

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

МАМАСОДИҚ ҲУСАИНОВ

ЎЗБЕК СОВЕТ
БАДИИЙ
ПУБЛИЦИСТИКАСИ

(ЖАНР ТАРИХИ, ПРОБЛЕМАЛАРИ, ПОЭТИКАСИ)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ — 1978

Ўзбек совет бадий публицистикаси. Ўзбекистон ССР
«Фан» нашриёти, Тошкент, 1978, 132 бет.

Китобда публицистика жанрларининг пайдо бўлиш тарихи, ички тараққиёт қонуниятлари ҳамда публицистиканинг ўзига хос ташвиқий-эстетик фазилатлари баён этилади. Адабиётимизнинг яловбардорларидан Гафур Ғулом, Шароф Рашидов, Воҳид Зоҳидов, Мақсуд Шайхзоданинг бадий публицистикаси тадқиқ этилади.

Китоб адабиётшунослар, илмий ходимлар, аспирантлар ва олий ўқув юр்தларининг филология факультетлари студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари кандидати
БОСИМ САЙИМОВ

Хусайнов Мамасодиқ.

Ўзбек совет бадий публицистикаси: (Жанр тарихи, проблемалари, поэтикаси) / Масъул муҳаррир: Б. Сайимов. — Т.: Фан, 1978С. — 131б.

Сарл олдида: УзССР ФА А. С.
Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти.

Хусайнов М. Узбекская советская художественная публицистика.

8Ўз2

X $\frac{70232-889}{355(06)-78}$ 104-78 ©Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1978 й.

КИРИШ

Ҳозирги даврда публицистиканинг, хусусан бадий публицистиканинг ижтимоий-тарбиявий аҳамияти ғоятда кучайди. Халқимизнинг социализм давридаги фаровон, бахтли ҳаётини ва истиқболни, ижодкорлигини, қаҳрамонликни, порлоқ коммунистик идеални, одамнинг тақдири ва психологиясини ифодалаш бадий ижоднинг бош вазифаси бўлиб қолди.

Ана шу фонда ўзбек ёзувчиларининг бадий публицистик мақолаларини тўплаш, тадқиқ этиш ва шу асосда уларнинг ғоявий-сиёсий, эстетик йўналишини белгилаш ва бу ҳақда фикр айтиш ҳам галдаги вазифалардандир.

Ижтимоий ҳаётдаги актуал масалаларни дадил кўтариб чиқишда ва уни халқ оmmasи орасига ёйишда бадий публицистиканинг оперативлик роли янада ошди. Публицистика миллион-миллион кишиларни коммунистик жамият қуриш учун сафарбар этишда Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг синалган идеологик қуролига айланди. Унинг тематикаси ва проблемалари миқёси ҳам кенгайди.

Ҳозирги даврдаги ўзбек бадий публицистикасини қуйидаги уч хусусият билан характерласак бўлади:

1. Чуқур партиявийлик, Коммунистик партия иши учун жанговар курашувчилик, марксизм-ленинизм ғояларини пропаганда қилишлик, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, пролетар интернационалиزمи ғояларини тарғиб қилиш;

2. Халқчиллик, халқ интилишларини, орзу-умидларини, коммунистик романтикани кўтаринки руҳда поэтик акс эттириш;

3. Совет бадий публицистикасининг асосий методи — социалистик реализм методи эканлигини, унинг ҳар қандай реакцион кучлар билан аёвсиз курашувчанлиги, янгиликни, ҳаётимиздаги коммунистик фазилатларни улуғлашлиги, коммунизмни барпо этиш учун ундашлиги.

Бу хусусиятларнинг ҳар бири яхлит, муҳим ғоявий-бадий ижод проблемаларини ўз ичига олади. Шунингдек, публицистиканинг жанрлари хилма-хил ва унинг барча жанрларининг ҳар бири ўзининг келиб чиқиш тарихига, ички қонда-қонуниятларига,

хусусиятларига эга бўлганлиги учун ҳам мураккаб назарий проблемалар билан боғлиқдир.

Мазкур монографияга ўзбек совет бадий публицистикасининг фақат мақола жанрини ва унинг намуналарини асос қилиб олдик. Мақоланинг келиб чиқиш тарихи, жанр сифатида шаклланиши масаласи билан боғлиқ ҳолда, публицистиканинг бошқа баъзи жанрлари тарихи ҳақида ҳам сўз боради.

Китобда асосий эътибор публицистиканинг мақола жанри ғоявий-эстетик хусусиятларини кўрсатишга қаратилди. Ўзбек адабиёти тарихида публицистик руҳ, унинг элементлари ва баъзи илк намуналарининг мавжудлиги ҳақида ҳам мулоҳаза юритилди. Шунингдек, В. И. Лениннинг XVIII аср француз материалист-ёзувчилари публицистикасининг баъзи хусусиятларига нисбатан айтилган фикрлари муносабати билан публицистиканинг ҳозиржавоблик, кўтаринкилик, ҳужумкорлик каби белгилари қадимги Шарқ адабиётида ҳам бўлганлигини кўрсатишга интилдик. Айниқса, буюк Алишер Навоий ижодининг прогрессив-гуманистик томонлари, сиёсий-жанговарлик пафоси, мотивлари миллий адабиётимизнинг сўнгги даврлардаги намоянадалари публицистик ижодида ҳам ривожлантирилгани қайд этилди.

Матбуотнинг пайдо бўлиши публицистика тарихий тараққиётида кескин бурилиш ясади, унга янги истиқболлар очди, айниқса унинг мақола жанри ғоявий-тематик жиҳатдан ўсди. Бу ҳодисани XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошлари, 20—30-йиллар, Улуғ Ватан уруши даврларида ўзбек адабиётидаги бадий публицистиканинг характерли намуналари асосида далиллашга, унинг етакчи ғоявий-эстетик тенденциясини белгилашга ҳаракат қилдик.

Ғафур Ғулом, Шароф Рашидов, Воҳид Зоҳидов, Мақсуд Шайхзода, Зулфия ва бошқа санъаткорларнинг 60-йиллардаги социализмни, давримизни, ижодкор совет халқини, мислсиз қаҳрамонликни улуғловчи бадий публицистик мақолаларини таҳлил этдик ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга уриниб кўрдик.

ЖАНРЛАР ТАЪРИФИ ХУСУСИДА

Рус маданиятининг йирик намояндаси Владимир Даль ўзининг «Изоҳли луғат» асарининг III томида: «Публицист — ёзувчи кўпроқ газета-журналларда замонавий, умумий масалаларни омма нуқтаи назаридан ёритади»¹, — деб ёзади. Демак, В. Даль публицистикани вақтли матбуот билан боғлайди, публицист-ёзувчини эса, кўпроқ газета ёки журнал ходими сифатида тушунади. Аммо у публицистиканинг жанрлари ҳақида сўз юритмайди.

«Литературная энциклопедия»нинг IX томида ҳам публицистикага таъриф берилди. Бунда публицистиканинг актуал сиёсий ҳодисалар, воқеалар ҳақида баҳс этиши ҳамда варақа, мурожаат, отклик, рецензия, хотира матбуот обзори, хат, фельетон, памфлет, хабар, лавҳа, чақириқ, шиор, сафарнома, публицистик мақола каби жанрларининг борлиги таъкидланади. Мемуар адабиёти, унинг хил ва турлари ҳам публицистиканинг жанрлари сифатида тилга олинади. Адабий танқид ҳам публицистиканинг муҳим соҳаси эканлиги қайд этилади.

Атоқли олим Б. А. Введенский таҳрири остида нашр этилган «Энциклопедик луғат»нинг III томида ҳам публицистика сўзи изоҳланади. Публицистиканинг чуқур мазмуни, ижтимоий-сиёсий масалалар хусусида баҳс этиши, назифаси қисқача таърифланди, сиёсий курашдаги ўткир қурол эканлиги таъкидланади². Публицистиканинг бу хусусиятини адабиётшунос олим Я. С. Лурье ҳам «XV аср охири ва XVI аср бошларидаги рус публицистикасида мафкуравий кураш»³ номли монографиясида қайд қилиб ўтади.

Атоқли совет публицисти, марҳум профессор Д. И. Заславский ўзининг «Фельетон ҳақида»⁴ асарида ҳам публицистика тўғрисида фикр юритади. Китобда француз ёзувчиси Виктор Гюгонинг «Ки-

¹ Владимир Даль. Толковый словарь, т. III, М., 1955, с. 535.

² Энциклопедический словарь, т. III, М., 1955, с. 41.

³ Лурье Я. С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV начала XVI века. М.—Л., 1960.

⁴ Заславский Д. И. О фельетоне, М., 1948, с. 10—11.

чик Наполеон» ва Прудоннинг «Давлат тўнтарилиши» номли публицистик асарларида актуал масалалар кўтарилган бўлса-да, тарихни ибтидоий англаш, шахсий ҳужум («Личные нападки») марказий планда турганлиги қайд этилади. Д. И. Заславский Марксгача бўлган публицистиканинг чекланганлигини ана шу хусусият билан изоҳлайди. Олим, Карл Маркс публицистикаси асосида синфий кураш масаласи ётганлигини кўрсатади. Ишчилар синфи манфаатини акс эттирувчи илмий дунёқараш К. Маркс таълимотининг ва публицистикасининг ҳам асосидир деб таъкидланади. Д. И. Заславскийнинг фикрича, публицистика ҳақиқатан ҳам синфий, тенденциоз характерга эга бўлиши шарт.

«Литературная газета»⁵ «Жанговар публицистика жабҳасини кенгайтирайлик!» номли редакцион мақоласида қуйидагиларни ёзади: «Публицистика — ёзувчини ҳаётда рўй бериб, уни ҳаяжонга солган ва у томондан пайқай олинган бирор воқеа ва ҳодисанинг бевосита жанговар ифодасидир. Ёзувчи, ана шу воқеа ва ҳодисалар ҳақида ўқувчи билан давр санъаткори ва граждандар сифатида фикр алмашишга интилади». Чиндан ҳам, ҳаётдаги кечиктириб бўлмас, муҳим масалаларга акс садо бериш, у ҳақда ўқувчи билан суҳбатлашиш, уни жанговарлик ва зўр пафос билан ифодалаш публицистик ижоднинг ўзинга хос белгиларидандир. Публицистиканинг бу актуаллик, ҳозиржавоблик белгилари Б. Агапов, Б. Галин, Д. Заславскийларнинг «Адабий журналда публицистика»⁶ сарлавҳали обзор-мақоласида ҳам тилга олинган.

М. А. Шолохов публицистикасини⁷ текширган И. В. Рибинцев эса публицистикани уч гуруҳга, яъни илмий, сиёсий ва бадий публицистикага бўлади. Бу учга бўлиш ҳақиқатан ҳам публицистиканинг кенг мазмунга эгаллигини кўрсатишга монелик қилмайди. Аммо И. В. Рибинцев фикрини конкрет асарлар асосидаги мулоҳазалар билан ривожлантирмасдан умумий тушунча бериш билангина kifояланган, холос.

А.М. Горький публицистикасини⁸ чуқур тадқиқ этган олим А. Овчаренко санъаткорнинг бадий публицистик меросини унинг жамоатчилик фаолияти билан қўшиб таҳлил этади. Горький публицистикасининг гоаявий-сиёсий, бадий-эстетик йўналиши ва жанрлари ҳақида янги илмий-назарий хулосалар чиқаради. Аммо адиб публицистик асарларининг жанр спецификаси текширилмайди.

Юқоридагилардан англашиларики, публицистика ёзувчи ижодида салмоқли ўринни эгаллайди. Унинг ҳозиржавоблиги, активлиги, ҳаётий масалаларга акс садо беришлиги ўзининг хилма-хил жанрлари намуналарида ёрқин ифодасини топади.

⁵ «Литературная газета», 1953 г., 17 января.

⁶ Агапов Б., Галин Б., Заславский Д. «Коммунист», 1955, № 9.

⁷ Рибинцев И. В. М. А. Шолохов — публицист. Дрогобыч, 1958, с. 4—6.

⁸ Овчаренко А. Публицистика М. Горького. М., 1961.

Публицистика лотинча *publicus*⁹ сўзидан олинган. Даврнинг кенг маънодаги актуал ижтимоий-сиёсий масалалари унинг предметиدير. Публицист бу масалаларни бирор синф нуқтаи назаридан қараб, матбуотда кўтариб чиқади. Унинг идеология қуролиги ҳам ана шунда. Публицистика ўзининг жанрлари миқёси билан даврнинг энг муҳим томонларини қамраб олади. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари унинг учун кенг майдондир.

Публицистика — адабиётнинг фақат бир шохобчаси, яъни жанргина эмас, балки унинг ўзи бир қанча тур ва хилларга, жанрларга бўлиниб кетади. Шунинг учун ҳам публицистикани адабиётнинг бир жанри деб ҳукм чиқариш нотўғридир. Публицистика ижтимоий-сиёсий адабиёт экан, турли соҳаларни ўз ичига олган ижтимоий мазмунни акс эттирувчи ва маълум хусусиятга эга бўлган илмий-назарий асарлар ҳам, унинг қисмларидир.

Л. И. Тимофеев ва М. Н. Венгров сингари назариётчи адабиётшунослар ана шу фикрни айтишади. Улар ўзларининг «Адабиётшунослик терминларининг қисқача луғати» (1958) китобларида, публицистикага характеристика бериб, шундай ёзадилар:

«Публицистика... — кенг маънода тушунилганда сиёсат ва ижтимоий ҳаёт масалаларини ёритувчи барча адабий асарлардир.

Бу масалаларни ҳаёт картиналарида, инсон образларида акс эттирган бадий асарлардан, бадий адабиётдан фарқли ўларок, тор маънода давлат ва ижтимоий ҳаёт масалаларига бағишланган ижтимоий-сиёсий ва илмий адабиёт ҳам публицистикадир.

Совет адабиётида ёрқин, образли шаклда ижтимоий, сиёсий темаларда ёзилган бадий публицистик мақолалар аянча ривожланди»¹⁰.

Публицистика жанрлари назарияси ҳақида ўзбек тилида ҳам баъзи ишлар қилинган. Булар орасида Шароф Рашидовнинг «Бадий публицистика ҳақида» номли мақоласи диққатга сазовордир. Мақолада, аввало, марксизм-ленинизм классикаларининг характери ли фикрлари асосида публицистика тўғрисида умумий тушунча берилди. Публицистиканинг масштаби чеклаб қўйилмайди, ҳатто унинг жанрлар доираси жиҳатидан ҳам кенг маънога эга эканлиги таъкидланади: «Публицистика — бу тушунча гоят кенг ва чуқур маънога эгадир. Совет адабиёти — буюк публицистик гоаялар адабиётидир»¹¹.

Қардош халқлар ёзувчилари каби Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, А. Мухтор, Ҳ. Ғулом, М. Бобоев, Мирмуҳсин.

⁹ Лотинча — *publicus*, немисча — *publizistik* сўзларидан олинди, луғавий маъноси оммавий-ижтимоий демакдир.

¹⁰ Тимофеев, Л. И., Венгров М. Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. М., 1958. с. 119.

¹¹ Рашидов Ш. Бадий публицистика ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1948, 12-сон, 108-бет.

Т. Тўла, Р. Бобожон, Шухрат ва бошқа ёзувчиларнинг поэзия, проза, драматургия соҳасидаги ижоди мисолида ўзбек совет бадий публицистикасининг ривожланаётгани алоҳида қайд этилади.

Публицистикани тадқиқ қилиш соҳасидаги яна бир ижобий ҳодиса сифатида адабиётшунос Б. Имомовнинг «Публицистика ва унинг жанрлари»¹² сарлавҳали мақоласини ҳам тилга олиб ўтиш лозим. Шунингдек, Б. Имомовнинг «Очерк ҳақида мулоҳазалар» номли бошқа бир мақоласидаги, хусусан: «Публицистика... поэзия — шеърятдан тортиб, прозанинг роман-эпопея каби улкан намуналаригача томир отиб кетади»¹³,— деган фикрини ижобий баҳоламоқ керак. Бу фикр чиндан ҳам публицистиканинг жуда кенг мазмунга эга эканлигини тўғри ифодалайди.

Филология фанлари кандидати Р. Муҳаммадиев публицистиканинг жанрлари ҳақида ўзининг алоҳида китобини нашр эттирди¹⁴. Мазкур китобда ўзбек совет журналистика фанининг назария ва практикасини ўрганишга бўлган интилиш кўзга ташланади. Унда ўзбек вақтли матбуотининг тарихи, матбуотда публицистиканинг ривожланиши, газета жанрлари тўғрисида айрим фикрлар баён қилинган. Автор ўз фикрларини «Туркистон вилоятининг газети», «Бухорои шариф», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Ал-ислоҳ», «Ойна», «Кенгаш», «Хуррият», «Иштирокиюн», «Муштум», «Қизил Ўзбекистон», «Тошкент ҳақиқати» каби газета ва журналлар ҳамда уларнинг баъзи материаллари хусусидаги мулоҳазалари билан исботлашга ҳаракат қилган.

Рус, украин, белорус, ўзбек ва бошқа қардош халқлар адабиётларида журналистика ва унинг тарихига, газета-журналлар саҳифаларидаги идеологик курашларнинг ривожланишига доир талай илмий тадқиқотлар яратилди. Рус тилида газета жанрлари бўйича олий партия мактаблари, университет студентлари, ишчи ва қишлоқ мухбирлари университетларининг тингловчилари учун турли қўлланмалар, дарсликлар ва бошқа манбалар мавжуд. Совет журналистикасида эришилган ана шу катта тажрибалар, ушбу китоб авторининг журналистика курсидан ўқиган лекциялари заминида мазкур асар майдонга келди. Асар учун ўзбек маҳаллий матбуоти материаллари асос қилиб олинган. Бундан ташқари, автор ўз китобида ғоявий-назарий масалаларни, публицистика жанрлари проблемасини тадқиқ қилишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйган.

Аммо, бу асарда автор ўз олдига қўйган вазифани бажаришда анча қийналганлиги сезилиб турибди. Шунинг учун бўлса керак, китобда жиддий мулоҳазаларга сабаб бўладиган ўринлар бор. Китобни варақлар эканмиз, унда баъзан хато фикрлар, чалкашликлар, қарама-қарши хулосаларга дуч келамиз.

Мисоллар келтирамиз. Китобнинг «Жанрлар ҳақида умумий

¹² «Ўзбекистон маданияти», 1959 йил, 14 март.

¹³ «Шарқ юлдузи», 1959. № 5, 143-бет.

¹⁴ Муҳаммадиев Р. Публицистика жанрлари. Тошкент, 1965.

тушунча» қисмида адабий жанрлар, шунингдек газета жанрлари устида тўхтаб ўтилади. Бироқ бу хусусда фикрлар юзаки бўлиб, бир-бирига чалкаштириб юборилган. Автор бундай деб ёзди: «Санъат ва адабиёт асарларида бўлгани каби матбуотимизда ҳам жамият турмушини ана шу синалган метод (яъни социалистик реализм методи демоқчи -- М. Ҳ.) асосида турли бадиий, адабий услублар воситаси билан ёритилади, бу услублар жанр деб аталади».

Жанр автор фикрини ифодаловчи адабий шакл, бирор адабий асарга шакл бериш учун танлаб олинган йўл, стилдир, бошқачароқ айтганда, жанр-сўз санъати бўлмиш адабиёт асарларининг, матбуот материалларининг хили, туридир» (4-бет). Жанрлар ҳақида бундай мулоҳаза юритиш, адабий услуб, жанр каби ҳар бири ўзинча алоҳида масалаларнинг фарқига бормаслик чалкаш хулосаларга олиб келган.

Китоб автори айрим газета жанрлари ҳақида ноаниқ фикрлар юритади. Масалан, корреспонденция жанрини олайлик. Бу жанр тўғрисидаги автор мулоҳазаларида чалкашлик бор. Масалан, китобнинг 7-бетида «корреспонденцияда яқун ясовчи фикрлар чекланган» бўлади деса, 32—53-бетларда «корреспонденцияларда ижтимоий аҳамиятга эга зўр хулосалар чиқарилади, оммани сиёсий курашга тарғиб қилинади... у бошқа жанрлардан фактларни анализ қилиши, хулосалар чиқариши билан фарқ қилади», дейди.

Шунингдек бу китобда: «... буржуа газеталарида корреспонденция одатда информация берувчилик вазифасинигина адо этади, унинг танқид қилувчилик вазифаси жанр доирасидан олиб ташланган» (6—7-бетлар) дейилган. Бизнингча, бу фикр тўғри эмас. Буржуа матбуоти ҳам, идеологиянинг бошқа воситалари каби корреспонденция жанридан кенг фойдаланади, эксплуататор синф позициясида туриб, ўзининг ғоявий мухолифларини танқид қилади. В. И. Ленин ўзининг «Газеталаримизнинг характери тўғрисида» деган мақоласида: «Буржуазиянинг матбуотда ўз синфий душманларини қандай усталик билан таъқиб этиб келганлигини, уларни таҳқирлаб келганлигини, уларни ёмон отли қилиб келганлигини, уларга кун бермаганлигини эслангиз»¹⁵ деб ёзган эди.

Очерк ва фельетон жанрлари таҳлилига анча кенг тўхталинган. Бу жанрларнинг ривожланишида А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғуллом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Ғайратий, Ойдин, С. Абдулла, Н. Сафаров каби қаламкашларнинг ҳиссалари катта бўлгани тилга олинади.

Фельетон жанри ҳақидаги автор мулоҳазаларида яхлит фикр йўқ. Масалан, бир ўрнида «фельетон-бадиий публицистик жанр» (111-бет) деса, бошқа бир ерда «фельетон бир неча жанрларга бўлиниб кетди» (113—114-бетлар) дейди.

Китобнинг хулоса қисмида: «Биз ушбу китобда ўзбек совет газеталарида адабий маҳоратга доир бир неча фикрларни баён

¹⁵ Ленин матбуот тўғрисида. Тошкент, 1961, 705—707-бетлар.

қилдик» (121-бет) дейилган. Аммо китобда асосан газета жанрлари ҳақида сўз юритилади-ку, лоақал биронта тажрибали ўзбек публицисти ёки журналистининг маҳорати атрофлича очиб берилмайди. Автор ижод эркинлиги ҳақида: «Биз эркин ижод деганда адабий материалнинг шакли ҳақидаги тушунчани айтмоқчимиз» (122-бет) дейди. Ижод эркинлигини бу хилда бир томонлама, юзаки англаш ва уни ўқувчига шу тарзда тушунтириш тўғри эмас.

Китобда пишиқ-пухта ишланмаган, аниқ таъриф ва таҳрирга муҳтож бўлган, изоҳ талаб жумлалар бор. Масалан: «Публицистика — матбуот жанрларининг бирлигидан иборат» (69-бет) каби чала жумлаларга дуч келамиз.

50-йиллар охирида бадий публицистика жанрларидан бири — очерк ҳақида ўзбек совет адабиётшунослигида Б. Имомов, М. Қўш-жонов ва марҳум ёзувчи — очеркист Ш. Фуломовларнинг баъзи ишлари майдонга келди. Тадқиқотчи И. Мирзаев эса ўзининг «Бадий очеркнинг баъзи масалалари» номли асарида очерк билан боғлиқ ҳолда публицистикага ҳам қисман тўхталган. У очерк хусусиятларидан келиб чиқиб, очеркни «публицистик жанрларга ҳам яқин қилиб қўяди»¹⁶ дейди, ваҳолонки очеркнинг ўзи публицистиканинг мустақил бир жанри-ку! Китобда яна «очерк... образлиликка суяниши билан... публицистик жанрлардан фарқ қиладди... ва мақола кабиларда воқеа логик анализ» орқали тушунтирилади холос, дейилади. Очеркнинг бадийлиги ҳақидаги фикрлар тўғри. Бироқ публицистик мақолага «логик анализ» деб қатъий чегара белгиланиши тўғри эмас. Чунки мақоланинг ҳар хили бор. Мақолаларнинг шундай турлари ҳам борки, улар воқеа ва ҳодисаларни мантиқий-илмий анализ қилиш билангина чегараланмайди, аксинча, образлилик ва бадийлик принципларига ҳам асосланади. Ғ. Фулом, Ш. Рашидов, Ҳ. Олимжон, Ойбек, М. Шайхзода, В. Зоҳидов, Зулфия каби ёзувчиларнинг қатор бадий публицистик мақолалари ана шундай характерга эга. Бадий очерк жанрининг назарий муаммоларини ишлашда адабиётшунос О. Тоғаев сезиларли ҳисса қўшди. У, «Ўзбек бадий публицистикаси» (1973), «Публицистика жанрлари» (1976) номли китобларида очерк ва фельетонда типиклаштириш, бадий тўқима, публицистик таҳлил, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-психологик, жанр тuzилиши масалаларини ўрганди. Тадқиқотчининг биринчи китоби назария ва маҳорат масалалари аспектида, хат, очерк, фельетон жанрлари ҳақидаги иккинчи китоби эса ўқув қўлланмаси сифатида майдонга келди. Автор Совет ҳокимияти даврида миллий матбуотимизда тўпланган бой материал асосида конкрет-илмий хулосалар чиқарди. Қатор ижодий ютуқлар қўлга киритилгани билан бирга, айрим камчиликларнинг, ўзбек бадий очеркларидagi қуруқ инфорационлик, баёнчиликнинг мавжудлиги таъкид-

¹⁶ Мирзаев И. П. Бадий очеркнинг баъзи масалалари. Тошкент, 1964, 46—47-бетлар.

ланди. Умуман, мазкур китобларда автор бадий очерк, фельетон, хат жанрлари бўйича ўзининг мулоҳазаларини ўртага ташлай олган.

Ўзбек бадий публицистикаси адабиётшунослигимизда ўрганилиши лозим бўлган соҳадир. Тўғри, бу ҳақда адиблар публицистикасига оид баъзи ишлар кичик мақолалар, рецензиялар бор. Бироқ уларда умумадабиётимиз планида публицистик мақола жанрининг назарий проблемалари даярли текшириш учун мавзу қилиб олинмаган.

Хуллас, публицистика ҳақидаги ишларда ўзбек совет адабиётшунослигининг актуал проблемалари озми-кўпми тадқиқ этилди. Бадий очерк ва фельетоннинг жанр сифатида текширилишини ва типиклаштириш, образлилик масалаларининг ҳозирги замон ўзбек очерклари материаллари асосида илмий-назарий жиҳатдан умумлаштириб берилишини кўрсатиб ўтмоқ керак.

ЖАНР ТАРИХИДАН

Илмий-назарий адабиётлардаги¹ қарашлар асосида публицистика: илмий публицистика, сиёсий публицистика, бадиий публицистика каби уч хилга бўлинади.

— **Илмий публицистика.** Илмий-назарий публицистика таҳлилнинг чуқурлиги, мазмуннинг объективлиги, хулосаларнинг аниқлиги, илм-фандаги буюк кашфиётларнинг жамият ривожига таъсири ва унинг равнақини таъминлашга ёрдами ҳақида баҳс этиш ва бошқа шу каби хусусиятлари билан характерланади. Илмий публицистиканинг бу хусусиятини совет фанининг сўнгги йилларда қўлга киритган катта ютуқлари ва уларнинг социалистик жамият ва инсон тафаккури тараққиётига таъсири мисолида яққол кўрамиз. Бундан ташқари, К. Маркснинг «Капитал», Ф. Энгельснинг «Анти-Дюринг», «Коммунистик партия манифести», В. И. Лениннинг «Россияда капитализмнинг ривожланиши», «Материализм ва эмпириокритицизм» ҳамда «КПСС Программаси», 1957—1960 йиллардаги жаҳон Ишчи ва Коммунистик партияларининг Москвада биргаликда қабул қилинган ҳужжатлари, «Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллиги» ҳақидаги КПСС Марказий Комитетининг тезислари ва шу каби асарлар илмий-назарий публицистиканинг ажойиб намуналаридир. Бу асарлар бир вақтнинг ўзида ҳам агитацион-пропагандистик характерга, ҳам чуқур илмий-назарий хусусиятларга эга. Уларда конкрет партиявий йўл, социализм ва коммунизм ғояси бевосита пропаганда қилинади. Тарихий тараққиётнинг бош тенденциялари илмий асосда умумлаштирилиб берилади. «Катта Совет Энциклопедияси»да кўрсатилганидек, илмий назария публицистикани янги қарашлар билан бойитади, публицистика эса илмий назариянинг таъсир кучини ўстиради.

¹ Л. И. Тимофеев, М. Н. Венгров, Ш. Рашидов, И. В. Рибинцев, Б. Имомов уртоқларнинг юқорида номлари қайд этилган асарлари назарда тутилади. Шунга яқин фикрни адабиётшунос М. Еремин асарида (М. Еремин. Пушкин-публицист. М. 1963, с. 9) ва Бобоев Т., Мажидов Н.ларнинг «Ғафур Ғулом прозаси» номли адабий-танқидий мақолаларида ҳам учратамиз. (Қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1966, № 5, 51—53-бетлар).

« Публицистика ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини қамраб олиши ва жанговарлик хусусиятлари билан бирга, кучли маърифий ва бадиий-эстетик фазилатларга эга. Публицистиканинг ана шу табиати унинг адабий ижоднинг ҳам махсус соҳаси эканлигини кўрсатади. Узининг ижтимоий ҳаёт ҳақида актив баҳс этиш хусусияти билан турмушда «публицистик тенденция» сифатида ҳам майдонга чиқади. Утган асрнинг 70-йилларидаги рус адабиёт-тидаги адабий-публицистик танқидчилик ана шундай тенденциозлик хусусиятларига эга эди. Публицистик тенденцияда ёзувчи ўз билимини, тушунчаларини бадиий компонентлар орқали ифодалаш билангина чекланиб қолмасдан, балки илмий тушунчани мантиқий изчил фикр орқали бериш билан ҳаёт ҳодисаларига, воқеелikka актив шахсий муносабати ҳам ифодаланади.

Силкий кураш кескинлашган моментларда публицистик танқидчилик катта аҳамият касб этди. Чунки бу процессда тараққий этаётган ижтимоий ҳаёт билан бир қаторда инсон дунёқараши, илмий тафаккур ва бадиий фикрлашлар ҳам ўсиб боради. Ана шу сабабдан ҳам XIX аср 60—70-йилларида сўз эркинлигининг йўқлиги шароитларида, бадиий адабиёт ва танқидчилик сиёсий қарашларни, талабларни илмий асосда ифодалаш учун ғоят муҳим воситага айланган эди. Айниқса, чоризм реакцияси ҳукмрон бўлган йилларда публицистика ўз қиёфасини ўзгартиришга мажбур бўлди. Натижада публицистиканинг жанговарлик хусусиятлари бадиий адабиётга ва адабий танқидчиликка қириб келди. Гениал публицист-танқидчи В. Г. Белинскийнинг Гогольга ёзган хати ана шу давр рус илмий публицистикасининг ёрқин намунасидир. Бу асар, В. И. Лениннинг таъкидлашига кўра, цензурасиз демократик матбуотнинг энг яхши намунаси ҳисобланади². «Гогольга хат» сиёсий талабларни ифодаловчи кучли илмий памфлет бўлиб, Россия самодержавиясини, крепостнойчилик, ижтимоий тузум тартибларини шафқатсиз фош этувчи асардир. Цензура назоратининг ашаддийлашганлиги публицистикани бадиий адабиёт ва танқидчиликнинг ажралмас бир қисмига айлантирди. Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Писарев, Некрасов каби улуг ёзувчиларнинг публицистик асарларида крепостной ҳуқуқ, социализм ва революция, шахс эркинлиги, хотин-қизлар озодлиги, оила ва никоҳ каби проблемалар майдонга ташланди.

Илмий публицистика — илмийлик характериға эга бўлган аргументларға, объектив назарий қарашларға ва марксизм-ленинизмнинг ижтимоий воқееликни диалектик тараққиётда ўрганиш ҳақидаги фикрларига суянади. Унинг муҳим критерияси ҳам ана шунда. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин каби илмий коммунизм назариятчилари, Белинский ва Герцен, Добролюбов ва Чернишевский каби буюк шахслар илмнинг йирик намояндаларигина бўлиб қолмасдан, чинакам публицистик сўз усталари ҳам эдилар.

Илмий публицистика жанрларини қуйидагиларға бўлиш мумкин: тарихий-экономик обзор, тарихий-адабий обзор, халқаро об-

² Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 25-том, 1976, 109-бет.

зор, сўз боши, хотима, реферат, экономик монография, илмий мақола ва комментарий, конспект, рецензия, полемика чиқиш. тарихий обзор — памфлет, хат, фельетон кабилар. Жанрлар рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, кўрсатилган ҳар бир жанрнинг ички хусусиятлари, композицион тузилиши, ифода компонентлари, қонуниятлари, ривожланиш эволюцияси бўлади³. Д. И. Заславский ва Я. Е. Эльсбергларнинг кўрсатишларича, ҳатто фалсафий памфлет ва фалсафий фельетон жанрлари ҳам бўлиши мумкин³.

Илмий публицистиканинг яхши намуналари ўзбек адабиётида ҳам mavjud.

Ўзбек адабиётида илмий публицистиканинг илк намуналари ўзига хос синфий ва мафкуравий курашлар майдонида вужудга келди ва ривожланди.

XX аср бошларида туркий ва тожик халқлари адабиётларида пайдо бўлиб, аввалига маданий ҳаётда сезиларли ижобий роль ўйнаган, сўнгра эса, маҳаллий буржуазиянинг миллатчилик гуруҳига айланиб қолган жадидизм билан илғор маданият арбоблари орасидаги ижтимоий-ғоявий курашларда, илмий публицистиканинг мақола жанри анча шаклланди. Беҳбудий, Фитрат, Мунаввар қори, Вадуд Маҳмудий, Чўлпон, Лутфулла Олимий каби жадид-буржуа адабиёти вакиллари адабий-ижтимоий фаолиятларида тузган дарсликларида, ёзган мақолаларида, бадий асарларида миллатчилик фикрларини сингдиришга уриндилар, халқларнинг ўзаро дўст ва ҳамкор бўлишларига ва большевистик ғояларнинг тарқалишига тўсқинлик қилдилар. Жадид адабиётининг йирик мафкурачилари Беҳбудий ва Фитрат эса, Россия социал-демократлар программаларига, Ўрта Осиё халқларининг чоризм ва маҳаллий эксплуататорларга нисбатан кўтарган қўзғолонларига очиқдан-очиқ қарши чиқдилар⁴. Улар миллий-озодлик ҳаракатларига, оддий халқнинг туб манфаатларига зид бўлган реакцион қарашларни ҳар хил соҳаларда ва турли шаклларда ифода этар эдилар. Бу ҳодиса хусусан адабий меросга муносабат масаласида яққол кўзга ташланди.

Абдурауф Фитрат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ҳам бир қанча вақтгача чиғатой адабиётининг бошқа туркий халқлар адабиётларидан устунлигини даъво қилди; бу билангина чегараланиб қолмасдан, умуман Шарқ адабиётини Европа мамлакатлари адабиётларидан юқори қўйиб, уни идеаллаштирган эди. Адабиётдаги бундай буржуа идеалистик қарашларни фош қилишга қаратилган ўзбек илмий публицистикасида (20-йиллар охириларида) нигилистик қарашлар ҳам майдонга келди. Бунга Ж. Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиёти ва чиғатойизм», «Ўзбекларнинг адабий мероси остида пантуркизм», «Чиғатойизм-пантуркизм» каби мақолаларини мисол қилиб олсак бўлади. Ж. Бойбўлатов ўз мақолаларида буржуа-миллатчилик идеологиясини,

³ Эльсберг Я. Е. Вопросы теории сатиры. М., 1957, с. 408.

⁴ История узбекской советской литературы. М., 1967, с. 13—27.

жадидизмни танқид қилиш билан бирга, ўтмишдаги адабий-бадий меросни ёппасига ҳоким синф манфаатларини акс эттирар эди, деб нотўғри талқин этди. Бу мақолалар классик адабиётимиздаги барча илғор-демократик моментларни йўққа чиқарар эди. Буржуа миллатчилигига, адабий меросни рад этиш каби нигилистик интилишларга қарши курашда Отажон Ҳошимов, Олим Шарафуддинов, Сотти Ҳусайн каби адабиётшунос ва танқидчиларнинг илмий публицистик мақолалари катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, маданий меросга тўғри муносабатда бўлиш ва миллатчилик мафкурасини фош этиш масалалари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Акмал Икромовнинг 1927 йилдаги Самарқанд зиёлиларининг мажлисида, Ўзбекистон маданиятчиларининг иккинчи қурултойида ҳамда Ўзбекистон Компартиясининг VI съездида қилган доклад ва нутқларида ҳам ўз ифодасини топди. Акмал Икромов нутқларида миллатчилик мафкураси ва унинг қолдиқлари ҳамда босмачилар ҳақидаги ҳақиқатларни бузиб кўрсатувчилар қаттиқ қораланди, санъат ва адабиётдаги мазмун ва шакл бирлиги ҳамда ғоявийлик учун кураш тарғиб этилди. У ёзувчиларни классик адабиёт ва фольклор традицияларидан ижодий ўрганишга, ёш ўзбек совет адабиётини ҳар томонлама мустаҳкамлашга чақирди. КПСС Марказий Комитетининг органи «Правда» газетаси ўзининг 1964 йил 9 апрель сонидаги «Партиянинг содиқ жангчиси» сарлавҳали мақоласида А. Икромовнинг мамлакатимизда социализмни барпо этиш ва социалистик маданиятни ривожлантириш соҳасидаги улкан хизматларини юқори баҳолади.

«Лениннинг содиқ шогирди бўлган А. Икромов ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси учун доимо ҳормай-толмай кураш олиб борди,— деб ёзди «Правда»,— у миллатчиликнинг ҳар қандай кўринишларига, пантуркизм ва панисломизмга кескин қарши чиқди, троцкийчилар ва бошқа оғмачиларга нисбатан муросасиз эди. Унинг сугориладиган деҳқончилик шароитида ер-сув реформаси проблемалари, Ўзбекистонни коллективлаштириш ва индустриалаш проблемаларига бағишланган мақолалари ва нутқлари катта аҳамиятга эгадир»⁵. Акмал Икромовнинг 1926 йил 23 ноябрь куни Тошкент шаҳрида очилган республика мухбирлари съездида қилган «Партия ва мухбирлар ҳаракати» темасидаги доклади, «Партиянинг йўлини сохталаштиришга қарши» (1929) сарлавҳали мақоласи, атоқли давлат арбоби Усмон Юсуповнинг 1929 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган қатор мақолалари жади-дизмни, буржуа-миллатчилигини, Совет ҳокимияти душманларини, муштумзўрларни, фитначиларни фош этишда айрича аҳамият касб этди.

Шундай қилиб, 20-йилларнинг охирларида илмий публицистиканинг мақола жанри тараққиёти учун адабиётшунос-танқидчилар билан бир қаторда партия ва совет арбоблари ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. 30-йилларда ва ундан сўнг-

⁵ «Қизил Ўзбекистон», 1964, 10 апрель.

ги даврларда эса, адабиётга янги талантларнинг кириб келиши билан мазкур жанр ҳар томонлама мукамаллашди ва ривожланди. Масалан: Ойбекнинг «Адабий танқидда ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» (1933), «Ўзбек поэзиясида тил» (1934), Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Миртемирнинг «Фош қилиш эмас, хаспўш-лаш» (1934), «Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм» (1932), «Миллатчилик ва аксилинқилобчилик билан кураш ва ўзбек пролетар адабиёти» (1933), Раҳмат Мажидийнинг «Танқид ҳақида» (1936), Ғ. Ғулумнинг «Толстой ва ўзбек совет адабиёти», «Шонр айблайти», Ш. Рашидовнинг «Замонавийлик — адабиёт ва санъатнинг қалбидир», В. Зоҳидовнинг «Ленин ва Шарқ», «Ўзбек классик адабиёти тарихининг асосий масалалари», «Афюн» каби асарлари бунинг ёрқин далилидир. Ойбек мақолаларида 30-йиллар адабиётшунослигидаги вульгар-социологик қарашлар, буржуа маддоҳлиги қаттиқ танқид қилинса, Ҳ. Олимжон, Уйғун, Миртемир, Р. Мажидий мақолаларида Фитрат, Вадуд Маҳмудов, М. Бузрук Солиҳов кабиларнинг реакцион миллатчилик қарашлари, адабиётдаги меньшевизм, жадидизм, переверзевчилик қаттиқ қораланади. Ш. Рашидов ўз мақоласида адабиёт ва санъатнинг жони ва қони замонавийликда эканлигини халқчиллик ва Коммунистик партия сиёсати билан боғлиқ ҳолда текширса, Ғ. Ғулум Фурқатнинг ижоди, хусусан унинг «Туркистон вилоятининг газети»да берилган хатлари замида инглиз мустамлакачиларнинг Ҳиндистонда олиб борган босқинчилик сиёсатини адабий-тарихий фактлар билан фош қилиб ташлайди. В. Зоҳидов ўз асарларида Ленин ва Октябрь социалистик революциясининг Шарқ халқлари ва уларнинг миллий адабиётлари тақдирида буюк ҳаётбахш роль ўйнаганлигини, диннинг реакцион моҳиятини материалистик диалектика асосида юксак эҳтирос билан очади. Буларда социалистик реализм, интернационализм, халқлар дўстлиги, гуманизм ғоялари тарғиб этилди. Ўзбек адабиётида илмий публицистиканинг ривожланиши йўлида астойдил хизмат этаётган И. Султонов, А. Қаюмов, Ҳ. Ёқубов, Ғ. Каримов, Л. Қаюмов, А. Ҳайитметов, М. Қўшжонов, Ҳ. Абдусаматов сингари адабиётшунос танқидчиларнинг актив фаолиятларини ҳам қайд этиб ўтиш керак.

Мисоллардан кўринадики, илмий публицистикада назария билан кенг сферали халқ турмушини ифодаловчи сиёсат ажралмасдир, улар ўзаро бир-бирлари билан киришиб кетган. Унинг ҳаётийлиги ҳам ана шундадир.

— Сиёсий публицистика халқ, давлат ҳаётига доир масалаларни, шахс ва миллатлар ҳуқуқи, эркинлиги каби сиёсий проблемаларни олға суради.

М. Н. Покровский ва Я. С. Лурьенинг тасдиқлашларига кўра, Россияда сиёсий публицистиканинг илк намуналари XVI асрда вужудга келган. Бу ҳақда М. Н. Покровский: «XVI асрда, бизда, Москвада кутилмаганда сиёсий адабиёт — публицистика майдонга келди»⁶, — деб ёзади. Иван Грознийнинг Курбскийга ёзган сиё-

Покровский М. Н. ЛЭ. Т. 9, 1935, с. 357—358.

сий публицистик хатлари ижтимоий вазифаларни, яъни дворянчиликни ҳимоя этиб, эски боярчилик тартибларига қарши руҳда ёзилган эди.

— Публицистиканинг ривожланиши ижтимоий ҳаёт тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Феодализм ва капитализм даврларидаги публицистика бадиий адабиёт ва танқиднинг махсус тури сифатида асослана бошлади. Тарих майдонига янги ижтимоий куч — пролетариатнинг чиқиши публицистикани янада ривожланиш босқичига кўтарди, унга янги мазмун берди.⁷ Маркс ва Энгельс асарларининг нашр этилиши публицистиканинг жанговарлигини, унинг сиёсий аҳамиятини яна оширди. Маркснинг «Янги Рейн» газетасида босилган памфлетлари ўзининг қудратли таланти, ўтқир мазмуни, душманни фош қилишдаги аччиқ заҳархандалик руҳи билан ажралиб туради. Унинг ҳамма илмий-назарий асарлари каби публицистик фаолияти ҳам чуқур партиявийлик ва халқчиллик хусусиятларига эгадир. Бу пролетар публицистикасининг характерли белгисидир.

Россияда пролетар публицистикасининг мазмунини дастлаб народникларга қарши кураш ташкил этди. Бу вақтларда рус сиёсий публицистикаси тарихида Плеханов анча иш қилди.

Энг ёрқин изчил марксистик публицистиканинг ажойиб намуналари сифатида В. И. Лениннинг гениал публицистик асарлари майдонга келди. Бу соҳада унинг фалсафа, экономика, тарих, ҳуқуқ фанлари бўйича ёзган асарлари билан бир қаторда «Публицист қайдлари», «Публицист кундалигидан» номи остида чиққан кўплаб сиёсий публицистик мақолалари катта аҳамиятга эга бўлди. Ленин асарларида марксистик публицистика принциплари янги ижтимоий шароитларда ривожлантирилди.

В. И. Ленин ўзининг «Революцион кунлар» деган обзор мақоласида публицистика ҳақида тўхталиб: «Биз доимо публицистлар қиладиган иш билан шуғулланишимиз — ҳозирги кун тарихини ёза боришимиз лозим ва биз уни шундай қилиб ёзишга интилишимиз керакки, турмуш ҳақида ёзган асарларимиз ҳаракатнинг бевосита қатнашчиларига ва қаҳрамон пролетарларга ўша ҳаракат бўлаётган жойда мумкин қадар ёрдам берсин, — биз шундай қилиб ёзмоғимиз керакки, у ҳаракатнинг кенгайишига, куч кам сарф қилинган ҳолда кўпроқ ва мустаҳкамроқ натижалар берадиган кураш воситаларини, усул ва методларини онгли равишда танлаб олишга ёрдам берсин»⁷ деб кўрсатди.

Россияда ўтган асрнинг 60-йилларида яширин прокламация шакллари вужудга келган эди. 90-йиллардаёқ «яширин варақалар» чиқарила бошланди. В. Воровский, М. Ольминский, М. Покровский, Бонч-Бруевич, А. Луначарский, Клара Цеткин каби кўпчилик марксист-публицистлар Ленин йўлидан бориб, экономизм, меньшевизм, худо ясовчилар, ликвидаторлар, отзовистлар ва миллатчилар билан кураш жараёнида партиявий-сиёсий публицисти-

⁷ Ленин В. И. Тула асарлар тўплами. 9-том, 1974, 228-бет.

канинг классик намуналарини яратдилар. В. И. Ленин 1905 йилда пролетар публицистикаси ва адабиётининг ўткир партиявийликдан ва халқчилликдан иборат классик хусусиятини белгилаб, қуйидагиларни ёзди: «Адабиёт партиявий бўлиши керак. Буржуа ахлоқига қарши, буржуазиянинг таъмағир, сотқин матбуотига қарши, адабиётда буржуа шухратпарастлигига ва шахсиятпарастлигига, «тўраларча анархизм»га ва манфаатпарастликка қарши, социалистик пролетариат адабиёт партиявийдир деган принципни олға суриши, бу принципни кенгайтириши ва уни мумкин қадар тўла ҳамда яхлит формада амалга ошириши керак.

Партиявий адабиётнинг бу принципи нимадан иборат? Шундан иборатки, адабиёт иши социалистик пролетариат қўлида айрим шахс ва гуруҳларнинг бойиши учун қурол бўла олмаслигидан ташқари, умуман адабиёт иши умумпролетар ишига боғлиқ бўлмаган хусусий иш бўлиши мумкин эмас. Битсин партиясиз адабиётчилар! Битсин ўзини кишилардан юқори тутган адабиётчилар! Адабиёт иши — умумпролетар ишининг бир қисми бўлиши керак, бутун ишчилар синфининг бутун онгли авангарди юргизиб турган ягона яхлит катта бир социал-демократик механизмнинг «паррак ва винтчаси» бўлмоғи керак. Адабиёт иши уюшган, планли, бирлашган социал-демократик партия ишининг таркибий қисми бўлиши керак»⁸.

В. И. Ленин ўзининг бу фикрлари билан халқчил сиёсий публицистика принципларини кашф этди. Ана шу кўрсатмага биноан 1905 йилдан кейинги реакция йилларида ҳам пролетар публицистикаси ўз фаолиятини давом эттирди.

* * *

Маълумки, хат Шарқда сиёсий публицистиканинг энг қадимги жанрларидандир. Мактуб (нома)нинг ривожланиш жараёни арамей, авеста, уйғур. Урхун-Енисей каби қадимги ёзув ёдгорликлари намуналарининг тараққиёт тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Қадимги Чин манбаларида Давань (Фарғона) давлатининг хони томонидан эраминдан аввалги 192 йилда Чин императори часи Гао-Хоуга «нома» ёзилгани тилга олинади⁹. Мазкур фикр узбек халқининг ёзма адабиёти дурдоналаридан бири ҳисобланган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳиббатул-ҳақойиқ» асарининг сўз бошисида ҳам тасдиқланади. Бу китобда: «Чин муаррихлари туркларнинг милод Исодан чўқ аввал ёзилари ўлдиғини хабар верарлар. Аз жумла милоддан тақрибан 192 йил аввал Чин муаррихлари Teng-li-ko-to-tan-jou унвонни ҳоиз ўлан (me-the) одли турк ҳукмдорининг Чин императори часи Tai-heous нома гўндирдигини ёзарлар»¹⁰

⁸ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 12-том, 107—108-бетлар.

⁹ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т. I. 1950, с. 53.

¹⁰ Аҳмад Югнакий. Ҳиббатул-ҳақойиқ. Истамбул, 1915, тайёрловчи ва сўз бошини ёзувчи Нажиб Осим, 4—5-бетлар.

дейлади. Шарқда «нома» жанрининг қадимдан мавжуд эканлигини исботлаш учун Ал-Беруний замондоши, хон, стилист, «Қобуснома»нинг автори Қобус ибн Вашимгири тилга олишимиз ҳам мумкин. У катта мартабали кишиларга ёзиладиган сиёсий-ижтимоий характердаги хатларни ўзи ёзган. У даврларда бирор кишига ёзиладиган хат учун махсус лавозим бўлган. Бу лавозимда ҳар томонлама маълумотли киши ишлаши мумкин бўлиб, Қобус ибн Вашимгир ана шундай шахслардан эди. Адабиётимиз тарихида эса бадий-адабий жанр сифатида «нома» қадимдан бор. Жумладан, ўзбек классик поэзиясида «нома» жанрининг ёрқин намунасини XIV асрдаги дунёвий лириканинг йирик намояндаси Хоразмий ўзининг «Муҳаббатнома» (1353)си билан майдонга келтирди. Унинг «нома» жанридаги бу поэтик асари XV аср шоирлари диққатини ўзига тортди. XV аср ўзбек адабиётида «нома» жанри салмоқли мавқени эгаллайди.

Ўзбек адабиётида хат (нома) жанри қадимийдир. Аммо, бу жанрдаги шеърий йўл билан ёзилган асарларда ишқий мотивлар кучли ва унинг тематик доираси тор эди. Навоий эса, биринчидан бу тематик торлик чегарасини кенгайтириб юборди. У бу жанрда ёзилган асарларида социал-сиёсий масалаларни кўтариб чиқди, уни ҳаётга яқинлаштирди. Иккинчидан, Алишер Навоий шу жанрни кенг маънодаги адабиёт тарихида социал-сиёсий хусусиятга эга бўлган реалистик мустақил жанр сифатида ўзбек адабиётида мустақкам ўрин тутишига асос солди. Хат (нома) жанрининг ўзбек классик адабиётида бошқа жанрлар қаторида мустақил адабий жанр сифатида ўрин эгаллашига замин яратди.

Юқоридаги реалистик, социал-сиёсий хусусиятни унинг шеърий формада ёзилган «Сайид Ҳасанга мактуб»ида¹¹ ва прозадаги хатларида ҳам кўраимиз.

Булар ичида Навоийнинг турли муносабатлар билан ёзилган сиёсий публицистик мактублари — «Муншаот»и характерлидир. Шоирнинг «Муншаот»и «Мактубот» ёки «Рақъот» номида ҳам учраб туради. Мактубларда бошқа масалалар билан бир қаторда марказлашган феодал давлати тўғрисидаги сиёсий қарашлар ҳам ифодаланган. Навоий мамлакатдаги тарқоқ, майда ҳукмдорлик ва бошбошдоқликни тугатиб, яхлит давлат аппаратини барпо қилиш учун астойдил курашди. Бунга мисол сифатида Ироқ чегараларидаги вилоятларни идора этган Бадиуззамоннинг Султон Ҳусайн рухсатисиз иш юргизаётгани муносабати билан ёзилган мактубни эсласак кифоя. Мактубда, Ҳусайн Бойқаро раҳбарлик қилаётган марказий ҳукуматнинг рухсатидан ташқари «вилоят молли машваратсиз олиниши» характерлидир;

«Яна улким, битибсизким: «Астроходга киши юбормангким, бермағумдир». Бу мазмунни ҳам мулойимроқ бити олур эрдингиз ва «Ироқ вилоятларни улашибмен» деб битибсиз. Иншооллоҳ, Ироқ иликка киргай. Кирмасдин бурун, Мирзо била бир-икки

¹¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 270-бет.

қатла сўзлашмай, арз қилмай, бу иш қилилмиш бўлса, ўзга элдин ажаб бўлмаса, сиздан ажаб воқеъ бўлибдур...

Яна улким, бир нишонингизни келтурдилар, туғросида Мирзо отини битмайдурсиз. Сиздек оқил, хуштаъб мусулмонваш йнгитдин мундоқ нималар раво бўлғайму?»¹².

Навоийнинг давлат ҳақидаги прогрессив фикрлари унинг Бадиуззамонга юборган бошқа бир хатида янада ойдинроқ акс этади. Унинг бу мактуби 28 та моддадан ташкил топиб, программа характериға эга. Мактуб моддаларида давлат бошлиғининг эрталаб халқ арзини тинглаши, адолатсиз золимларни жазолаши, аризалар қабул қилингандан сўнг давлат ва мамлакат ички аҳволи билан шугулланиши, ичкиликка-маишатга берилмаслик, кўпроқ китоб мутолаа қилишлик, анчайин хавфли бўлган Ироққа нисбатан хушёр бўлиб туришлик, қисқаси, давлат чегараларини мустаҳкамлаш ва аҳволдан яхши хабардор бўлиб туриш, саводсизликка қарши маҳаллаларда мактаб очиш, юқоридан берилган буйруқни сўзсиз бажариш, давлат ишларини орқага сурмаслик, султон аскарларига ҳурмат билан қараш, улар орасидаги тартибсизлик ва интизомсизликни тугатиш, бу ҳақда юқорига ойда ёки ҳафтада ҳисоб бериб туриш каби қатор масалалар кўтарилди¹³. Давлатни идора қилишдаги Навоийнинг ана шу конкрет фикрлари, унинг мамлакатдаги қондасизликка, тартибсизликларга, ўзбошимчаликка, фисқу фасодга, талон-торожликка қарши баъзи сиёсий характердаги амалий тадбирлари билан тасдиқланади¹⁴.

Бунга 1470 йилда Ҳирот амалдорларига қарши кўтарилган халқ қўзғолони фактини келтирсак бўлади. Бу қўзғолонни тинчйтиш учун Султон Ҳусайн Алишер Навоийни жўнатади. Султон ишончини қозонган Навоий унинг топшириғи билан жума куни Ҳусайн Бойқаронинг буйруғини минбардан туриб ўқийди. Султон буйруғи ва Алишер Навоийнинг тадбиркорлиги халқни тинчитади.

Алишер Навоийнинг марказлашган кучли давлат тузиш ҳақидаги 28 моддадан иборат сиёсий-ижтимоий қарашлари ўша даврда катта прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий бу мактубининг охирида давлат бошлиғидан кўрсатилган моддаларга қатъий амал қилиш кераклиги, уни тез-тез ўқиб туриш лозимлигини ҳам таъкидлайди.

Мактубларда Навоийнинг қилинган ишлар тарихини ёзиб бориш ҳақидаги публицистик руҳдаги фикрлари диққатга сазовордир. Давр, замон тарихини ёзиб бориш публицистиканинг муҳим хусусиятларидан бўлиб, бу фикрни бажариш публицист олдидаги кечиктириб бўлмас вазифалардандир.

¹² Алишер Навоий. Асарлар. Ҷн беш томлик. 13-том, Тошкент, 1966, 127—128-бетлар.

¹³ Уша асар, 29—33-бетлар.

¹⁴ Бартольд В. В. Мир Али-шир и политическая жизнь (В кн. «Мир Али-шир»). Л., 1928, с. 100—164.

Навойй бутун поэтик ижодида бўлганидек, ўзининг хатларида ҳам Ватанни, халқни улуғлади. У Мозандарондан Ҳиротга ёзган бир хатида Ватанни қўмсайди, унинг ўртасига ҳажр тушмаслигини тилайди, «фироқ бишасиндин висол даштига юз қўюлса...» деб ватанга самимий муҳаббатини изҳор этади. «Муншаот»нинг бошқа бир жойида, ичкиликдан ёмонлик келиб чиқишини гапирди. У: «Ҳар неча ичмок ишида эҳтиётлик», «барча ҳушёрликка вобастадур»¹⁵, «Жами ёмонлик чоғирдин мутавваллид бўлур» деб таъкидлайди.

Навоййнинг ижодий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ўзаро боғлиқдир.

Навойй ҳуқуқсиз инсоннинг кўп асрлик истак ва интилишларини ўзининг ўлмас асарларида акс эттирди. У, меҳнаткаш халқнинг аччиқ кечмишдаги кайфиятини баралла куйлаш учун адабиётдан катта сиёсий-ғоявий восита сифатида самарали фойдаланди. Буюк рус революцион-демократи А. И. Герценнинг қуйидаги сўзларини илғор классик ўзбек адабиётига ва хусусан Навойй ижодига ҳам тадбиқ этсак бўлади: «Адабиёт — ижтимоий эркинликдан маҳрум этилган халқнинг бирдан-бир минбаридир. Халқ бу минбардан туриб ўз ғазабини ва қалб нидосини тинглашга мажбур этади»¹⁶.

* * *

Сиёсий публицистика асарларини ўзбек совет адабиётини ва матбуоти саҳифаларида кўплаб учратиш мумкин. 20- ва 30-йиллардаёқ миллий матбуотимиз саҳифаларида сиёсий публицистик мақолаларнинг ранг-баранг намуналари яратилди. Ана шу давр мақолаларининг асосий пафоси — республикамизда социализм ўрнатилиши, аксилинқилобий буржуа миллатчилик ҳаракатига қақшатқич зарба бериш, коллективлаштиришни амалга ошириш, ёт унсурларни, қулоқларни тугатиш, деҳқонларни колхоз тузумига жалб этиш каби синфий кураш масалалари эди. Бу соҳада Ўзбекистон ССР Ижроия Комитетининг Раиси Йўлдош Охунбобоевнинг ижтимоий-ташкilotчилик фаолияти диққатга моликдир. И. Охунбобоев Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатилда ва мустаҳкамлашда, Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантиришда катта хизматлар қилди, даврнинг ақтуал сиёсий масалалари бўйича кенг миқёсда пропаганда ишлари олиб борди, нутқлар сўзлади, кўплаб мақолалар ва брошюралар ёзди.

Унинг сиёсий публицистика соҳасидаги фаолиятида Ўзбекистонда саводсизликни битириш масалалари муҳим ўринни эгаллайди. Ўзининг «Ленин декрети асосида» (1935) номли мақола-сида ёппасига саводсизлик ҳукм сурган ўлканинг инқилобдан сўнг саводхон республикага айлантирилгани аниқ фактлар орқали таққосланади. Унда омманинг саводсиз бўлиб келганлиги ижтимоий

¹⁵ Алишер Навоий, Асарлар. Ҷн беш томлик, 13-том, 1966, 130-бет.

¹⁶ Герцен А. И. Собр. соч. в 30-ти томах, т. VII. М., 1954, с. 198.

ҳодиса сифатида қораланади ва бу феодализм истибодининг, чо-
ризм мустамлакачилик тартибларининг аянчли оқибатидир деб
изоҳланади. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалаба-
си туфайлигина республикамизда саводсизликка барҳам берилга-
ни зўр мамнуният билан қайд этилади: «Буюк Октябрь инқилоби
меҳнаткашларни бу онгсизлик ва нодонлик балосидан қутқазди.
Уларнинг қўл-оёқларига урилган зулмат кишанларини тилка-пора
қилиб, уларни ёруғ дунёга олиб чиқди. Давлатли ва маданиятли
турмушга эриштирди», дейилади мақолада.

В. И. Лениннинг саводсизликни тугатиш юзасидан чиқарган
декретига 16 йил тўлиши муносабати билан ёзилган мазкур сиё-
сий публицистик асар ўзининг фактларга бойлиги, тилининг сод-
далиги, фикрнинг ихчам, лўнда ифодаланиши, мулоҳазаларнинг
чуқур ва асослилиги, ўткир партиявий пафосга эғалиги каби ху-
сусиятлари билан характерланади. Йўлдош Охунбобоевнинг «Ўз-
бекистонни ёппасига саводхон республикага айлантирайлик!» сар-
лавҳали бошқа бир мақоласида эса, савод чиқариш масаласи му-
ҳим партиявий-сиёсий вазифа сифатида тилга олинди. Мақолада
1936—1937 йилларда Ўзбекистонда доҳий васиятининг намунали
амалга оширилиши учун кураш тарғиб этилди. Шунингдек, са-
водсизликни тугатиш, омманинг маданий-эстетик савиясини кўта-
риш соҳаларида Коммунистик партия кўрсатмаларини халқ ора-
сида кенг ёйишда Давлат Ризаев, Қори Ниёзов, Сотти Ҳусайн ва
бошқаларнинг сиёсий публицистик характердаги мақолалари ҳам
муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Йўлдош Охунбобоев ўзининг сиёсий-ижтимоий фаолиятида
пахтачиликни ривожлантириш масалаларига катта аҳамият бер-
ган эди. У, «Пахтачилик ишларини машиналаштириш юзасидан
колхозчиларга маслаҳатлар», «Ёз даврида ғўзани юқори сифатли
қилиб парваришlash учун» деган китобларида бу хусусда алоҳида
тўхталиб, агротехникани яхши эгаллашни, меҳнатни тўғри уюш-
тиришни, «ҳалол ишлаш»ни, пахтани ештиришда машиналар-
дан фойдаланиш каби зарур ижтимоий-иқтисодий масалаларни
илгари сурди. «Ўзбекистон колхозларининг ташкилий вазифала-
ри» номли асарида эса, хўжаликни яхши юритишни, меҳнат уну-
мини юқори кўтаришни халқ маъмурчилигининг бирдан-бир гаро-
ви сифатида талқин этди. «Бизнинг ғалабаларимиз» номли бошқа
бир мақоласида ўзининг бу фикрларини Андижон областининг
Избоскан ва Ленин районларидаги коллектив хўжаликларнинг
эришган ютуқлари мисолида янада асослаб берди. И. Охунбобоев
бу ва бошқа мақолалари билан ўзбек совет сиёсий публицисти-
касининг равнақи учун муносиб ҳиссасини қўшди.

30-йилларда И. Охунбобоев сингари Акмал Икромов, Файзул-
ла Хўжаев, Султон Сегизбоев, Усмон Юсупов, Назир Тўрақулов-
га ўхшаш партия ва социалистик давлатнинг атоқли арбоблари
ҳам сиёсий публицистиканинг ёрқин намуналарини бердилар.
Уларнинг қатор мақолаларида Ўрта Осиёда Октябрь социалистик
революциясининг характерини ленинча ўрганиш, Ўзбекистонда Со-

вет ҳокимиятининг ўрнатилиши, ер-сув ислоҳоти, қишлоқларда революцион ва социалистик қурилишлар, Ўзбекистонни СССРнинг асосий пахта базасига айлантириш, Совет Иттифоқининг пахта соҳасидаги мустақиллиги учун кураш каби масалалар партиявий-марксистик позициядан туриб таҳлил этилди.

Кейинги ўн йилликлар ичида сиёсий публицистиканинг мақола жанри янада тараққий этди. Унинг ғоявий-тематик доираси, жанговарлиги, халқчиллик фазилатлари кучайиб борди. Бунга Шароф Рашидовнинг «Тарих ҳукми» мақоласи мисол бўла олади. Биринчидан, бу мақола ҳам публицистиканинг бошқа ҳамма хилдаги асарлари каби ижтимоий-сиёсий масалага бағишлангандир. Иккинчидан, унда меҳнаткаш инсониятнинг туб манфаатларини ўзида акс эттирувчи ва амалга оширувчи социализм ва коммунизм ҳақидаги маркча-ленинча сиёсатнинг тўғрилигини баъзи ижтимоий воқеалар билан асослаш бор. Учинчидан, келтирилган фактлар мазмунига сиёсий руҳ бериб, фикрни умумлаштириш ва уни юксак сиёсий пафос билан ифодалаш мавжуд. «Тарих ҳукми»¹⁷да юқоридаги принциплар асосида социализмнинг, прогресснинг ашаддий душмани бўлган АҚШ империалистлари бошлиқ капитализмнинг аста-секин емирилиши ғоясини тарғиб этди. Тарих тараққиёти шуни кўрсатади, унинг ҳукми ана шундан иборатдир, деган мантиқий хулосага келади адиб.

Сиёсий публицистиканинг бу хусусиятини Шароф Рашидовнинг социалистик миллатларнинг бир-бирларига яқинлашуви ва уларнинг истиқболига бағишланган мақоласида ҳам, Ғ. Ғуломнинг «Янкилар, уйингга йўқол!», Р. Соҳибосвнинг «Ленин идеялари коммунизм ғалабаси учун курашнинг ғолиб байроғи» (1960), «Совет кишининг ифтихори тўғрисида» (1960), М. Шайхзоданинг «Жавоб» (1943), В. Зоҳидовнинг «Давримизнинг маъно ва мазмуни», «Башар қуёши», Сулаймон Азимовнинг «Партия», Б. Раҳмоновнинг «Дўстлар ва дўстлик моҳароси», «Инсоният баҳори» (1957) каби мақолаларида ҳам кўрамиз.

Бадий публицистикада ёзувчининг ижтимоий ҳаёт, инсон ва борлиқ ҳақидаги тушучаларни бадий тасвир воситалари, образлар орқали ифодалашдан ташқари, унинг воқеликка муносабати ҳам акс этади. Бадий публицистика илмий-назарий, сиёсий публицистикадан ўз характериға кўра фарқ қилади. Яъни унда ёзувчининг ҳис ва эҳтироси, юксак эмоционал руҳи бўлиши зарур. Бадий-публицистик асарларда фактларнинг ва қўйилган проблемаларнинг сиёсий аҳамияти образли қилиб тасвирланади.

Илмий, сиёсий, бадий публицистик мақолалар вақтли матбуотдаги газета жанрлари бўлмиш информациядан, лавҳадан ўзининг фактларни ғоявий умумлаштириб бериши билан фарқ қилади. Бадий асарда санъаткор тарғиб этмоқчи бўлган ғояни персонажлар системаси ва бадийлик орқали ифода этади. Вара-

¹⁷ Рашидов Шароф Тарих ҳукми. Тошкент, 1950.

қа, мурожаат, прокламация, отклик, рецензия, матбуот обзори кабиларда эса бу хусусиятларга ургу қилинмайди. Бадий публицистиканинг илмий-назарий мақолалардан яна бир фарқи шундаки, унда ёзувчининг воқеликни бадий ўзлаштириши ва ҳис-эҳтироси кўпроқ иштирок этади. Шунинг учун ҳам бадий публицистик асарларда поэтик эъоднинг барча элементларини учратиш мумкин. Хуллас, публицистика кенг ижтимоий ҳаёт проблемаларини қамраб олувчи бадий-эстетик адабиёт ҳамдир.]

Бадий публицистик асар ёзмаган, у билан шўғулланмаган жаҳоннинг биронта улкан сўз устаси бўлмаса керак десак, муболага қилмасмиз. Бунга инглиз адабиётидан Жонатан Свифтнинг «Мовутчининг хатлари» (1724), Даниель Дефонинг «Ҳақиқий инглиз», француз адабиётидан Жан Поль Маратнинг «Қуллик занжирлари», Эммануель Жозеф Сийеснинг «Учинчи табақа нима?» сингари публицистик асарларини киритиш мумкин. Бу асарларда феодализм тартиблари, черков, фанатизм, буржуа эгоизми ва ахлоқ, адолатсизлик ва ноҳақлик бадий бўёқлар воситасида фош этилади.

XVII—XVIII асрлардаги француз революциясини тайёрлаш даври, Англия саноати тараққиётидаги бурилиш ва буржуа муносабатларининг шаклланиши ва ўсиши публицистикани янги тараққиёт босқичига олиб келди. Публицистика сиёсий қарашнинг бадий либосга ўралган алоҳида формаси сифатида майдонга чиқди. Ирландия озодлиги учун кураш, чартистлар ҳаракати, Сицилия тўқимачиларининг юришлари каби воқеалар матбуот эътиборини ўзига тортди. Худди шу вақтларда Свифт ва Дефоларнинг социал ҳаёт, ахлоқ, экономика, тарих, сиёсат, дин ҳақида баҳс этувчи машҳур памфлетлари ва мақолалари майдонга келди. Бу даврларда публицистиканинг фельетон, памфлет, мақола ва жанрлари ривожлантирилди. Вольтер, Руссо, Дидро, Бомарше, Бабёф сингари буюк мутафаккирларнинг жаҳон цивилизацияси тарихида катта аҳамиятга эга бўлган публицистик мемуарлари яратилди.

Гарб капитализмининг феодализмга қарши кураши черков ва монастирь динчилигини рад этиш билан, поп ва монахларнинг реакцион қарашларини инкор этиш шаклида пайдо бўлди. Эразм Роттердамскийнинг «Аҳмоқлик мақтови» ва «Номанлум кишиларнинг хатлари» каби публицистик асарлари ана шу характерда ёзилгандир.

Жаҳон публицистикаси тараққиётида рус революцион-демократлари муносиб ўринни эгаллайди.

В. И. Ленин Герцен ташкил этган эркин умумдемократик матбуотининг рус революцион-демократик адабиёти тарихидаги буюк хизматини ифтихор билан тилга олган эди. Пролетар доҳийси ўзининг «Россиядаги ишчилар матбуотининг ўтмишидан» номли асарида Герценнинг публицистик фаолиятига юксак баҳо бериб: «Ишчилар (пролетар-демократик ёки социал демократик) матбуотининг ўтмишдоши ўша вақтда Герценнинг «Колокол»и бош-

лик умумдемократик цензурасиз матбуот эди»¹⁸ деб таъкидлади. Герцен қони билан публицист эди. Унингча, публицист бахтли келажак учун, порлоқ мақсаднинг рўёбга чиқиши учун замонавий масалаларни ёзмоғи керак. У, ўз давридаги омманинг эзгу интилишларини, курашларини иккиланмай тарғиб этди ва ҳимоя қилди. Россиянинг келажакдаги тақдир меҳнаткаш рус кишининг қўлидадир, деган ғояни илгари сурди. «Мужик-Россия кишиларининг келажакдир»¹⁹ деб ёзган эди у. Герцен публицистик асарларида турли адабий жанрларнинг чатишиб кетганини кўрамиз. Шунинг учун ҳам Герценнинг севимли адабий услуби хат жанри эди. Хатда бадий ижоднинг ҳамма элементларидан фойдаланиш мумкин. Улуғ публицист ўзининг «Франция ва Италиядан хатлар», «Бўлғувси дўстимга мактублар», «Душманга хат», «Саёҳатчига мактублар», «Эски ўртоққа» каби қатор публицистик мактубларида ва мақолаларида муҳокама ва мантиқий асослашлар бадий образлар билан органик равишда чатишиб кетган. Бу асарларда ҳаётдан олинган тарихий фактларни, лирик импровизацияларни, тарихий шахслар портретларини, картиналарини, сатирик лавҳа ва юмор элементларини кўрамиз, Герцен асарларида публицистика бадий ижоднинг махсус турига айланиб кетган.

Герцен ўзининг публицистик асарларида аччиқ кесатиқ ва кулгига катта аҳамият берган. Бу элементларни у сиёсий душман билан курашда буюк восита деб билган. Агар қуллар ва деҳқонлар ўз хўжайинлари олдида кулса ёки кула бошласалар, деган эди Герцен.— бу демак хўжайинларнинг обрўсини тўкиш билан тенгдир, уларнинг ҳокимиятини ларзага солиш билан баробардир. Шунинг учун ҳам амалдорлар адресига нисбатан бўйсунувчиларда кулги ҳиссини уйғотиш — улар ҳокимияти обрўсини ларзага келтириш демакдир. Шунинг назарга олиб, Герцен ўзининг публицистик асарларида ҳазил ва сатирик бўёқларни, шафқатсиз пичинг элементларини қўллаган.

Герцен ўз даврининг ижтимоий-сиёсий воқеаларини актив кузатиб борди ва шу асосда революцион ғояларни адабиёт, фалсафа, тарих фанлари бўйича ёзган публицистик асарларида тарғиб этди. Бу ҳақда унинг ўзи 1843 йилнинг 4 февралда шундай ёзган эди: «Асарларимда илм-фан соҳалари билан турли ижтимоий масалалар чатишиб кетгандир. Буларда қалбимдаги жўш урган фикрларни ранг-баранг сўз ва иборалар билан ифодалай олганман»²⁰. Герцен ўзининг публицистик ижодиёти билан Белинский, Чернышевский, Добролюбов сингари умуминсоният бахти учун курашди ва яшади.

Рус революцион-демократик адабиёти ва публицистикасининг тараққиётига Сальтиков-Шчедрин салмоқли ҳисса қўшди. Сальтиков-Шчедрин XIX аср рус озодлиқ ҳаракатининг иккинчи даврига

¹⁸ Ленин В. И. Тула асарлар тўплами, 25-том, 108-бет.

¹⁹ Герцен А. И. Избранные философские произведения. т. II. М., 1948. с. 153.

²⁰ Герцен А. И. в десяти томах. т. IX 1958 М., с. 75.

мансуб бўлган буюк сатирик-революционер ёзувчидир. Шchedрин публицистикасида ҳам революцион ватанпарварлик, гуманизм, интернационализм ғоялари тарғиб этилди. Унинг публицистикасида бадий қобиққа ўралган сиёсий муҳокамалар Герцендагига кўра кўпроқ ўринни эгаллади. Адиб ўзининг «Биздаги ижтимоий ҳаёт» (1863—1864) цикли публицистик мақолалар тўпламида рус мужигининг меҳнатсеварлигини ва қаҳрамонлигини тасвирлади. Мақолаларда, ўша давр сиёсий масалаларининг кескин соҳаси ҳисобланган деҳқонлар масаласи, халқ, Россия тақдири, унинг тараққиёти каби проблемалар ўз ифодасини топди. Сальтиков-Шchedрин публицистикасида синфий кураш руҳининг ғоятда кучлилиги унинг қатъий сиёсий позицияда турганлигини кўрсатади. Зотан адиб ўзи ҳақида: «Мен фақат адабиётчигина эмасман, балки журналист, партия кишисидирман»²¹, — деб ёзган эди.

Сальтиков-Шchedрин «Современник», «Отечественные записки» вақтли матбуотларида ишлади. У ўзининг «Чет элларда» номли бадий публицистик мақолалар тўпламида Фарб капитализмининг халққа қарши характерини, француз буржуазиясининг Коммунага, прогрессив инсониятга қарши моҳиятини, милитаризм реакциясини фoш қилди. Рус халқининг озодликка чиқиш учун кураш ғояси — бутун инсониятни буржуа асоратидан озод қилиш ғояси билан чамбарчас боғлиқ эканлиги тарғиб этилди.

Большевик публицистиканинг келиб чиқиши ва шаклланиши даврига улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горькийнинг ижоди ҳамоҳангдир. Рус революцион озодлик ҳаракатининг бу учинчи даври В. И. Лениннинг «Искра» ва «Правда» газеталарини ташкил қилиши йилларига тўғри келди. Ленин пролетар публицистикасини ривожлантиришда, назарий асосини яратишда, уни ғоявий-сиёсий қуроллантиришда, хуллас, марксча публицистикани тараққий эттиришда муҳим роль ўйнади. Горький дунёқарашининг шаклланиши учун ҳам ўзининг ҳал қилувчи таъсирини ўтказди.

М. Горький публицистикасида Ватан, социалистик революция, ватанпарварлик, пролетар гуманизми, янги ижодкор инсон концепцияси каби темалар асосий ўринни эгаллади. У, Герцен ва Сальтиков-Шchedрин традицияларини ривожлантирди. Узининг «Рус халқига хитоб» номли асарида чоризм ва буржуазияни афдариб ташлашга чақирди. Америка, Франция, Италия буржуазиясини кескин фoш этди. Унинг публицистик таланти ҳар томонлама намоён бўлди. Бу ҳақда А. П. Чеховнинг унга ёзган бир хати характерлидир: «Қимматли Алексей Максимович, Сизнинг «Нижегородский листок»даги фельетонингиз менга қаттиқ таъсир этди. Истедодингизга балли! Мен беллетристикадан бошқа ҳеч нарса ни ёза олмайман. Сиз бўлсангиз, матбуот тилини ҳам яхши эгаллагансиз... Шунинг учун ҳам публицистик асарларни боллаб ёзасиз, сизни ўз паноҳида асрасин»²². Адиб, «Сариқ Иблис шаҳари»,

²¹ Сальтиков-Шchedрин М. Е. Полн. собр. соч. т. 13, М., с. 263.

²² Чехов А. П. Полн. собр. соч., М., 1949, т. 18, с. 335.

«Мешчанлик ҳақида қайдлар», «Пролетар гуманизми ҳақида» каби бадиий публицистик мақолаларида рус капитализмини, буржуазияни, АҚШ реакциясини, халқаро империализм идеологиясини, уруш ва фашизмни қаттиқ танқид қилди.

Янги одамнинг ҳар томонлама ривожланиши, унинг катта фалсафий ва социал-психологик мазмуни ёзувчи асарларида истиқбол билан боғлаб тасвирланди. Горький ифодалаган инсон — революцион пролетариат номи билан, ижодкор шахс номи билан чамбарчас боғлиқдир. У, янги инсонни «қаҳрамон индивидуалистга» қарама-қарши қилиб қўйди. Социализм шахсни ҳар томонлама ривожлантиради, у коллектив орасидан ўсиб чиқади деб кўрсатди. Горький, шахснинг тўлиқ ва гармоник ривожланиши учун коммунизм ягона гарантиядир, деган фикрни илгари сурди.

Горький мақолаларида СССРда шахснинг бўғиб ташлангани ҳақидаги Ғарб идеологларининг сафсаталари, уларнинг СССРда шахснинг манфаати давлатга зарар келтиришдан бошқа нарса эмас, деган туҳматлари фош қилинди.

Санъаткор асарлари биздаги шахс эркинлигини ҳозирги даврда ҳам бузиб кўрсатаётган «ультра» реакцион апологет — социологларга, миллатчи-эмигрантларга қарши курашда ҳамшиша зўраҳамиятга эгадир.

Горький империализмнинг реакцион моҳиятини тўғри тушунди. Бу ўринда унинг: «Империализм — капитализмнинг охирати, чириши ва унинг емирилишидан иборатдир»²³, деган жумлалари характерлидир.

Горький асарларида «эски дунё» социалистик «янги дунё» билан таққосланади. Унинг мақолаларида коммунизмнинг тарихининг маунтикий тараққиёти сифатида вужудга келаётгани, инсон манфаатларини, ҳуқуқларини ва миллионлаб кишилар талантини рўёбга чиқараётгани гоёси акс эттирилса, капитализмнинг инсонларни ўлимга маҳкум этаётгани, эксплуатацияни сақлаб қолишга интилаётгани очиб ташланади.

20 ва 30-йилларда совет адабиёти ва публицистикаси тараққиётига М. Горький каби Маяковский, Демьян Бедный, Серафимович, Фурманов сингари улкан санъаткорлар катта ҳисса қўшдилар.

Даврнинг ўтиши билан публицистика поэтик ижоднинг, агитация ва пропаганданинг қудратли қуролига айланди. Партиявийлик, бадиий етуклик, илмийлик ва халқчиллик каби фазилатлар социалистик реализм гоёси билан қуролланган совет публицистикасининг характерли белгиси бўлиб қолди.

* * *

Шарқ адабиёти тарихда ўзининг қадимийлиги ва мислсиз юксак санъатга эга бўлган асарлари билан жаҳон маданиятини

²³ Горький А. М. Соч., т. XXV. М., с. 461.

яратишда ва бадий-эстетик фикрини тараққин эттиришда муносиб ўринни эгаллаб келди. Гарчи шарқда оғзаки халқ ижоди, лутғатчилик, тарихшунослик каби фанларнинг турли соҳалари қадимдан мавжуд бўлса ҳам, бадий-эстетик фикр — поэзия юқори даражада ривожланди. Шарқнинг улуғ санъаткорлари чинакам поэтик ижод сифатида — шеърятни прозадан афзал кўрганлар. Буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий ўзининг «Маҳзаан ул-ахрор» («Сирлар хазинаси») дostonида поэзия тилининг проза ва оддий сўзлашув тилидан устун эканлигини қайд этди, фақат тирикчилик учун асар ёзувчи, шеърятдан ўз манфаатини йўлида фойдаланувчи, шакл орқасидан қувувчи шоирларни танқид қилди. Санъаткор, бадий ижодни турмуш билан боғлаш йўлидан борди.

Шарқ поэзиясида «Шоҳнома» каби йирик асарлар яратилди. Бадий адабиётнинг ранг-баранг тур ва хиллари, баъзи жанрларнинг ажойиб намуналари ва элементлари ана шу поэзия организмиде яшади ва равнақ топди. Қўшни халқларнинг адабиётлари қаторида ўзбек халқининг адабиётида ҳам дostonчилик, мунозара, қасида, мақола (мақолот), ҳикоят, тақкира, рисола каби хилма-хил бадий тарихий жанрлар шаклланди. Аммо, адабиётшуносликда жанрларнинг пайдо бўлиши, тараққиёти масаласи илмий томондан ҳали чуқур тадқиқ этилганича йўқ. Бу соҳада академик В. И. Зоҳидовнинг фикрлари жуда ўринлидир:

«Ўзбек классик адабиёти ўз бошланғичини жуда ҳам узоқдан, ундан олдин — фольклордан олади. Унинг деярли йигирма асрлик тарихи (халқ ижодини ҳам қўшиб) жуда мураккаб ҳамда бой, уни ўрганишда О. Шарафиддинов, Е. Э. Бертельс ва бошқалар аниқгина ва муҳим иш қилган бўлсалар-да, лекин ҳали ҳам бу соҳада қатор жиддий камчиликлар бор, жуда катта вазифалар тадқиқотчилар олдида кўндаланг бўлиб турипти. Афсуски, адабиёт тарихининг ўзи аслида нималардан, қандай материаллардан, қандай шахс ва асарлардан, қандай соҳа, жанр ва йўналишлардан иборат деган масаланинг ўзи кўпинча юзаки, бир томонлама ҳал қилиниб келинган эди. Натижада уни сунъий озайтириш, камбағаллаштириш, унинг рамкасини торайтириш рўй берган эди, ижобий ўрганилишга, илғор ўзбек адабиёти тарихидан қонуний ўрин олишга лойиқ ёзувчи ва асарларни бармоқ билан санарли даражага келтирилиб қўйилган эди, баъзан муҳим соҳа, жанр ва йўналишлар умуман тарихдан ё назар эътибор марказидан ташқарида қолдирилган эди»²⁴. Ана шу «назар эътибор»дан четда қолган масалалардан бири — бадий публицистиканинг баъзи турлари, жанрлари масаласидир. Шарқ поэзиясида, жумладан, ўзбек классик адабиётида ҳам ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг турли масалари бўйича баҳс этувчи публицистика, унинг элементлари, жанрлари ва турлари бўлганми? деган саволни очиш учун биринчи галда тарихга, фактларга мурожаат қилиш билан бирга публицистиканинг муҳим хусусиятлари ҳақида ҳам фикр юритмоқ лозим.

²⁴ Ўзбек адабиёти. 4 томлик. 1 том. Тошкент, 1959, 7-бет.

ПУБЛИЦИСТИК РУҲ

Ижтимоий ҳаётнинг турли ҳодиса ва воқеалари бўйича даврга муносабат, ҳозиржавоблик, сиёсий ва эстетик эҳтирос, кўтаринкилик, жанговарлик, актуаллик, чуқур илмий-назарий мулоҳаза юритиш каби сифатлар публицистиканинг муҳим хусусиятларини, ўзига хос руҳини ташкил этади. Унинг танқидийлик томонини ҳатто гениал шоир Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида (Маҳмуд Ғазнавийни фош қилувчи охириги қисмида), улуг мутафаккир Абу Али ибн Синонинг шайхларни ҳажв этувчи рубойларида ҳам учратиш мумкин. Ижтимоий-сиёсий қарашлар ифодаси етук олим ва шоир Юсуф Хос Ҳожибнинг 1069 йилда ёзилган «Қутадғу билиг» («Бахтли бўлиш тўғрисида билим») асарида ҳам бор. Унда давлат обрўсини кўтариш, иқтисод ва хўжаликни тиклаш каби қатор сиёсий-ижтимоий масалалар бобма-боб кенг изоҳлаб берилди. «Тил, адабиёт ва умуман жамият тарихи учун жуда муҳим бўлган бу асар»¹ сиёсий, илмий ва адабий жиҳатдан ғоятда қимматлидир.

Уз даври воқелигига ва феодализм тузуми тартибларига танқидий муносабат каби публицистик руҳ Шарқ адабиётининг бошқа бир намоянаси, форс-тожик шоири Убайд Зоконий ижодида айниқса яққол кўринади. Зоконийнинг баъзи асарлари публицистик кайфиятда ёзилганлиги сабабли бу шоир ижоди ҳақида кенг-роқ тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Убайд Низомиддин Зоконий (1270—1370) Жанубий Озарбайжоннинг Зокон қишлоғида туғилган ва Шарқ адабиётида машҳур бўлган форс-тожик сатиригидир². У Марв, Бағдод каби Урта Осиё ва Эроннинг турли шаҳарларида яшади, феодалларнинг ўзаро урушига, тартибсизликларига қарши чиқди, антимўғул — «сарбадорлар» идеологиясини ҳимоя қилди³. У инсон ҳуқуқи учун курашди, гуманистик ғояларни илгари сурди, ўзи яшаган даврнинг ва жамиятнинг адолатсизлигини кўрсатди. Убайд Зоконий

¹ Ўзбек адабиёти. 4 томлик, 1 том. Тошкент, 1959, 36-бет.

² БСЭ, т. 41, с. 490.

³ БСЭ, т. 17, с. 413.

социал характердаги сатиранинг кўзга кўринган намояндаси сифатида ижтимоий ҳаёт камчиликларини анча чуқур пайқади⁴.

И. С. Брагинскийнинг китобларида⁵ ҳам Убайд Зоконийнинг асарларида Ҳофиз, Камол Хўжандий, Носири Бухорий ва Ибн Ямин шеърларидагига нисбатан социал протест мотивларининг анча кучли ва ёрқин эканлиги айтилади.

Шоир Убайд Зоконий Чингизхоннинг набираси Хулағухон томонидан асосланган Илхонлар давлати бўлмиш шайх Абу Исҳоқ (1357 йилда ўлган) ҳукмронлиги даврида ижод этди. Бу ҳукмдор даврида фан ва маданият анча ўсган эди.

Убайд Зоконийнинг «Ахлоқ ул ашроф» («Амалдорлар ахлоқи»), «Рисолаи риш» («Соқол ҳақида рисола»), «Даҳ фасл» («Ўн қисм»), «Мактуби қаландарон» («Қаландарлар мактуби»), «Сад панд» («Юз насиҳат») каби қатор поэтик ва прозаик асарларида замонасининг ҳукмрон табақалари ахлоқи, феодаллар, диндорлар ва уларнинг бузуқликлари, кўзбўямачилиги, хурфот, ҳаёсилик, хуллас, ўз давридаги ижтимоий-сиёсий тузумга муносабати танқидий руҳда акс этган. Убайд асарлари халқчиллиги билан ажралиб туради. Бу жиҳатдан шоирнинг «Даҳ фасл» ёки «Таарифот» номли луғат типига ёзилган асари характерлидир. Бунда сўз ва терминлар сатирик планда тушунтирилади. Зоконийнинг мазкур асарига ўша даврда пайдо бўлган янги бир ўзига хос бадий жанр сифатида қаралиши керак. «Даҳ фасл»да ижтимоий-сиёсий, ахлоқий масалаларга онд танқидий қарашлар лаконик ҳолда берилган. Маэмуининг сиқик, лўнда ифодаланиши жиҳатидан Зоконийнинг бу асари француз материалист-публицисти Поль Гольбахнинг «Илоҳий ён дафтар» номли асарига кўп жиҳатдан ўхшаб кетади. Масалан: Убайд Зоконий қозиларнинг, дин пешволарининг халққа қарши фаолиятлари ҳақида шундай ёзади: «Қозин ҳамма нафратланган шахсдир, унинг ўринбосари бўлса имонсиздир. Қозининг нафсини қондириб бўлмайди, унга иши тушмаган киши бахтли одамдир»⁶, дейди.

Поль Гольбах эса «Илоҳий ён дафтар» китобида судьяни (яъни қозини), диндорларни илм-фан у ёқда қолиб, ўз нафси билан банд бўлган, халқни алдаб кун кўрувчилар сифатида қоралайди.

Убайд Зоконий муллалар, имомлар, шайхларнинг меҳнаткаш халқни худо, дин, шайтон, дўзах жаброил номи билан қўрқитишларини айтиб, уларнинг ўзларини одамлар орасидаги иблислар, дўзахийлар дейди. У, шайх — иблис, шайтон унинг шогирди, имом намозфуруш деб ёзади.

Шубҳасиз, Убайд Зоконий ва Поль Гольбах асарлари ўртасида ўхшашлик мавжуд. Шунингдек, улар ўртасида индивидуал

⁴ «История таджикского народа», т. II, первая книга, Изд-во «Наука», М., 1964. (под редакцией члена корр. АН СССР, Б. Г. Гафурова и кандидата исторических наук А. М. Беленицкого) с. 353—354.

⁵ «Очерки из истории таджикской литературы», Сталинабад, 1956; «Из истории таджикской народной поэзии», М., 1956.

⁶ Зоконий У. Душанбе, ИЯЛ, қўлёзма, 117 а-бет.

Ўзига хослик, тафовут ҳам бор. Убайд Зоковийнинг «Даҳ фасл» асаридан олинган фактлар айрим шахсларнинг айбини очишга қаратилади ва бу асосан таққослаш приёмида қисқа, лўнда ифодаланади. Масалан, у сўфини — дангаса, даллолни — бозор ҳаромиси сифатида ҳажв қилади. У ўз давридаги дин пешволари ҳақида фикр юритар экан, уларнинг текинхўрликларини, дангасаликларини дангал кўрсатади.

Поль Гольбах эса олинган масалани тарихий планда акс эттиради, унинг «Илоҳий ён дафтар» асарида ҳам таққослаш, контраст приёми бор, лекин бу хусусият унинг ижодида кенг умумлашма характеридадир. У турли динларни ўзаро таққослаш йўли билан умуман диннинг реакцион моҳиятини фош этади, атеистик босқичга кўтаради. Масалани тарихий ва чоғиштириш аспектида ёритиб, умумлашмалар қилади. Унинг ижодий ўзига хослиги, Убайд Зоковийдан фарқ қилувчи томони ҳам ана шунда.

В. И. Ленин ўзининг «Курашчан материализмнинг аҳамияти тўғрисида» деган асарида черковнинг «сиёсий ташкилот» эканлигига эътиборни тортиб, феодализм ва капитализм жамиятларида публицистиканинг асосан дин таълимоти ва ақидаларини аёвсиз танқид қилиш тематикаси атрофида ривожланганлигини алоҳида уқтирган эди. Бунга XVIII аср француз атеистларининг динни фош қилганликларини мисол тариқасида келтиради. В. И. Ленин француз ёзувчиларининг ижодини характерлаб: «XVIII асрдаги эски атеистларнинг ҳукмрон динга очиқдан-очиқ ва усталик билан ҳужум қиладиган, жанговар, жонли ва талантли публицистикаси одамларни диний уйқудан уйғотиш учун, ...одамларни зериктириб юборадиган қуруқ гаплардан кўра, минг марта яхшироқ хизмат»⁷ қилган эди, деб кўрсатади.

Инсон онгини реакцион диний тушунчалардан тозалашда ўтмишдаги Шарқ адабиётининг ислом ва унинг идеологиясини танқид этувчи публицистик руҳдаги асарлари ҳам катта маърифий қимматга эгадир.

Кўринадики, динга қарши мотив тематикасида очиқ, жонли, жанговар, ҳужумкор публицистик руҳ Шарқ адабиётида азалдан мавжуд.

Убайд Зоковий ва Поль Гольбах асарларидаги ғоявий ва шаклий яқинлик, тафовут ўзининг иқтисодий, моддий, маънавий заминига шубҳасиз эга. Уларни беш асрлик давр ажратиб турсада, қадимги Шарқ билан Европа ўртасида давом этган иқтисодий савдо ва адабий-маданий алоқалар ҳам уларнинг бир-бирига яқин бўлишига олиб келди. Ўтмишда Шарқ адабиёти дурдоналаридан Ғарб, Европа халқларининг маънавий баҳраманд бўлганликлари фактлари бу тарихий-адабий яқинликни таъминлаган. Немис марксист Герман Лей бу ҳақда тўхтаб, ўрта асрда «Европага араблар фалсафаси»⁸ ва уларнинг инсоният тарихининг беш асрлик даврини ўз ичига қамраб олган юксак маданияти кириб кел-

⁷ Ленин матбуот тўғрисида. Тошкент, 1961, 781-бет.

⁸ Ўрта Осиё халқлари ичидан етишиб чиққан олимлар ҳам кўзда тутилади.

ган эди⁹, дейди. Шунингдек, Испания, Сицилия, Шимолий Африкада араб ва грек тилларидан қилинган таржима асарлар туфайлигина Европа математика, астрономия, астрология, метеорология, медицина каби фанлар билан биринчи бор танишгани қайд этилади. Европага араб тилида ижод этган мутафаккирлар юнонлардан илгарироқ таъсир этганликлари ҳам баъзи мисолларда кўрсатилади. Герман Лей мазкур мулоҳазаларини янада конкретлаштириб: «XII асрда Жанубий француз трубадурлари ўз поэзияларида араб лирикасининг форма ва тушунчаларидан, ҳатто унинг шеърий шаклларида ҳам фойдаланганликлари аёнлир»¹⁰ деб таъкидлайди. Шарқшунос олим Е. Э. Бертельс бу фикрни тасдиқлайди. Унинг кўрсатишича, Ғарбнинг кўпчилик халқлари Шарқнинг бир қатор мутафаккирлари сингари ўзбек шоири Алишер Навоий асарлари билан ҳам таниш бўлганлар. Бертельс, Алишер Навоий ижодидаги Баҳромгўр ҳақидаги эртақнинг Ғарбда кенг тарқалганлигини қайд этади. У, бу эртақнинг Христофор Армянский таржимасида 1557 йили итальян тилида Венецияда нашр этилганини, бу тилдан И. Ветцель уни немисчага таржима қилиб, 1583 йили Базелда нашр эттиргани, 1630 йилда эса Лейпцигда қайта нашр этилгани, унинг 1719 йили француз тилига, 1766 йили голланд тилига таржима этилгани фактини келтиради. Европа ва Ғарбда тарқалган бу асарларнинг оригинали форсча бўлмай, аксинча эски ўзбек тилидаги Алишер Навоий асаридан олингани Е. Э. Бертельс томонидан алоҳида таъкидланади¹¹. Шунингдек, атоқли совет олимнинг қуйидаги сатрлари янада характерлидир:

«Бу Шарқда машҳур эртақ бўлиб, турли вариантларда айтилиб юрган. Эртақнинг французча таржимаси Вольтернинг «Задиг» деган асарига ҳам асос бўлган, деб айтиш мумкин. Асарда эртақ воқеасининг ички боғланишлари сақланган ҳолда, объект ўзгартирилган. Чунончи, эртақдаги туя ўрнига подшоҳнинг йўқолган оти билан маликанинг лайчаси ҳақида сўз боради. Буни Шарқ қабуғи орқали француз колоритини кучайтириш мақсадида қилинган, деб тушуниш керак.

Мазкур эртақ Марк Твеннинг: «Том Соьер чет элда» деган китобида ҳам айнан такрорланган. Эртақдаги барча деталлар ва уларнинг хусусиятлари, туя ҳам ўзгартирилмасдан сақлаб қолинган¹².

«Агарда Саъдий «Гулистон»ининг таржимаси Европада фақат XVII асрда чиққанлигини назарда тутсак, Шарқнинг Ғарбда кенг тарқалган илк баъдий адабиёт намуналаридан бири бўлмиш Навоийнинг «Сабъан сайёр» асарининг Европа ўқувчилари орасида

⁹ Герман Лей. Очерк истории средневекового материализма, перевод с немецкого З. В. Горловой, И. А. Саца, М., 1962, с. 223.

¹⁰ Уша асар, 277-бет.

¹¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды Наваи и Джами, М., 1965, с. 64—65.

¹² Уша китоб, 442-бет.

узоқ муддатгача катта шуҳрат қозонганлигига иқроп бўлиш лозим»¹³.

Бундай фактлар Руссо, Скотт Уоринг, Флобер каби Ғарб мутафаккирлари ижодиётида ҳам мавжуд.

Ғарб ва Шарқ адабиётларининг асосан бу икки намояндалари асарларини ўзаро таққослашдан мақсад публицистиканинг муҳим хусусиятлари ҳақида фикр юритиш, В. И. Ленин томонидан юқори баҳоланган француз ёзувчи-атеистлари публицистикасининг нишонга аниқ урувчилик, жанговарлик, жонлилик каби хусусиятлари ўтмишдаги Шарқ адабиётида ҳам бор эканлигини бир факт сифатида тасдиқлашдан иборатдир. Жанговарлик, жонлилик сингари публицистик руҳ индивидуал шаклда Шарқнинг қатор гениал сўз санъаткорлари ижодида турли жанрлар намуналарида кўзга ташланади.

¹³ Уша китоб, 446-бет.

МАҚОЛА

Ҳар бир адабий давр ва оқим учун айрим бадий жанрлар характерлидир. Масалан, Ғарб адабиётидаги классицизмга фоғия, комедия, қасида, эпик поэма хос бўлганидек¹, ўрта аср давридаги ўзбек адабиётига хамсачилик, тазкирачилик каби ранг-баранг бадий асар турлари, ҳикоят, мақола (мақолат), рубоий, туюқ сингари жанрлар хосдир.

Ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий, эстетик фикр қилишининг чуқурлашувида адабиётнинг ана шу хил ва турлари қаторида публицистиканинг «мақола» (мақолат) жанри ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Шундай экан, «мақола» сўзининг луғавий маъноси нима ва у адабиётнинг тарихий жанри сифатида қачон пайдо бўлган?

«Мақола» асли арабча² قَال (‘қола) сўздан олиниб қараш, кўрмоқ, фикр билдирмоқ, айтилган сўз маъноларини англатади.

Бу сўз форс тилига ҳам ўтиб: бирликда «мақола» (مَقَالَة),

кўпликда «мақолат» (مَقَالَات)³ шаклида ёзилади.

Луғавий мазмуни — мақола, боб, нутқ, бош мақола демакдир. Сўз охиридаги «от» эса кўплик, яъни «лар» қўшимчасидир. Яъни «мақолат» сўзининг туб мазмуни — «қарашлар», «айтилган сўзлар», «нуқтаи назарлар» деган маънони билдиради.

Ўзбек классик адабиётида мақола жанри ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан бир неча асрлик тарихга эга. Мақола жанрида ёзилган илмий-бадий мемуар характеридаги асарларни адабиётимиз тарихида XII асрда учратамиз. Бунга атоқли олим ва ёзувчи Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» (1156 йил)

¹ Краткая литературная энциклопедия. т. II. М., 1964, с. 916.

² Арабско-русский словарь. Составитель проф. Х. К. Баранов, М., 1958, с. 851—852.

³ Персидско-русский словарь. Составитель проф. Б. В. Миллер, М., 1950, с. 894.

асарини мисол қилиб олсак бўлади. Низомий Арузий Самарқандийнинг асарида ўша давр шеърят қонунияти ҳақида фикр юригилади. Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» асарининг «Мақолати даввум дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир» деган қисмида ижодкор шоирдан: диққат ва чидам билан текширувчи бўлиш (дақиқунназар); чуқур ва кенг фикрлаб муҳокама қилиш (азимулфикрат); асосли фикрлаш, хушфеъл, хуштаб бўлиш (мутанул); янгидан-янги ихтирочи — ижодкорликка ҳаракат қилиш (саҳнхуттаблик) каби сифатларни эгаллашни шарт қилиб қўяди. Унинг фикрича, санъаткор адабиётдаги классик анъаналарни ўзлаштириши ва маҳоратни ошириш учун қадимги шоирларнинг йигирма минг, замондош шоирларнинг ўн минг байтини ёд билиши зарур. Бундан кўринадики, Арузий Самарқандий асарида шеър ҳақида назарий-илмий фикрлар, қарашлар, нуқтаи назарлар, шоирликка интилувчи шахс олдидаги катта вазифалар батафсил баён этилади⁴. Асар мазмунини ифодалаш ва унда олға сурилган фикрлар, унинг тарихий-адабий жанр сифатида «мақола» деган ўз номига ҳам мос тушади.

Шарқ халқлари адабиётларида «мақола» — «мақолат» жанрида ёзилган асарлар анчагина бор. Айни жанр намуналари буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг «Маҳзанул-аҳрор» асарида, Хусрав Дехлавийнинг «Хамса» сида, Абдурахмон Жомий асарларида. Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» ва «Хамса-тул-мутаҳаййирин» номли асарларида. Ҳайдар Хоразмий ҳамда Ҳакимхон ижодида ҳам бор. Алишер Навоийнинг назм билан наср асарлари, ҳикоят билан хилма-хил мақолатлар ёзиш мумкин, деган фикрлари ҳам характерлидир. Айниқса, мутафаккирнинг шеърӣ йўл билан турли хил қарашларни акс эттирувчи «мақолат»лар ижод этса бўлади, деган фикри биз учун қимматлидир:

Улки тариқи битимакдур китоб,
Назм ила наср ўйлаки дурри хушоб.
Нуктаву тариху ҳикоёт ҳам,
Шеърда ҳар навъ мақолат ҳам⁵.

Араб тилидан ўзбек тилига кириб, ўзлашиб кетган «мақола» сўзи ҳозир ҳам ўзининг қадим маъносини саклаб қолган. Лекин бизнинг мақолаларимиз газета ва журналлар, турли хил тўпламлар, китоблар нашр этиш билан, матбуот тарихи билан боғлиқдир. Шунга кўра, «мақола» — бирор ҳужжатнинг ёки асарнинг бўлими, бобидир⁶, газета, журнал, тўпламларда нашр этиладиган сиёсий, илмий, бадий характердаги ва чуқур умумлаштирувчилик кучига эга бўлган асардир⁷. Матбуотдаги мақолаларнинг тур ва

⁴ Низомий Арузийнинг «Чаҳор мақола» асари рус тилида «Собрание редкостей или четыре беседы» номида Москвада 1963 йили нашр этилган. Бу асар ҳақида қўшимча манбалар: Бартольд В. В. Сочинения, т. III, М., 1965, с. 818; Ниязов Х. Н. Путь Садриддина Айни — поэта, М., 1965, с. 132.

⁵ Алишер Навоий, Хамса, Тошкент, 1958, 174-бет.

⁶ Алишер Навоий ҳам «Ҳайратул-аброр»даги «мақолат»ларини махсус бобларга ажратган.

⁷ БСЭ, т. 40, «Статья», 1957, с. 553.

хиллари кўп⁸. Шунга қарамасдан, Шарқ адабиётидаги бошқа мақолатлар каби Навоий мақолатларининг ҳам матбуотдаги мақола-ларга анча яқинлиги бор. Буни аввало мақолатларнинг ғоявий мазмуни ва бадиийлиги, образлилигида эмас, балки композицион тузилишида ҳам кўрамиз.

Матбуотда босилдиган мақола-лар кириш, исбот ва уни тавсифлаш, хулоса каби уч қисмдан ташкил топганидек, Навоий мақолатларида ҳам ана шу хусусият мавжуд. Мақолатларда олинган объект олдин таърифланади, сўнг масаланинг мазмуни ва моҳияти назарий планда исботланади ва охирида фикр умумлаштирилади. Шу сабабли, ўзбек классик адабиётида тарихий жанр сифатида майдонга келган «мақола» ёки «мақолат»ларни русча таржимада «беседы» («суҳбат») деб берилиши унинг мустақил жанрлик хусусиятини тўлиқ акс эттира олмайди. Мақолатларда суҳбат жанрининг фақат баъзи белгиларининггина кўрамиз, холос. «Ҳайратул-аброр» асаридаги ҳозиржавоблик, замонавийлик, манتيкий тенденциоз кайфият, гуманистик пафос ва бошқа хусусиятлар Навоий мақолатларини ўзбек бадиий публицистикасининг илк дебочасидир, деб аташга асос беради.

Алишер Навоийнинг «Мақолат»лари гарчи поэзия тили билан ёзилган бўлса ҳам, прозадаги сиёсий, илмий, бадиий публицистик «мақола»ларга жуда яқин туради. Демак, «Хамса»нинг «Ҳайратул-аброр» дostonидаги «мақолат» сўзи «нуқтаи назар» деган маънода қўлланилиб, Алишер Навоийнинг муайян конкрет масалалар бўйича фалсафий-назарий, сиёсий-ижтимоий қарашларини ифодалайди. Чиндан ҳам буюк шоирнинг бу мақолатларида феодализм жамияти, султон Ҳусайн Бойқаронинг подшоҳлиги ва унинг сиёсати, тартиблари, ўша даврнинг баъзи амалдорлари, қозилари, муфтиларининг мунофиқликлари, жамиятда инсон, ахлоқ, бурч, тўғрилиқ ва адолат каби қатор ҳаётий проблемалар ҳақидаги қарашлари акс этган. Буюк санъаткор мазкур проблемалар ҳақида замонасининг илғор донишманди, атоқли сиёсатчиси, улкан мутафаккир сифатида ўз даври воқелигига танқидий позициядан туриб ёндошади. Унинг шоҳга, амалдорларга, шайхларга қарата айтган танқидий фикрлари ва ўғитлари халқ манфаатини кўзлаб ёзилганлиги, даврга ҳамоҳанглиги, гуманистик заминга қурилганлиги билан характерланади. Мақолатлар ижтимоий ҳаёт проблемаларига ва феодалистик муҳит талабларига ҳозиржавоблик, даврга муносабат, сиёсат билан боғлиқлик публицистиканинг қон томиридир. «Ҳайратул-аброр» асарида бу хусусиятлар анча мукамал берилган. Дoston бобларига «мақолат» деб сарлавҳа қўйилишининг ўзи ҳам уни публицистик асосга қурилганлигини кўрсатади.

Алишер Навоий публицистикани уч томондан текшира-миз. Биринчиси, Навоийнинг мақолатлари; иккинчиси, проза ва поэзияда ёзилган мактублари ва учинчиси ташкилотчи, давлат арбоби

⁸ В помощь начинающим журналистам. М., 1965, с. 148—153.

сифатидаги ижтимоий-сиёсий фаолиятidir. Бизнингча, гениал шоир ижодидаги бу томонлар унинг ижтимоий публицистик фаолияти ҳақида қисман бўлса ҳам тушунча ҳосил эта олади.

«Хамса»нинг биринчи достони «Хайратул-аброр»да шакл ва мазмуни ҳақида фикр юритилиб, сўзнинг «жони» унинг маъносидир, уни «тонмоқ» гоёт мураккаб нарсадир дейилади. 21 бобда эса, эл олдида ҳақ сўзини адо этиш учун шоҳ ва гадо теппа-тенгдир деган ажойиб гоё тарғиб этилади.

Асар мақолатларида юксак пафос, даврга муносабат, оташинлик, жамият ҳаётига аралашувчанлик, кучли эҳтирос, мунозарага чақириш, сиёсат ва бадий ижоднинг муштараклиги, хитоб каби публицистиканинг элементлари мавжуд. Масалаи, Алишер Навоийнинг ўз даврига муносабати, феодализм давлати ва унинг баъзи намояндаларини тўғри йўлга солиш, адолатсизликка мурокасиз бўлишда ёрқин ифодаланди. Асарнинг биринчи мақолатида феодализм, инсон ва имон ҳақида сўз боради. Навоийнинг айтишича, феодал жамиятида ҳақсизлик, адолатсизлик, ёмошлик, тартибсизлик, инсоннинг оёқ-ости қилиниши охириги чегарага етган. Шоир жамиятдаги бундай тенгсизликларга қарама-қарши ўлароқ инсон қадрини, унинг муқаддаслигини улуғлайди, инсон ҳақ-ҳуқуқини яқсон этувчи амалдорларга қарши ўт очади.

Учинчи мақолатда шоҳга қарата. Давлатни қўлингга олдинг, бироқ элга зулм қилишга юз тутдинг, қилинаётган зулмнинг ўзи кам эмас эди, шуни билгинки, барча номаъқулчиликларнинг ҳаммаси ўзингга қайтади, сен «фарах базми»га, «айш»га берилиб кетдинг, қурдирган сарой ва қаср пардаларининг риштаси (толлари), элнинг жони ва инсоннинг қонидан пайдо бўлганлигини, унинг гўзал нурли «шамсаси» элнинг пешона тери ҳисобига яратилган бойликдан нурафшон зар ва гавҳарга айланганини, гишталари ва тошини маҳитини бузиб, элнинг «марқадидин» келтирилганини биласанми ахир, дейди. Навоийнинг бу оташин мулоҳазалари ўз даври давлат бошлиқларига, амалдорларга шама қилиб айтилган амалий аҳамиятга эга бўлган фикрлар эди. Айни фикрлар давлатни бошқаришдаги тарқоқликка, талон-торожларга зарба бериш учун публицистик чақириқ бўлиб, марказлашган давлат бўлиши ва адолат ўрнатилишининг орзуси эди. Мақолатларда ростлик, тўғрилиқ, халқ учун хизмат қилиш, шоҳ билан гадонинг ҳуқуқи бирлиги, эзгулик, наф келтириш, айниқса меҳнаткаш халққа бирор яхшилик қилиш каби инсонпарварлик гоёлари кучли эҳтирос билан куйланди. Буюк санъаткорнинг бу гуманистик гоёлари Фарбнинг реакцион идеологлари томонидан ирқчилик назарияси тарғиб этилаётган ҳозирги пайтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

14-мақолатда эл қопини тўкувчи, унинг жонини олувчи, меҳнат кишини ҳатто жонидан маҳрум этиб, ўзини унга «гамхўр» қилиб кўрсатувчи шахсларни, амалдорларни қаттиқ савалайди. Ҳушанг ва Заҳҳок, Манучеҳр ва Навзар, Доро ва Искандар, Чингизхон ва Темур Кўрагонлар давлатни йиғиб «Иқбол билан шод бўл»салар-

да, уларнинг меҳнаткаш халқ бошига оғир кулфатлар келтирган-ликлари писанда қилиб ўтилади. Бу билан шахснинг халқ учун хизмат қилиши ғоясини тарғиб этди. Навоий, Искандардай адолатли подшодан ибрат олишга чақирди. Алишер Навоийнинг:

Улки улус қатлига жаллод эрур,
Ўғлини ўлтурса доғи шод эрур⁹.

деган мисралари, гўё ўз набираси Мўмин Мирзонинг қатл этилишига муҳр босган султон Ҳусайнга шама қилиб айтилган мурожаатидай кўринади. Шубҳасиз, Навоий бу ҳаётий деталдан ўта майпараст сатирик шахс портретини чизишда фойдаланган.

Хуросон мадҳ этилган мақолатда шаҳарнинг гўзаллиги, уни яратувчилар, меҳнаткашларнинг жафокашлиги ва ижодкорлиги, умуман халқнинг қаҳрамонона меҳнати ҳақида фикр юритилади. Навоий Хуросонни кўкдаги қуёшга ўхшатса, тоғлари олдида фалак бир даштга ўхшаб кетади, дейди. Уни мамлакатлар шоҳи, боғи эрам деб таърифлайди. Шаҳардаги қурилишлар, мадрасалар, мударрислар мақталади, боғлари жаннатга ўхшатилади. Буларнинг ҳаммаси дехқон меҳнатининг самарасидир деб умумлаштирилади. Султон Бадиуззамонга бағишланган мақолатда давлатни бошқаришда адолатли бўлиш, ҳақиқатни ёддан чиқармаслик ғояси тарғиб этилди. Агар подшоҳ ҳақиқатни унутса, унинг шоҳлиги бир гадоликча ҳам бўлмайди, деб муболага қилади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай сиёсатни чуқур ўйлаб юргизишни, уни халқ манфаатига мослаб, адолат билан қўшиб амалга оширишни шарт қилиб қўйди. Лутфу карамнинг, марҳаматлик бўлишнинг аҳамияти қанчалик катта бўлса, адолатли сиёсатнинг мамлакат ҳаётидаги аҳамияти ҳам ўшанчалик каттадир, деган фикрни олға сурди.

Алишер Навоий ўзининг асарлари ва амалий фаолиятида санъаткор ижодиётини сиёсат ва давр талаби билан, ҳаёт билан боғлаб бориш намунасини кўрсатди. Бадиий ижодни даврнинг прогрессив ғоялари ва сиёсати билан боғлаш Навоий фаолиятида аниқ кўринади. Ёзувчилик касбининг сиёсат билан чамбарчас боғланиб кетган ҳозирги даврида улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг бадиий ижод ва сиёсат ҳақидаги публицистик қобилқа ўралган фикрлари катта аҳамиятга эгадир. Унинг, агар шоҳ адолат билан иш олиб борса, «бузуқ мулк» ҳам обод бўлади, деган фикрларини сиёсатдан ташқарида деб қарамаслик керак. Буюк Навоий фаросат билан сиёсат юргизишни улуглаган эди:

Яхши эмас авф сиёсат чоғи,
Лек керак ишла фаросат доғи¹⁰.

Асарда Алишер Навоийнинг мулоҳазалари ёрқин сиёсий публицистик пафос касб этганлиги билан ажралиб туради.

⁹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1958, 197-бет.

¹⁰ Уша асар, 248-бет.

Санъаткор «Ҳайратул-аброр» («Яхшилар ҳайрати») асарида ўз даврининг муҳим социал, назарий ва фалсафий масалаларини кўтариб чиқди. Унда феодализм муҳити ва ўша давр ижтимоий тартиблари хусусида қизғин фикр юритилди.

«Ҳайратул-аброр» ягона сюжет асосига қурилмаса-да, унинг ҳар бир боби ижтимоий-назарий мустақил проблемаларга бағишланган бўлиб, ўша замон ижтимоий-сиёсий вазифалари ҳақида баҳс этди. Адолатли ва золим шоҳлар, шайхлар, мунофиқ зоҳидлар, толиби илм ҳақида сўз юритилар экан, адолатсизлик, зулм, зўравонлик, тамагирлик, ҳийлакорлик, қон тўкишлик, фитначилик қаттиқ қораланади. Навоий ўзининг бутун ижодидагидек мазкур достонида ҳам одамийликни улуғлади.

Навоийгача бўлган давр адабиётида сўфиёна фалсафий фикрлар кўп бўлган. Алишер Навоий ижодида, хусусан унинг бу асарида масала сиёсий тус олади, у публицистик пафос даражасига ча кўтарилади. Асарда олинган тема ва проблемаларни ҳаётга кўпроқ яқинлаштириш мавжуд. Достоннинг сиёсий-бадий публицистик хусусияти ана шунда. Мистик таълимот кенг тарқалган Шарқда Навоий томонидан табиат, адолатли жамият идеали ва инсоннинг улуғланиши ўша давр бадий эстетик қарашида, ҳеч шубҳасиз, катта янгилик эди.

Хуллас, тилга олинган асарлар мисолида ижтимоий ҳаёт воқелигини, тузум камчиликларини ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисаларни дадил, ҳужумкорликда танқид қилиш каби публицистик руҳнинг қадимги Шарқ адабиёти хазинасида ҳам мавжудлиги аниқдир. Шунингдек, «мақола» жанрининг илдизлари, тадрижий тараққиёти узоқ ўтмишга тақалиб бориши, унинг ўзбек адабиётида «мақола-мақолат» формасида адабий тарихий жанр сифатида шаклланганлиги аёндыр. Публицистиканинг ушбу жанри ўзбек классик адабиётининг бошқа жанрлари қаторида кейинги асрларда ҳам ғоявий-бадий жиҳатдан такомиллашиб, ўзига хос ранг-барангликлар касб этиб, тараққий этди. Бу соҳада Ҳайдар Хоразмий, Ҳакимхон каби шоир ва ёзувчиларнинг хизматларини ҳам алоҳида эслатиб ўтиш лозим.

* * *

Навойдан кейинги даврларда ўзбек классик адабиётида мақола-мақолатлар учраб туради. Аммо, XIX асрнинг иккинчи ярми (1868—1870 йиллар)га келиб, Туркистонда босмаҳоналарнинг ташкил этилиши ва матбуотнинг вужудга келтирилиши билан публицистика ўзининг янги ривожланиш босқичига кўтарилди. Бу нарса Туркистоннинг Россияга қўшиб олиниши ҳодисаси билан изоҳланади. Чоризмнинг маҳаллий маъмурлари ва буржуазия ерли халқ орасида ўз таъсирини кучайтириш учун матбуотдан катта манфаатдор эди. Гарчи нашриёт ишлари ўлкадаги, умуман жамиятдаги иқтисодий ва сиёсий тараққиёт натижаси бўлса-да,

у синфий, мафкуравий ва сиёсий курашнинг янги, қудратли қуроли сифатида рус чоризми мафзаатига хизмат этди. Бундан ташқари, мавжуд матбуот органлари Алишер Навоий, Мунис Хоразмий, Машраб каби ўзбек адабиётининг атоқли намояндалари асарларининг ҳам босма нусхаларини яратди. Ўлкада дастлаб 1870 йили 28 апрель (10 май) куни «Туркестанские ведомости» номида расмий газета чиқарилди. Шарқда азалдан ёзма адабиётда мавжуд бўлган мақола жанри матбуот саҳифаларида янада ривожлана бошлади. Шунингдек, «Туркестанские ведомости» газетасида В. В. Бартольд, Л. С. Берг, Н. А. Северцев, А. М. Федченко, И. В. Мушкетов, В. Ф. Ошанин каби йирик рус олимларининг Ўрта Осиёнинг тарихи, иқтисоди ва географиясига доир мақолалари босилди. Газетада хабар, корреспонденция, очерк, йўл хотиралари, мақола каби жанрлар ва адабий шакллар ўрин олди. Бу жанрлар тараққиётда рус ва ўзбек тилларда чиқарилган «Туркестан», «Туркестанский курьер», «Туркестанское сельское хозяйство», «Рабочий», «Русский Туркестан», «Самарканд», «Новый Самарканд» сингари маҳаллий матбуот органлари муҳим роль ўйнади.

Ўзбек тилидаги тўнғич газета «Туркистон вилоятининг газети» эса, дастлаб «Туркестанские ведомости»да «Илова» тарзида берилиб, ойига тўрт марта: икки марта ўзбек тилида, икки марта қирғиз тилида чиқариларди. 1883 йил 30 январга келиб генерал-губернатор Черняевнинг 29 сон буйруғи билан мазкур «Илова», «Туркистон вилоятининг газети»га айлантирилди. Шундай қилиб, газета саҳифаларида ўзбек тилида ҳам мақолалар мунтазам босила бошлади, уларда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг турли соҳалари ўз аксини топди. Бошқа адабий-бадиий жанрлар қаторида мақола жанри ўзининг янги ривожланиш истиқболига эга бўлди. «Туркистон вилоятининг газети»да ўтмиш шоирларининг, Европа ва Ғарб мамлакатлари ёзувчиларининг ижодиётидан намуналар Фурқат, Исҳоқхон (Ибрат), Сатторхон, Ҳакимхон, Мулла Абдулла, Ашур Валиев, Мулла Аваз Муҳаммад ва бошқа маҳаллий публицистларнинг ранг-баранг масалалар ҳақида баҳс этувчи мақолалари босилди. Бу ўринда, Мулла Аваз Муҳаммаднинг Тошкентда 1885 йил 22 июнда очилган қишлоқ хўжалик виставкаси хусусидаги мақоласи характерлидир. Мақолада, деҳқончилик, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш масалалари, рус илм-фани ва уни ўрганиш пропаганда этилди. Ишлаб чиқаришни илмий асосда тараққий эттиришнинг аҳамияти тўғрисида фикр юритилди. Бу ўринда автор: «...ҳар ҳунар-касбнинг тез ривожланмоқина илм сабабдур. Балким қайси ҳунар илмсиз зийнат топмаслиги бизнинг халққа кун-бакун маҳфум бўлиб келадир... Ва ҳам хурматлу Икром полвоннинг (пилла қурти устида олиб борган тажрибаларини виставкага тақдим этган киши — М. Ҳ.) шу тариқа ўз касбларида меҳнат тортқонларина яраша, агар ҳар хил илм (фан), хабарлари бўлсалар эрди, бу фаҳм ва фаросатина қараганда мундин неча ҳисса ортиқча ҳунар очар эрдилар деб фаҳм-

ланур»¹¹, деб таъкидлайди. Газета саҳифаларидан ўрин олган кўпчилик публицистик мақолаларда Россияда илм-фан ва маданиятнинг тараққий этганлиги қайд этилиб, маҳаллий халқларни улардан намуна олишга ундалар ва бунинг учун рус тилини ўрганиш зарурлиги уқтирилар эди. Публицистлардан Мулла Абдулла ўзининг «Бир ҳурматли мусулмоннинг фикрлари» номли мақоласида мусулмон халқи орасида дунёвий илмнинг мутлақо озлиги кўрсатилади, Россиядаги дунёвий фанларнинг ривожланганига ҳавас қилинади, тилни, хусусан рус тилини ўрганиб илм ҳосил қилишда «ҳар қандоқ тил бўлсун баравардур» деб хулоса чиқаради. Демократ-шоир Фурқатнинг ҳам хабар, мақола ва хатлари мазкур газетада нашр этилди.

«Биз халққа Русия халқи билан бир турмоқ... алар расмларини билмоқ зарур... ўз нафимиз учун, Русия халқ умрига мулоҳа(за) қилсак лозимдир...»¹².

«Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур. Балки мамлакат обод бўлиб, фуқаро ва раиялар осойишта бўлмоқларини хоҳлайдур. Азбаски, Русия ҳамавақт биз мусулмон халқини давлатманд ва хурсанд бўлмоғимизга қўшиш қиладур»¹³ деб ёзди. Фурқат Туркистон ва рус халқларининг бирга ҳамкорликда яшашлари қарор топгандагина ўлка меҳнаткашларининг ҳақиқий тараққиёт йўлига чиқишларига ишонади.

Фурқат халқаро аҳвол каби сиёсий масалалар ҳақида ҳам мақолалар ёзди. У, 1897 йилдаги бир мақоласида¹⁴ инглиз империалистларининг зулмига қарши афғон ва белуж қабилаларининг жанговар курашини тасвирлади. Бу мақолада урушга, колонизаторликка, инглизларнинг империалистик сиёсатиغا қарши кураш ғояси илгари сурилди, халқнинг енгилмаслиги, рус аскарининг қудрати улуғланди.

Рус-япон урушида чоризмнинг енгилиши муносабати билан рус халқини, унинг миллий гурурини ерга уриб, камситмоқчи бўлган инглизларнинг интилишларига шоир Фурқат қақшатғич зарба берди, ўзининг сиёсий публицистик тарзда ёзилган «Рус аскари таърифида» номли шеърида Англия империализмининг аёвсиз фош қилди. Россия, рус халқи ва аскарларининг қудратини беқийс даражада улуғлади, урушда енгилишга сабаб қилиб, рус халқи ва аскарини эмас, аксинча чоризмни, унинг чириган системасини айблагандек бўлди.

Фурқат матбуотнинг жамиятдаги, кишилар онгини ғоявий-сиёсий тарбиялашдаги роли ва аҳамиятига юқори баҳо берди. Унда ёлғон, уйдирма, халқнинг онгини заҳарловчи «материаллар»нинг ўрин олишини қаттиқ қоралади. Бу нарса унинг 1905 йил Лоҳур шаҳарида чиқиб турган «Песаи ахбор» номли газетада босилган

¹¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1866 йил, 41-сон.

¹² «Туркистон вилоятининг газети», 1891, 15 июнь.

¹³ «Туркистон вилоятининг газети», 1892, 14 апрель.

¹⁴ «Туркистон вилоятининг газети», 1897, 28 ноябрь.

баъзи материалларга бўлган муносабатиди яққол кўринади. Газетада инглиз империалистлари томонидан ёлланган ифвогарларнинг рус аскарлари шаънини камситувчи тухматлари босилган эди. Фурқат бу хилдаги материалларга газетада ўрин бермасликни талаб қилиб чиқди. Публицистнинг «Песаи ахбор» газета редакциясининг жирканч башарасини очиб ташлаган қуйидаги сўзлари характерлидир:

«Газета муаллифига керакким, пешау рост андиша бўлмай, нолойиқ ва номуносиб сўзларни газетага солмамай ва ёзгон каломидин газет ўқувчиларига наф ва фойда бўлмай... Хорижия ва Дохилия аҳволотидин ёзса, адл ва инсоф юзасидан ростлик бирла ёзғайким, эътибор истехсонга боис бўлсун... Кўп нолойиқ номуносиб сўзларни ёзибдур. Аксари ёлгон ва бемаънидур. Мазмунидан ҳасаднинг бўйи келадур»¹⁵.

Халқнинг оғир ҳаётини тасвирлаш, мамлакат ҳақида қайғуриш, халқлар дўстлигини қуйлаш каби илғор анъаналар Фурқатнинг мақола ва хатларида ривожлантирилди. У, ўзининг асарларида чет эл мустабидларини ва уларнинг айрим матбуот органларини ҳам танқид қилди. Хуллас, Фурқатнинг мақола, хат каби публицистик асарлари ўша давр тарихини, сиёсий-ижтимоий ва бадий-эстетик фикр ривожланишини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

* * *

Октябрь социалистик революциясидан кейин вақтли матбуотнинг турли тармоқлари кенг ривожлантирилди. Айниқса, республикада партия ва совет матбуотининг вужудга келиши ва тараққий этиши билан эса, кўпгина эски жанрлар ҳар томонлама такомиллашди ва янги адабий ҳамда бадий жанрлар майдонга келди. Ўзбек совет публицистикасининг жанр хусусиятлари, тематика ва проблемалар миқёси кенгайди. У, фельетон, памфлет, очерк, репортаж, корреспонденция, мурожаат каби қатор янги жанрлар билан бойиди. Ана шу жанрларнинг юксалишида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Мирмуҳсин Шермухамедов, Садриддин Айний, Комил Алиев ва бошқа моҳир қаламкашларнинг хизматлари каттадир.

Бу соҳада ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг адабий-публицистик фаолияти диққатга сазовордир. Унинг революциядан илгариги ижодидаёқ замон тараққиётини, тарихий жарабни, муҳим ижтимоий тенденцияларни зийраклик билан баҳолаш, уларнинг ички моҳиятини бадий тадқиқ этиш каби эҳтиросли публицистик кайфиятлар ғоятда кучли эди. Масалан, Ҳамза «Аҳволимиз» сарлавҳали шеърда муайян давр ижтимоий ҳаётига ўзининг қизғин танқидий муносабатини билдирган. «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 20 май

¹⁵ «Туркистон вилоятининг газети», 1905, 6 апрель.

сондаги «Бидъатми, маъжусиятми» сарлавҳали бадий публицистик очеркида эса, хотин-қизлар асоратини ва хурофий бидъатларни қаттиқ қоралайди. У, аёллар қадр-қимматини оёқ ости қилувчи реакция диний урф-одатларни танқид этар экан, хотин-қизларнинг бахтли келажи ва уларнинг билимли бўлишлари учун ҳам кураш ғоясини тарғиб этди. Ҳамза ўзининг мазкур публицистик мақола-очеркида диний мазмунга эга бўлган «бидъат, маъжусият, урф» сўз (ибора)ларини — «истиқбол, хуршид, саодат» каби сўзларга қарама-қарши қўяди. Диний сўзларнинг реакция асл маъносини ва моҳиятини «завол, дард, бало, мубтало» сингари синонимли иборалар ёрдамида очиб ташлайди. Аммо Ҳамзанинг Октябрь революциясидан илгариги ижодиёти жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини ақс эттириш жиҳатларидан анчагина чекланар эди. Жумладан, Ҳамза диний хурофотлардан бидъатдан қутулишнинг бирдан-бир йўлини — илмли бўлишда, «яхшигина мунтазам мактаблар» очишда, «ўқимоқ ва ўқитмак!» дагина деб тушунди. Бундай қарашларни 1914—1915 йилларда нашр этилган «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» газеталаридаги қатор шеърларида, публицистик мақолаларида, очеркларида пропаганда этди. У, ҳалқни маърифатли қилиш йўли билан нодонликдан чиқармоқчи бўлди, айни замонда у рус тили, маданияти, техникаси, фанини ўрганишга ундаш томонларидан Фурқат, Муқимий, Завқий, Аваз Утар каби сўз усталаридан илгарилар кетди. Улар ижодиётидаги прогрессив маърифатпарварлик традицияларини ўз публицистикасида ривожлантирди. Ҳамза ҳар бир асарнинг ғоявий-бадий жиҳатдан таъсирли чиқишини таъмишлагга интилган. Бадий адабиётнинг ранг-баранг компонентларини, фигураларини ўзининг поэтик, драматик ижодидаги каби публицистик мақолаларига ҳам усталик билан татбиқ этган. Унинг «Муаллим афандиларимиз ва улуг режаларимиз» номли мақоласидаги қуйидаги парча фикримизга яққол далил бўла олади: «...жоҳил, авом ота-оналар: Қўй! — Урисча ўқима! Икки дунёда ҳам рози эмасман», — товушлари билан силтаб, қичқириб, қирқ, балки эллик йилдан бери ватандошимиз ва ҳукуматимиз ўлон Русия ила Меронда ва муомилада, хусусан тижоратда танишув, билишув, бирлашув йўлларига тўсқин бўлиб қилган қаршиликларидангина иборат бўлиб чиқадур»¹⁶, деб ёзади. Бу ерда Ҳамза Ҳакимзоданинг ундош ва ҳатто унли товуш (ҳарф)лардан ҳам оригинал аллитерациялар яратганини кўрамыз. Мисолдаги «қичқириб, қирқ» сўзларидаги биринчи «қ» ундош товуш (ҳарф)лари, «меронда ва муомилада» ибораларидаги биринчи «м» ҳарф (товуш)лари, «тижоратда танишув» жумласидаги биринчи «т» ундош товуш (ҳарф)лари «билишув, бирлашув» сўзларидаги биринчи «б» ундош товуш (ҳарф)лари, «Урисча ўқима» гагида эса, ҳарф нисбати сўздаги биринчи унли «ў» ҳарф (товуш)лари ўзаро аллитерациялар ясалишига олиб келган. Шунингдек, цитатада

¹⁶ «Садойи Фарғона», 1914, 25 октябрь.

ундов, савол, баъзи сўзларни такрор қўллаш, кўчирма гап, равишдошлар яшаш каби грамматик факторлар ҳам авторнинг ғоявий-эстетик мақсадини ширали, поэтик ифодалашда ўзларига хос муҳим функцияларни бажарганларки, бундай хусусиятларни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозимдир.

Ҳамзанинг адабий-публицистик фаолиятини «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Улуғ Туркистон», «Кенгаш», «Хуррият», «Ойина», «Ислоҳ», «Иштирокиюн», «Янги Фарғона», «Муштум», «Зарафшон» каби газета ва журналлардан ажратиб бўлмайди. Ёзувчи мазкур матбуот органларида маърифатпарварлик, халқпарварлик ва гуманистик ғояларни тарғиб этди, давридаги қайноқ, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг кечиктириб бўлмас талабларига, муаммоларига ҳозиржавоблик билан ақс садо берди. Ҳамзанинг бадний-эстетик дунёқараши маърифатпарварлик ва халқпарварлик ғояларини тарғиб қилиш билан бир нуқтада тўхтаб қолмади. Унинг бу тушунчалари сўнграқ тадрижий равишда революцион ғоялар билан алмашди. У чин маънода инқилобнинг ва бахтли истиқболнинг оташин жарчиси бўлиб чиқди. Ўзининг серқиррали фаолиятида даврнинг актуал, ўткир проблемаларига буюк публицист сифатида революцион халқчиллик ва Коммунистик партия нуқтаи назаридан баҳо берди.

Ҳамза буюк санъаткор публицист-шоир сифатида Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг, айниқса камол топди. Шоир — меҳнаткаш халқ ва она-Ватанимизнинг туб манфаатларини куйлаган, революция ва унинг ғалабаларини ҳимоя қилишга чақирган, халқ билан, социалистик ҳаёт билан ҳамнафас бўлиб борган ва ана шу заминда ижод этган оташин публицист-трибундир. Унинг публицистиканинг сиёсий прокламация ва варақа жанрларининг юксак намуналарини эгаллаганлиги, ташвиқий руҳдаги қатор агитацион поэтик асарларида яққол кўзга ташланади. Ҳамза том маънода интернационалист публицист — шоир эди. У, фақат ўзбек халқи ва Ватанининг манфаатларинигина куйлаб қолмасдан, балки гуманизм туйғуси билан умуминсоний манфаатини ва меҳнаткашларнинг ҳақ-ҳуқуқларини тараннум этди, мустамлакачиликда эзилган Шарқ халқларининг мустақиллик ва тинчликка ташналикларини ҳам ақс эттирди. Ҳамза ижодининг ёрқин интернационалистик характерга эгалик хусусиятини унинг барча асарларида сезиш мумкин. Ҳамза халқларнинг тарихни яратувчилик кучини, жамият тақдирини ҳал қилишдаги буюк мўъжизавий қудратини тушуниш даражасигача кўтарила олган эди.

Ҳамза асарлари ўзининг оташин революционлиги, халқчиллиги ва партиявийлиги билан характерланиб, сиёсий ўткир ва ғоявий-бадний томондан юксакдир. Унинг ижоди алангали революцион йиллар публицистикасидаги марказий идеологик ва синфий курашни ақс эттирди. У, биринчи бўлиб миллий адабиётимизга пролетар ва камбағал деҳқоннинг революцион ғояларини киритди, улар ўртасидаги иттифоқни улуғлади. Ҳамзанинг публицистик ижодида Коммунистик партия, В. И. Ленин, Шўро ҳукумати, хо-

тин-қизлар озодлиги, тенглик ва ер-сув ислоҳотининг истиқболлари куйланди, контрреволюцион буржуа миллатчиларининг қора ниятлари фoш этилди.

Ҳамза Ҳакимзода драматик ва поэтик асарларидаги сингари, публицистикасида тилни ишлашга, сўз ва ибораларнинг содда, ифодали ва бўёқли бўлишига алоҳида эътибор берди. У ҳар бир асардаги сўз (ибора)ларнинг оммага тушунарли бўлиши учун, унинг халқчиллиги учун курашди.

1905—1907 йиллардаги биринчи рус революцияси даврларида Ўзбекистонда маҳаллий тилларда қатор газета-журналлар нашр этила бошлаган эди. Жумладан маърифатпарвар журналист Абдулла Авлоний томонидан нашр этилган газеталарда 1905 йилги рус революциясининг Шарққа кўрсатган ҳаётбахш таъсири яққол кўзга ташланади. Мазкур газеталарда эски усулдаги таълим-тарбия, мадрасаларни ислоҳ қилиш масалалари, илм-маърифат, табиёт фанлари, техникани ривожлантириш ва халқаро аҳвол масалалари, рус революциясининг таъсирида Эрон, Туркия каби мамлакатлар халқларининг подшолик тартибларига қарши қўзғолон кўтарганликлари ёритилди. Абдулла Авлоний ана шу характердаги материаллар воситасида ўзининг прогрессив ижтимоий фикрларини илгари сурди. У ўз қарашларини тарғиб этибгина қолмасдан, катта амалий-жамоатчилик ишларини ҳам бажарди. Қамбағалларнинг болаларини ўқитиш мақсадида мактаблар очди, Тошкентда театр труппасини тузди, бунда режиссёрлик, актёрлик, таржимонлик қилди, драматик асарлар, шеърлар, публицистик мақолалар ёзди. У 1917—1918 йиллар сиёсий-ижтимоий ҳаётини, инқилобий кўтарилишлар жараёнини ақс эттирган асарларида халқнинг жабр-зулмдан қутулишига ва порлоқ истиқболга қатъий ишонди. Абдулла Авлоний «Иштирокиюн» газетасининг дастлабки ташкилотчиси ва муҳаррирларидандир. У, таниқли давлат арбоби, маърифатчи, партия ва совет ходими, дипломат эди. Октябрь революциясининг бўронлари ўзбек ерларида қудратли кучга айланиб бораётган бир пайтларда Абдулла Авлоний халқимизнинг асл фарзандлари сафида ёш совет республикасини миллатчилардан, босмачилардан, аксилинқилобчилардан ҳимоя қилишда иштирок этди. Унинг таҳрири остида чиқиб турган «Иштирокиюн» газета редакциясига Мирмуҳсин Шермуҳамедов сингари истеъдодли қаламкашлар тортилди, унинг саҳифаларида эса, ислом идеологиясини фoш этувчи ва революцион руҳдаги публицистик мақолаларга кенг ўрин берилди. Абдулла Авлоний ўзбек матбуоти, маданияти, публицистикасининг юксала боришида кўзга кўринарли роль ўйнаган намоёндаларидан биридир.

Ўзбек публицистикаси тарихида ёзувчи-журналист Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг номи муҳим саҳифани ташкил этади. Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг ижоди, ижтимоий фаолияти, партия-миз режаларини амалга ошириш йўлида қилган мардонавор ишлари таҳсинга лойиқдир. У ўз фаолиятини «Туркистон вилоятининг газети»дан бошлади, мақолаларида демократик ғояларни

янги тарихий шароит талабларига мувофиқ равишда ривожлан-тирди, истибдодни, жабр-зулмни, диндорларнинг риёкорлигини фош этди. У тараққийпарварлик ғояларини ҳаётий мушоҳадалари, бадий иборалари, умумлашмалари, янги хулосалар билан бойитди. Давр тарихий воқеалари унинг дунёқарашида муҳим ўзгаришлар ясаган эди. Мирмуҳсин Шермуҳамедов ижодининг ilk даврларидаёқ курашчан атеист эканлигини яққол намоён этган эди. Унинг публицистик асарларида диндорларнинг алдамчиликлари, қаллобликлари, риёкорликлари, мадраса ўқувидаги эскирган қолоқ тартиблар, хотин-қизларга паст назар билан қараш каби иллатлар аёвсиз фош этилган эди. Истибдод ва жаҳолат, турғунлик ва қолоқликка қарши кескин курашган Мирмуҳсин — меҳнаткашларнинг ўғил ва қизларига дунёвий билимларни ўқитишни талаб этди, миллий-озодлик ҳаракатини, эркинликни, инсоннинг қадр-қимматини ва унинг жамиятдаги олижаноб муқаддас бурчини улуғлади.

Ўзининг ўтқир қалами билан ўзбек совет журналистикаси, публицистикасининг дастлабки тарихида ўчмас юз қолдирди. Мирмуҳсин Шермуҳамедов «Қизил юлдуз», «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Туркистон», «Батрақлар газетаси», «Қизил Ўзбекистон» газеталарида, «Қасабачилик иши», «Коммунист» каби журналларда муҳаррирлик қилди. У ўзининг «Изоҳ ўрнида» номли мақоласида газета ходимининг бурчи ҳақида гапириб: «Газета фирқа ва эзилган халқнинг нашр афкори бўлгани учун ҳам унда ибловчилар шул халқнинг хизматкоридир» дейди. «Газетанинг обрўси билан ўйнаш»маслик, масалани чуқур ўрганиш, факт ва воқеаларни обдон таҳлил этиш, жанговарлик ва ўтқир сиёсий пафос, уни турмуш ҳодисалари билан боғлаб, хулосани умумлаштира билишлик Мирмуҳсиннинг аксарий публицистик мақолаларига хосдир. Бу фазилятлар унинг «Шўро» (Оренбург) журналида босилган «Туркистоннинг усул идораси ҳақида», «Динчилар, тараққийчилар», «Туркистонда қандай нарсалар тараққий этган», «Шарфий муллани куйдириш керак» ва бошқа мақолаларида яққол кўзга ташланади. Мазкур мақолаларда ўша даврдаги Туркистонда юз бериб турган ижтимоий-сиёсий воқеалар, ҳаётий проблемалар ҳақида фикр юритилади. Публицист февраль революцияси муносабати билан «Тарихий икки воқеа»¹⁷ номли мақоласини ёзди. Бу мақолада у Февраль революциясининг Туркистон ўлкаси халқларининг миллий-озодлик курашларидаги ва синфий табақаланишни кескинлаштиришдаги аҳамиятини англай олди. Революция таъсири натижасида Туркистон вилоятида, хусусан Бухоро ва Хива хонликларида ҳам янгича ижтимоий тузумнинг, адолатнинг, меҳнаткашлар озодлигининг қарор толишини катта хурсандчилик, миннатдорлик билан тилга олди. У хонликлардаги «қоронғу, зах зиндонлар эшиги»нинг ёпилиши, «тўзили»ши, «тишларин гижирлатиб, кўзларин олайтиратурғон маориф душманла-

¹⁷ «Турон» газетаси, № 2, 1917.

ри»нинг, «судрама чопон рўдапслар»нинг қувилиши кераклигини оташин мисраларда ифодалади. У, Бухоро ва Хева хонликларидаги золимларни, руҳонийларни, ашаддий миллатчиларни — «балолар»га, «мақрублар»га, жаллодларга ўхшатди. Она-юртни ва халқни хонавайрон этган зулмкорлардан қасос олишга ундади. Публицист жасорат билан: «Қозикалон, қушбеги, офтобачи, тагин нима балолар исми ила шуҳратланган Бухоронинг мақрублари, харвот муридлари зиндон исминдаги қоронғу гўрга шояд энди ўзлари тиқилурлар, яъни бу кунгача бу зиндонларда фуқарога тортиқ қилиб келган аччиқ-аламлар таъмини энди ўзлари татиб кўрурлар!» деб хитоб қилди. М. Шермухамедовнинг золимларга қарата айтилган қаҳр-ғазаб тўла бу сўзлари маҳаллий амалдорларни, Мунаввар қори сингари жаҳолатпарастларни ларзага келтирди. Қора гуруҳчилар «Турон» газетаси (мақола шу газетада босилган эди)нинг муҳаррири Абдулла Авлонийни мазкур мақолага матбуот орқали раддия ёздиришга эришадилар. Мақола автори — «Большовой», «қизил Муҳсин»ни эса, қўлга олишиб, тошбўрон қилдириш орқали ўлдиршга ҳукм чиқарадилар. Аммо Тошкент, Уфа, Қозон каби шаҳарлардаги, уездлардаги тараққийпарвар жамоатчиликнинг, меҳнаткашларнинг талаблари, норозиликлари билан ўлим ҳақидаги ҳукм ўн саккиз ойлик қамоқ билан алмаштирилади. Революция солдати, оташин публицист Тошкент қозиси ҳузурида: «Ўлим жазоси ўқилиб турганда ҳам у—ман даҳрийман, миллатчилик мафқурасидан ташқаримап, ман ҳарвақт, ҳар доим сизнинг чирик динингизга ва бузуқ мафқурангизга қарши курашaveraман»¹⁸ дейди. Мирмуҳсин Шермухамедов жамият тараққиётини, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришларни сезгирлик билан кузатар, янгилик истиқболларидан илҳомланар эди. Унинг публицистикаси ўзининг истибодга, золимларга, рикор диндорларга нисбатан шафқатсизлиги, фош этувчилиги, ҳужумкорлиги, ўз замонасидаги тарихий воқеалар билан маптиқий чуқур боғланганлиги, тараққийпарварликни иккиланмай тарғиб қилганлиги, янги социалистик ғояларнинг қарор топиши учун лизмат этганлиги каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Мирмуҳсин Шермухамедов социалистик революциянинг содиқ солдати-коммунист, ўткир қалам соҳиби сифатида ўзбек совет бадий публицистикасининг ва миллий матбуотининг қалдирғочларидан бири эканлиги билан тарихга кирди.

Ўзбек адабиёти ва бадий публицистикаси тараққиётига ўзбек халқ шоири унвонини олишга сазовор бўлган Муҳаммадшариф Сўфизода (1866—1937), маърифатпарварлик ғояларини изчил ташвиқ этган Тўлаган Хўжамёров — Тавалло (1872—1939), шоир, журналист ва санъаткор Муҳаммад Ҳасан Мутриб, шоир ва бас-такор Сафо Муғанний (1884—1941), ёзувчи ва адабиётшунос Шокир Сулаймон¹⁹, адиб Ҳусайн Шамс, адабиётшунос Сотти Ҳусайн,

¹⁸ Қосимов Б. Мирмуҳсин Шермухамедов, Тошкент, 1967. 16-бет.

¹⁹ Мазкур шоир-ёзувчиларнинг ижодиёти хусусида «Тошкент оқшоми» газетасининг 1967 йил 28 март, 29 май, 21 сентябрь, 20 ноябрь; 1968 йил 15 январь сонларида эълон қилинган материаллардан фойдаландик.

журналистлардан Зиё Саид, Комил Алиев ва бошқа кўпгина ёзувчилар ҳам ўзларининг ҳиссаларини қўшдилар. Адабиётга асосан маърифатпарварлик билан кирган Сўфизода, Тавалло, Мутрибнинг революциядан аввалги ижодларидаёқ айрим публицистик мотивлар мавжуд эди. Чунончи, Сўфизоданинг революциягача бўлган ижодида:

Камбағаллар йиғилиб, бойни қувинг дунёдан,
Ўт қўйиб салласига, қўлни ювинг муллодан,—

каби кескин публицистик руҳдаги мисралар ҳам учрайди. Шоир Таваллонинг ижоди эса қоришиқ ҳолда ривожланди. Унинг илк ижоди жадидчилик мафкураси билан суғорилди. Бу билан бирга «Оламга бир назар», «Қаҳатчилик ҳақида» сарлавҳали ва бошқа қатор шеърларида илм-фан ва техникани эгаллашда «Руслардан ибрат» олишни тарғиб қилди. Лекин ҳар икки санъаткор Октябрь инқилобинини қувонч билан кутиб олишди ва Коммунистик партия сафига киришиб, ўз истеъдодларини янги социалистик тузумни мустаҳкамланишига бағишладилар. Инқилобдан сўнг Октябрь ва совет воқелиги, хотин-қизларнинг озодлиги, шўро, Ленин ва Коммунистик партия, интернационал ҳамкорлик темаларига қўл урдилар, хурофий бидъат, жаҳолатпарастликни, руҳонийларни ва умуман тараққиёт ҳамда янгилик душманларини фош этишга киришдилар.

Муҳаммад Ҳасан Мутриб ижодида эса, рус халқининг оғаларча ёрдами, қизил аскарларнинг социалистик тузумни мустаҳкамлаш йўлидаги жасоратлари тасвирланди. Унинг шеърларида қоқоқ ўлка бўлган Хоразмнинг «Русия хосиятидан» феодал хонлик салтанатини парчалаб, «биродарларнинг мадади» билан озодликка чиққани, янги ижтимоий тузумнинг фазилатлари олқишланди.

Умуман, ўзбек совет адабиётининг дастлабки даврида кўпгина ёзувчиларнинг ижодиётида замонавий, революцион ҳодисаларни публицистик кўтаринки оҳангда акс эттириш етакчи ўринда турар эди. Адабиётнинг бу хусусиятини проф. Лазиз Қаюмовнинг қуйидаги фикрлари тўла тасдиқлайди:

«Октябрь инқилобининг биринчи йилларида адабиётимизда ҳали эмоционал ижод формалари устун бўлиб, булар революцион варақалардаги жанговар шиорлар, газета саҳифаларидан жой олган мақолалар ва оммавий митингларда айтилган публицистик нутқлар кабилардан ташкил топарди. Ўтмишдаги адолатсизликларга қарши ўтқир нафрат ва янги ҳаётга муҳаббат туйғулари ўша давр публицистикасининг лейтмотиви эди»²⁰.

20-йилларнинг иккинчи ярми ва 30-йилларга келиб публицистиканинг ўзига хослиги ва турли-туман жанрлари тараққий топди. Улуғвор воқеаларни эмоционал руҳда акс эттириш сиёсий ўтқирлик ва коммунистик партиявийлик каби ижодий етуклик даражасигача ўсиб чиқди. Ёзувчи-журналистларнинг бадий публи-

²⁰ Қаюмов Лазиз. Ўзбек насрининг ярим асри. Тошкент, 1967, 11-бет.

цистик мақолаларида ана шу фазилатлар ва инсон тақдири, унинг ўйлари, яратувчилиги, истиқболнинг порлоқлиги каби актуал масалалар кўйилди. Бу йилларда меҳнаткашларнинг маданий, илмий, сиёсий савиясини оширишда ўзбек публицистикасининг роли ва аҳамияти фойда катта бўлди. Уни ривожлантиришда Абдулла Қодирий, Зиё Саид, Назир Сафаров, Аъзам Аюб ва бошқа ёзувчи-публицистларнинг самарали меҳнатлари алоҳида диққатга моликдир. Хусусан ўзбек бадий публицистикаси тарихида Комил Алиевнинг ижоди эътиборни ўзига тортади. У, ўзбек совет матбуотида истеъдодли журналист, публицист, моҳир фельетончи, ҳақиқатнинг мард ва жасоратли жангчиси, курашчан атеист-адиб сифатида машҳурдир. У, бадий публицистиканинг айниқса, фельетон жанрини ривожлантиришда кучли из қолдирди. Унинг фельетонларида илғор рус революцион-демократик адабиётининг буюк намояндалари Н. В. Гоголь ва Сальтиков-Шчедрин каби санъаткорларнинг таъсири сезилиб туради. Бунини Комил Алиевнинг «Замон ревизори», «Мочалов арзандаси», «Ўлик жонлар», «Мараз», «Хонақоннинг деворлари орқасида», «Душман кемасининг эшкакчилари», «Тушдан кейин кирадиган ақл», «Товлама суд», «Афанди деб тегирмончини уйғотган терговчи» каби бир қатор фельетонларига қўйилган сарлавҳалардан ҳам пайқаш мумкин. Фельетонистнинг бу асарлари «Қизил Ўзбекистон», «Янги Фарғона», «Озод Бухоро» ва бошқа газеталарда босилган бўлиб, буларда совет суд, хўжалик аппаратларидаги порахўрлик, бюрократизм, хотин-қизлар озодлигининг душманлари, сансоларлик сингари иллатлар, ўз давридаги юлғич ревизорлар беомон фош этилди. У, ўз қалами билан қора кучларнинг қолдиқларини, душман элементларни, судхўрларни, миллатчиларни, қулоқларни, хуллас янги социалистик тузумни улардан бутунлай тозалаш учун мафкура майдонида мардонавор жанг қилди.

Комил Алиев мақола жанрини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшди. У бадий публицистик мақолаларнинг моҳир устаси эди. Бу соҳада ҳам анча асарлар ижод этди. Адибнинг «Айбимиз мухбирликда бўлса олиб чиқиб отсинлар», «Шарқда ниқиб-лоб», «Чўлларни гулистон қиламиз», «Ўртоқ Охунбобоев — газетамиз мухбири» ва шунга ўхшаш қатор мақолаларида совет ташкилотларининг янги шароитдаги вазифалари, халқ хўжалигини тиклаш, янги турмуш учун кураш, артелларнинг порлоқ истиқболлари каби ижтимоий-сиёсий актуал масалалар тўғрисида фикр юритди. Бу улугвор вазифаларнинг халқ фаровонлигини оширишдаги ажойиб самараларини, уларнинг ички моҳиятини очиб кўрсатишдаги мухбирлик ҳаракатининг аҳамиятини улуғлади, миллий матбуот тармоқларига кадрлар етказиб беришнинг ташаббускорларидан бири бўлди. Узининг «Денгиз тўлқинлари»²¹ сарлавҳали мақоласида эса, янги ижтимоий ҳаётни, социалистик тараққиётни, оммавий тус олган колхоз тузиш ҳаракатини, қиш-

²¹ «Қизил Ўзбекистон», 1930, 31 октябрь.

лоқлардаги янги тартибларни, буларга Коммунистик партия раҳбарлигини оригинал бадий-поэтик ибораларда, эҳтиросли лирик кечинмаларда жуда таъсирли акс эттирди. Унинг ҳар бир сатри, сўзи, иборалари ўзи учун ўзи сўзлайди, низоҳ талаб қилмайди. Автор, мамлакатимиздаги колхозлаштириш ҳаракатини — улкан бир тўлқинга, ҳайқириб пишқираётган, жўш ураётган ҳайбатли денгизга қиёс этиб, оригинал ўхшатишлар, жонлантиришлар қилади. Социализмни, порлоқ истиқболга эга бўлган ҳаётни, коммунистик жамиятни — «янги соҳиллар» деб таърифлайди. Қора гуруҳчиларни, муштумзўрларни «илвиллаган» гавдаси билан «ғимирлайди», «тўлқинни тўхтатишга «тўймас оч кўзларини» қадайдн, деб ҳажвий йўсинда тасвирлайди, эксплуататор синфларнинг қолдиқлари устидан кулади. Ниҳоят, янги жамиятнинг барқарор бўлишини — «социализм бўрони мавж уради» деб социализмнинг илдам одимларини, сармоядорларнинг ҳалокатини жиддий позицияда туриб, жанговар публицистик эҳтирос билан бадий акс эттиришга эришадикн, бу ижодий фазилатлар авторнинг маҳоратидан дарак беради.

20-йиллар адабиёти ва бадий публицистикасида замонавийлик, асосан совет даврини ўтмишга қиёслаш орқали намоён бўлса, 30-йилларга келиб адабиётдаги каби бадий публицистикада ҳам бу мавзу бевосита социалистик жамиятнинг қурилиш жараёнини, халқнинг яратувчиликдан иборат меҳнат фаолиятини акс эттиришда намоён бўла бошлади. Публицистик мақола жанри намуналарида халқчиллик, ватанпарварлик, меҳнат қаҳрамонлигини пафос билан ифодалаш, ҳаёт янгиликларини бадий ўзлаштириш ва ҳис қилиш мотивлари кучайди. Шунингдек, мақоланинг мундарижаси, тематикаси янада кенгайди, унда халқаро аҳвол масалалари, прогрессив инсоният ҳаётига таҳдид солаётган уруш ва фашизмга қарши кураш ғоялари илгари сурилди. Бу соҳада ёзувчи Садриддин Айний, журналист — адиблардан Усмон Яниев, Вали Алломов ва бошқа қаламкашларнинг асарлари ҳам диққатга сазовордир. Устод Айнийнинг «Муқаддас ва шарафли вазифа» сарлавҳали мақоласида Октябрь социалистик революциясигача бўлган ва совет жамиятидаги аскарлик хусусида фикр юритилади. Совет давридаги аскарликни феодаллик ва капиталистик формациялардаги аскарликка қиёслаб, уни меҳнаткаш халқ бахтини ва тинчликни ҳимоя этувчи посбон сифатида улуғлайди. Улкан адибнинг бу асари ҳам бошқа публицистик мақолалари сингари ўзининг сиёсий ўткирлиги, актуаллиги, мазмундорлиги, тилининг бадийлиги, хулосаларнинг чуқурлиги билан характерланади.

Журналист Усмон Яниевнинг «Фашизм янги урушларга тайёрланади»²² номли мақоласида тарихий фактларга, ҳаёт ҳақиқатларига асосланиб туриб, янги жаҳон урушининг 1914—1918 йиллардаги урушдан яна ҳам даҳшатлироқ бўлишини, «инсоният бошига ҳисобсиз азоб ва кулфатлар келтириши»ни мантиқан асослайди.

²² «Қизил Ўзбекистон», 1937, 1 август.

Улуғ Ватан уруши йилларида адабнётнинг турли ва ранг-баранг жанрлари, бадий публицистика, хусусан унинг мақола жанри жуда тез ривожланди. Мақолаларда совет патриотизми, гуманизм, душманга нафрат ва галабага бўлган ишонч каби мотивлар ўша давр бадий-эстетик тафаккурининг бош тенденцияси сифатида ҳар томонлама чуқур умумлаштирилиб акс эттирилди. Публицистиканинг гоёвий-бадий, сиёсий-тарбиявий йўналиши фашизм босқинчилигини фош этишга қаратилди. Халқларимиз курашининг моҳиятини очиб бериш, уларнинг ўз эркинликларини сақлаб қолиш ва бахтли турмушни қўлдан чиқармаслик учун курашлари гоёси тарғиб қилинди. Публицистиканинг оператив-информационлик аҳамияти кучайди. Ҳар галдаги каби, рус адиблари ўзларининг адабий-публицистик фаолиятлари билан олдинги сафда бордилар. Уруш даврида атоқли ёзувчилардан Алексей Толстой, Илья Эренбург, Новиков-Прибой, Л. Соболев, П. Павленко, Ф. Гладков, В. Лидин, В. Финк, А. Фадеев, Н. Тихонов, К. Симонов, Б. Горбатов: шоирлардан А. Сурков, П. Антокольский; А. Твардовский, В. Инбер; журналистлардан Е. Кригер, Т. Тесс, И. Бачелис, очеркистлардан В. Кожевников, В. Овечкинларнинг тематик хилма-хил бадий публицистик мақолалар тўпламлари, асарлари майдонга келди. 1941 йилнинг июнь ойидан 1945 йилнинг май ойигача «Правда» газетасида 70 га яқин, «Известия» газетасида 50 дан ортиқ, «Красная звезда» газетасида 100 га яқин публицистик мақолалар босилди. Совет публицистикасининг уюштирувчилик, йўналтирувчилик, жанговарлик қудрати, айниқса, урушнинг гоётда оғир даврида, яъни 1942 йилда яққол намоён бўлди. Публицистик мақолаларнинг кўплаб майдонга келиши, шубҳасиз давр талаби эди. Алексей Толстой ва Илья Эренбург сингари санъаткорлар эса, ўзларининг бутун ёзувчилик истеъдодларини бадий публицистиканинг тарбиявий-эстетик аҳамиятини кўтаришга ва улуғлашга сарфладилар. Улар ижодиётида умумсовет публицистикасининг асосий хусусиятлари ва тенденциялари ёрқин намоён бўлди. А. Толстойнинг адабий-публицистик ижодиётидаги марказий гоё Ватан — Россия темасидир. Рус публицистикаси тарихида она-Ватан ва унга муҳаббат темаси Герцен, Белинский, Сальтиков-Шчедрин, Горький ижодиёти орқали демократизм ва революцион мазмун билан бойитилган бўлса, А. Толстой ижодида бу тема, фашизмни фош қилиш хусусияти билан интернационализм, халқчиллик гоёларини қамраб олади. Уруш йилларида Илья Эренбург публицистикасининг асосини ташкил этган проблема—гуманизм проблемасидир. Бу фазилат ёзувчининг йирик асарлари мазмунига ҳам сингдириб юборилган. Илья Эренбург мақолаларида икки дунёни бир-бирига солиштириш методи воситасида социалистик гуманизм мавзуи улуғланади. У, Франциянинг прогрессив маданияти, гуманизм ва бошқа масалалар бўйича ёзган мақолаларида фашизмни беомон фош қилишдаги ва коммунистик гуманизм ҳақидаги Горький традицияларини ривожлантирди. Публицист ўзининг ҳар бир мақоласида ҳис ва ҳаяжонини, ғам ва андуҳини — жонажон Ва-

тан ва халқининг ташвиши ва тақдири билан, шодлиги билан узвий боғлаб тасвирлади. Эренбург публицистикасида лириклик ва жанговар трибунлик хусусиятлари кучлидир. Санъаткор Грузия, Арманистон, Ўзбекистон, Доғистон каби қардош республикалар аскарларининг уруш даврида қаҳрамонона жанг қилганликлари хусусида ҳам қатор бадий публицистик мақолалар яратди. Ўзбек халқининг фронтда ва мамлакат ичкарисидаги сўнмас жасоратини, турмушини, фидокорлигини реалистик тасвирлашда А. Толстойнинг «Мардоналик», И. Эренбургнинг «Ўзбеклар», Е. Дорошнинг «Фарғонанинг қизил қони». В. Ставскийнинг «Брон тешувчи Раҳимов». П. Павленконинг «Юртдошим Юсупов» ва бошқа публицистик асарлари катта роль ўйнаган.

Социалистик Ватан, гуманизм, дўстлик, душманга нафрат мавзулари кўпмиллатли совет адабиётининг уруш давридаги марказий нуқтасини, асосий ғоявий-эстетик йўналишини, пафосини белгилар эди. Социалистик реализм адабиётининг мазкур асосий ғоявий-эстетик йўналиши тожик ёзувчиси С. Айний, украин адиблари Павло Тичина, Корнейчук, рус қалам соҳиблари Михаил Шолохов, Л. Леонов, озарбайжон шоири С. Вурғун, қозоқ адабиётининг улкан намояндаси М. Аvezов, атоқли туркман адиби Б. Кербобоев, белорус шоири Я. Колас ва бошқа қатор қалам аҳллари томонидан ижодий ранг-барангликда бадий-ҳиссий тадқиқ этилди.

Совет бадий публицистикасини ривожлантиришда Ҳ. Олимжон, Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, А. Умарий, Султон Жўра, Ойдин, М. Исмоилий, И. Раҳим, Н. Сафаров, Р. Раҳмонов ва бошқа ўзбек қаламкашлари ҳам катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг асарларида ҳам республикамиз меҳнаткашлари ҳаётига доир воқеаларгина ёритилиб қолмасдан, балки Бутуниттифоқ ва халқаро миқёсдаги ҳаётини масалалар ҳам акс эттирилди. Муҳориба йилларидаги бадий мақолалар тарихий фактларга, ҳужжатларга асосланиб, актуал ижтимоий-сиёсий проблемаларни ўз ичига олар эди. Бу соҳада атоқли ўзбек совет шоири Ҳамид Олимжоннинг ижоди характерлидир. Талантли адибнинг публицистик мақолалари ўзининг жанрли оҳанги, муסיқийлиги, аниқлиги, кескинлиги, халқ ижоди-фольклор материалларидан моҳирона фойдалана билиши, соддалиги, эҳтиросли нотиқлик каби ўзига хос хусусиятлари билан кўзга ташланиб туради. Агарда Улуғ Ватан уруши йилларида рус адабиётининг улкан намояндалари Алексей Толстой ва Илья Эренбург публицистикаларида Ватан ва коммунистик гуманизм мотивлари етакчи ўринни эгаллаган бўлса, совет адабиётининг характерли ва асосий белгиларидан бири бўлган халқлар дўстлиги ғояси Ҳамид Олимжон бадий публицистикасининг қон-қонига сингдириб юборилган эди. Унинг «Дўстлигимиз ҳақида», «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман», «Бирлик», «Заъфарон», «Умид ва ишонч» сингари мақолалари ўзбек бадий публицистикасининг ноёб намуналаридандир. Айниқса, «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» номли асарида СССР халқларининг бузилмас дўстлиги ғоявий-бадий жиҳатдан жуда пухта акс этти-

рилган. Мақолада, ўзбек халқининг Ватанга садоқати, унинг қочоқ, тожик, қирғиз халқлари билан тарихан қондошлиги, рус халқи бошчилигида бошқа қардош халқлар билан яқин-биродар бўлиб қолганлиги, шу дўстлик туфайли бахтиёр эканлиги, бирлик, аҳилликнинг қадрини билиши, унга ленинчи Коммунистик партиянинг раҳнамолиги ҳақида фикр юритилади. Асарга асос қилиб олинган сиёсий-ижтимоий мазмун, яъни авторнинг ғоявий нияти риторик, стилистик, ранг-баранг бадвий-поэтик иборалар ёрдамида очилади. Масалан, Ҳамид Олимжон ўзбек халқининг она тупроқни душмандан мардларча ҳимоя қила олиш қудратини ифодалар экан, поэтик градация фигурасидан усталик билан фойдаланади. Автор, халқимизнинг ўтмишдаги курашини тасвирлаб: «Ўқ унинг кўкрагини тешолмаган, қилич танасини кесолмаган, олов куйди-ролмаган, зиндон чиритолмаган»²³ дейди. Бу ерда публицист ҳар бири тугалланган маъноли содда аниқловчи гапларнинг бирин-кетин уюшиб келишидан жуда оригинал градация ҳосил этган. Мазкур стилистик бадвий-поэтик нутқ элементидан самарали фойдаланиш орқали адиб ўз фикрининг, яъни асар мазмунининг аста-секин ўсиб боришига, ривожланишига эришган. Унда, «тупроқ» сўзи кўчма маънода аслида «Ватан» сўзининг синоними бўлиб келади. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон «Менинг халқим ўз киндигининг қони тўкилган тупроқни ўз онасидан азиз кўради. Менинг халқим ўз болалари кўмилган тупроқни ўпади, шу тупроқни ҳаром, нопок қилган одамни ўлдиради» дейди. Санъаткор, «Ватан» иборасини яна «Она»га ўхшатади. Гитлерчилар Германиясига қарши Улуғ Ватан уруши, совет халқи учун ҳаёт-мамот кураши эди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон отани, ўғилни, онани, сингилни хўрлаган ва ўлдирган, номус ва ҳаёни оёқ ости этган фашистлардан қақшатғич ўч олишни тарғиб қилди. Ҳамид Олимжоннинг Улуғ Ватан уруши даври бадвий публицистикасидаги инсонпарварлик, дўстлик ва гуманистик фазилатлари машҳур рус совет ёзувчиси Илья Эренбургнинг оташнафас публицистик овозига ҳамоҳанглиги билан ҳам характерлидир. Фашистларнинг ваҳшийликларидан дарғазаб бўлган Илья Эренбург «На рубеже» сарлавҳали мақоласида ўз ҳаяжонини анафора приёмида усталик билан тасвирлайди. Фикрни анафора приёмида ифодалаш маҳорати И. Эренбургнинг деярли кўпчилик мақолаларида мавжуддир. Бу ижодий манера Ҳамид Олимжон мақоласида ҳам бор. Масалан: «Сен жангга кирар экансан, бир ҳовуч Ватан тупроғи сенинг қўйингда, ўша ерларнинг ҳаммасига ҳам сенинг киндигининг қони томган. Сенинг киндигининг қони томган ер муқаддас. У ерларни душман ҳаром қилибти экан, сен уни ўлдира. Сен уни ўлдира — бунинг учун сен ҳеч ким олдида жавобгар бўлмайсан. Бунинг учун ер юзи фақат сенга, сенинг ота-онангга, сенинг халқингга раҳмат дейди... Ҳозир кураш жуда ошкора бўлиб кетди. Сен энди немис-фашистнинг қон чиқадиган ерига солабер. Ундан қанча кўп қон

²³ Ҳамид Олимжон, Уч томлик, Танланган асарлар, III том, Тошкент, 1960, 116-бет.

оқса, шунча кўпроқ ўлади. Душманни кўпроқ ўлдир! Ота-онанг сендан шуни талаб қилади. Бирорта фашистни ўлдирмаган кунингни ўзингга ҳаром сана!— Сенга халқингнинг буйруғи шу!... Ёдингда доим ота-онанг, халқинг бўлсин! У заводда, колхозда, илм-маърифат уйларига сенинг учун ишляпти. Халқингни ёдингга олсанг, шер бўласан» (шу том, 120-бет) дейди. Ҳамид Олимжондан келтирилган мазкур мисолда фашистларнинг фронтдаги чексиз ёвузликлари — фронт орқасидаги совет халқларининг бахт ва катта орзу-умидларига контраст қилиб қўйилади. Умуман, Ҳамид Олимжоннинг бадий-публицистик ижодида дўстлик ва интернационализм ғояларини ифодалашда поэтик анафора компоненти катта аҳамиятга эга бўлади.

Талантли публицист социалистик жамиятни ҳаракатга келтирувчи ва фашизмни тор-мор этувчи энгилмас куч ҳисобланган СССР халқлар дўстлигини улуғлар экан, ранг-ранг стилистик фигуралар, бадий аллитерация воситалари ва ҳоказолардан кенг фойдаланади. Стилистик фигуралардан бири бўлган аллитерация Ҳамид Олимжон мақолаларида бадий нутққа кучли эмоционал сайқал беради. Буни қуйидаги парчада яққол кўрамиз. «Агарда бу дўстлик бўлмаганда эди, менинг халқим хўр ва хор, унинг болачақалари оч ва яланғоч, авлодлари эса бахти қора, кўр ва басир бўлган бўлар эдилар» (шу том, 118-бет). Бу ерда бир гапнинг ўзидагина бирданга «х» ва «б» ундош товушларининг кетма-кет келган сўзларнинг бошланишида такрор қўлланилиб («хўр ва хор», «кўр ва басир бўлган бўлар эдилар»), икки хил оригинал аллитерация вужудга келтирилган. Шунингдек, мақолада риторик савол, хитоб, ундов, ўхшатиш, контраст, поэтик урғу, қофиядошлик, айрим сўзларни такрорлаш каби хилма-хил стилистик фигуралардан ҳам моҳирлик билан фойдаланилганки, булар улкан ёзувчининг етук публицистик маҳорат эгаси эканлигидан далолат беради. Ана шу компонентлар орқали Ҳамид Олимжон дўстлик ва интернационализм ғояларини, Улуғ Ватан тушунчаси ва Коммунистик партия раҳнамолигини баланд поэтик пардаларда ифодалади.

У: «Ватан учун жангда жон олиб, жон бераётган ўзбек йигити, бизни эшит! Сенинг ватанинг бу кун Амударё билан Сирдарё орасигина эмас, Коммунистик партия сенга буюк Ватан берди. Амурдан то буюк Волга дарёсигача, Узоқ Шарқдан то Болтиқ денгизигача, Шимолий муз денгизидан то Қора денгизгача, узоқ Хоразмдан то Ленинградга, Андижондан то Мурманскга қадар сенинг ватанинг. Сенинг энг буюк шаҳринг — Москва. Сенинг энг муҳташам саройинг — Кремль. Сенинг энг буюк падаринг — Ленин» (шу том, 119-бет) деб таъкидлади.

Улуғ Ватан уруши йилларидаги ўзбек публицистикасида бадий мақоланинг тараққий этишига бошқа ёзувчи-санъаткорлар қаторида истеъдодли журналистлар ҳам катта ҳисса қўшдилар. Бу даврда мақола жанрининг ғоявий тематик чегараси ғоятда кен-

гайди. Публицистик мақолада халқ ҳаётидаги муҳим ҳодисалар, Коммунистик партия ва социалистик давлатимиз томонидан халқ олдига қўйилган актуал вазифалар ўз аксини топди. Мақола ўзининг илмийлик, сиёсийлик характеридан ташқари кучли публицистик пафос ва бадий компонентлари билан ўзбек совет адабиётига кириб келди. У фельетон, памфлет, очерк каби адабий-бадий жанрлар сафидан мустақкам ўрин олди. Бу соҳада Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Садриддин Айний, Комил Яшин, Миртемир каби бадий сўз соҳибларининг самарали ижодий фаолликлари таҳсинга лойиқдир.

*
*
*

Совет халқи Улуғ Ватан урушидан кейин ўзининг бутун кучини тинч қурилиш ва халқ хўжалигини тиклаш ишларига сафарбар этди. Ёзувчиларимиз, жумладан ўзбек совет ёзувчилари ҳам, энди тинч қурилишда фидокорона меҳнат қилаётган ижодкор кишиларимиз ҳақида асарлар ёза бошладилар. Аммо уруш тамом бўлгандан сўнг совет адабиётида тугатилиши лозим бўлган бир қатор ёт ва зарarli таъсирлар борлиги аниқланди. Социалистик адабиёт ва санъатимизнинг янада ривожланиши учун бу таъсирларга қарши курашиш лозим эди.

ВКП(б)МК 1946 йил 14 августдаги «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида чиқарган қарори, 1954 йилда бўлиб ўтган Буниттифоқ Совет Ёзувчиларининг II съезди, партиянинг бу съездега табрик мурожаати ва шулар каби жуда кўп ижодий ва ташкилий тадбирлар умумитифоқ адабиёти ва санъатини янада юксалтириш соҳасида кўрилган чоралар эди.

СССР урушдан кейинги даврда халқ хўжалиги тараққиётининг янги, тинч қурилиш палласига кирди ва социализмдан аста-секин коммунизмга бормоқда. Шу билан бирга, бу давр — социалистик тузумнинг янада мустақкамланиши, совет жамияти маънавий сиёсий бирлиги ва мамлакатимиз халқлари ўртасидаги дўстликнинг зўр кучга айланиши даври бўлди. Халқимизнинг улуғвор меҳнат ғалабаларини акс эттириш бадий адабиётнинг асосий объектига айланди. Қардош халқлар адабиётлари каби ўзбек совет адабиёти ҳам ғоявий-тематик жиҳатдан бойиди. Социалистик меҳнатни, Улуғ Ватан урушидаги мислсиз қаҳрамонликларни, тинчлик учун курашни бадий ифодалаш ва тарихий темаларда асарлар ёзиш кенг миқёсда ривожланди. Проза, поэзия, драматургия ва публицистиканинг турли жанрлари, соҳалари тараққий этди. Янги дунё кишиси характерининг гармоник ўсишини реалистик тасвирлаш адабиётимизнинг белгилловчи мезони бўлиб қолди. Давр билан боғлиқ ҳолда инсон тақдири, миллатлар истиқболи, гуманизм, шахс эркинлиги каби қатор проблемалар умумсовет адабиётиникидек бизнинг миллий адабиётимизда ҳам ўз ифодасини топа бошлади.

Қардош халқлар адабиётларининг намоёндалари сингари республикамизнинг сўз санъаткорлари ҳам ана шу проблемаларга ба-

ғишлаб талай асарлар ёздилар. Онз ер ва инсонга муҳаббат, порлоқ коммунистик келажакка садоқат, социалистик гуманизм, ҳаётбахш интернационализм ғоялари, революцион «романтика ва қаҳрамонлик руҳи билан йўғрилган»²⁴ Саида, Ойқиз, Луқмонча, Пўлат, Баҳор, Ҳилола, Аҳмаджон, Ботирали ва бошқа образлар ўзбек совет адабиётининг ўлмас қаҳрамонларига айландилар. Бу йиллардаги ранг-баранг адабий жанрларда яратилган «Болалик», «Улғ йўл», «Ўтмишдан эртактлар», «Сенга интиламан», «Тошкентликлар», «Фарғона тоғ отгунча», «Уфқ», «Қора кўзлар», «Инсон ва замон садоси», «Даврим доврўғи», «Ҳаёт мактаби», «Қонли сароб» сингари қатор асарларда ҳам социализмнинг ҳаётбахш қудрати, совет кишиларининг ижодкорлиги, мардлиги, давр нафаси, ижтимоий меҳнат мўъжизалари. Коммунистик партия ва Ватан, жамиятимизнинг ҳаётийлиги, ўзбек халқининг мардлиги ва бахтиёрлиги каби темалар маҳорат билан тасвирланди.

Ўзбек совет ёзувчиларининг Осиё ва Африка мамлакатлари қалам аҳллари билан дўстлиги, ижодий ҳамкорлиги кучайди. Бир қанча шоир ва ёзувчиларимиз жаҳоннинг турли қитъаларидаги мамлакатларга, давлатларга сафар қилдилар.

Чет эл сафарлари социалистик реализм адабиётининг бошқа намояндалари қаторида атоқли сўз санъаткори Ойбекнинг ҳам ижодий диапозонини янада кенгайтди. У, ўзининг сафар таассуроти ҳақида кўпгина прозаик ва поэтик асарлар ёзиб, буларда социалистик ва капиталистик тузумнинг ўзаро контраст картиналарини маҳорат билан чизди, улкан қаламкаш ижодининг ҳужумкор публицистик қирралари ёрқин намоиш этилди. Ана шу жиҳатдан адибнинг Покистон ҳақидаги йўл хотиралари алоҳида аҳамиятга эга. Асарда Покистон меҳнаткашларининг оғир аҳволи, фожияли ҳаёти капиталистик шароит учун типик бўлган лавҳаларда тасвирланди. Ёзувчи, мустамлакачилик зулмида эзилган ҳинд ва покистонликларга нисбатан ўқувчи қалбида ачиниш ва муҳаббат ҳиссини уйғотишга интилар экан, инглиз колонизаторлари «цивилизацияси»нинг сохталигини, унинг илм-фанга, тараққиётга оид бўлган моҳиятини ҳаётий фактлар орқали очиб ташлади. Ойбек, «бир замонлар илмий, фалсафий фикрнинг доҳиёна асарлари билан дунё маданиятини бойитган халқларни жаҳолат ва зулмат ботқоғига чўктирган»²⁵ босқинчиларни маданият тарқатувчилар сифатида эмас, аксинча мавжуд маданиятни ҳам хонавайрон қилувчилар сифатида фаш этди.

Ойбекнинг бутун ижодида бўлганидек унинг бу публицистик асарида ҳам ўтмишни ҳозирга, капитализмни социализмга, қуликни озодликка, адолатни адолатсизликка, хонавайронликни фаровонликка қиёсан тасвирлаш муҳим ўринни эгаллайди. У, мамлакатимиз колхозчиларининг тўқ ва ёрқин ҳаётини Покистон қиш-

²⁴ Смирнов Василий. Улкан дўстлик давраси, «Шарқ юлдузи», 1964, № 1, 134-бет.

²⁵ Ойбек. Покистон таассуротлари. «Қизил Ўзбекистон», 1950, 28 май.

лоқлари ва деҳқонларнинг оғир аҳволига таққослаш услуби билан капитал дунёсига нисбатан ўз нафратини билдирди. Покистон деҳқонларининг даҳшатли қисматини кўрсатиш орқали бутун капиталистик дунёнинг меҳнаткаш оммага, тараққиётга қарши қиёфаси сатира остига олинди.

Социалистик ва капиталистик Шарқнинг ўзаро контраст манзарасини чизиш асар руҳига сингдирилган. Ўзбек халқининг минг йилги орзу-умидларини ҳақиқатга айлантирган социализм ва унинг қудрати, совет замони, коммунизм қарор топаётган бизнинг давримиз улуғланди. Ойбек ўзининг социалистик Ватан фарзанди бўлганидан ғурурланиб:

«Мен совет Шарқининг ўғлиман. Менинг Ватаним ва халқим бўстонбузар ҳар нав чўчқалардан абадий қутилган. Бу воқеанинг улуғ маъносини мен жуда яхши биламан. Лекин бунга икки Шарқни таққосламоқчи эмасман. Чунки қуллик билан озодликни, қашшоқлик билан бойликни, харобалик билан ободонликни, мусибат билан бахтни, кўз ёши билан табассумни, пасайиш билан юксалишни, кеча билан кундузни ва ҳоказо контрастларни қиёс қилмоқ мумкин эмас. Капиталистик Шарқ ва социалистик Шарқ алоҳида икки оламдир»²⁶— деб ёзди.

Санъаткор Покистон давлати ва унинг эзилган халқини социализм даврида гуллаб-яшнаётган Совет Ўзбекистони билан қиёслайди. У, социализмнинг меҳнаткашлар тақдирида ўйнаган ҳаётбахш қудрати ва аҳамиятини Ўзбекистон мисолида кўрсатар экан: «Ўзбек халқи мингларча йил бахт тўғрисида эртақлар, афсоналар тўқиган. Шарқ шоирлари ва донолари мингларча йил, бахт нима, борми у, деган савол устида ўй ўйлаб, хаёл суриб юрак-бағрилари хун бўлган. Ниҳоят, ўзбек халқи бахтни бутун тўлғинлиги, чинлиги билан кўрди; бахт — социализм»²⁷ дейди.

Адибнинг бу асарида социалистик даврнинг ойдин йўли халқнинг меҳнатдаги, унинг тарихни яратишдаги муъжизакор роли каби проблемалар ҳаққоний бадний ифода этилдики, булар ўз ўрнида мустамлака мамлакатлари халқларининг ёрқин келажагига ишонч билан қарашни, оптимизм, гуманизм ғояларини акс эттиради. Публицист, Покистон меҳнаткашларининг бахтиёр келажаги ҳақида фикр юритар экан халқнинг куч-қудратини, ўз тақдирини ўзи ярата олажаги ғоясини жанговар пафосда тарғиб этди.

Революцион давр воқеаларини бадний акс эттиришда, жамият тараққиётининг белгилловчи тенденцияси хусусида мулоҳаза юртишда, публицист Ойбек бутун проза асарлари ва поэтик ижодиётидаги сингари «Покистон таассуротлари» асарида ҳам ўзининг ижодий ҳозиржавоблик принципига содиқ қолди. Санъаткор тарихни ривожлантиришда, икки антагонистик дунё курашининг социализм фойдаси учун ҳал этилишида кўрди. Таассуротларда социалистик дунёнинг буюк революцион ўзгартирувчилик қудрати

²⁶ Ойбек. Покистон таассуротлари. «Қизил Ўзбекистон», 1950, 9 июнь.

²⁷ Ойбек. Покистон таассуротлари, «Қизил Ўзбекистон», 1950, 11 июнь.

реалистик ифодаланди. Хуллас, асарда меҳнаткаш инсонга, унинг келажагига, ижодкорлик ва яратувчилик жасоратига муҳаббат ғояси ташвиқ этилди. Мустамлакачилик занжирларини узиб, озодлик ва улўф мақсад йўлида курашаётган улкан Шарқ халқларининг енгилмас интилишлари мадҳ этилди.

Ойбек публицистикасида Ғарб империализмининг хорижий Шарқдаги мустамлакачилик системасигина фoш қилиниб қолмасдан, Совет Шарқи ва халқларига нисбатан туҳмат уруғларини сочаётган буржуазия идеологияси ҳам қаттиқ қамчиланди. Бу ўринда публицистиканинг мақола жанрида ёзилган «Елғончи тўти»²⁸ номли асари диққатга сазовордир. Мақолада, Федератив Ғарбий Германияда нашр этилувчи «Остеуропа» ёки «Сентрал Эшитик джорнел» типидagi фашистлашган буржуа журналлари ва унинг Боймирза Ҳайитга ўхшаш маддоҳлари ҳажв этилди. Буржуазия идеологиясининг «органлари», «Ўрта Осиё тили, адабиёти, тарихи ва археологияси бўйича халқаро журнал» деб номланиши ҳамда ватангадо, космополит «оқ» эмигрантларнинг «Ғарбий герман профессори, фалсафа доктори» деб реклама қилиниши заҳарханда қилинди. Б. Ҳайитнинг мустақил ўзбек, қозoқ, қирғиз адабиёти бўлган эмас, ҳатто XX асрнинг 20-йилларигача ҳам Ўрта Осиёнинг ҳамма «туркий» халқлари учун ягона «чиғатой-турк адабиёти» мавжуд эди деган фикрларининг уйдирма эканлиги очиб ташланди. Мақолада Ўрта Осиёдаги ҳар бир халқ ўз миллий маданияти билан умумжаҳон маданиятини яратишда салмоқли ҳисса қўшиб келаётганликлари кўрсатилди. Бу фикр ўзбек халқининг узoқ ўтмишдаги ва Октябрь революциясигача бўлган даврдаги «бой, ўзига хос мустақил адабиёти, миллий маданияти», ранг-баранг «адабий мероси» бўлгани, XII асрдаги Югнакий каби шоирларнинг «қадимги ўзбек поэзиясининг яхши намуналарини» яратгани ва Хоразмий, Дурбек, Отойи, Лутфий, Навоий, Бобир, Машраб, Муқимий, Фурқат каби буюк мутафаккирларнинг ўзбек тилидаги асарлари мисолида исботланди. Публицистнинг ўзбек халқининг ҳам қадимдан бой маданияти, адабиёти мавжудлигини таъкидловчи сўзлари ва бу ҳақда келтирилган фактлари ғарб реакционерларининг Шарқда фақат «битта туркистон халқи бор» деган, эски буржуа-миллатчилик ақидасига чатишиб кетган сафсаталарига қаттиқ зарба берди. Езувчи бу уйдирма «назария» илдиэларининг 20-йиллардаги оммани революцион курашдан чалғитишдан ва Ўрта Осиё халқлари билан рус халқи ўртасида низо келтириб чиқаришдан иборат пантуркистик-панисломистик моҳиятини рўй-рост кўрсатди.

Публицист Ғарб идеологияси малайининг: «Айни даврдаги адабий ҳаёт фожиаи бўлмоғи керак, чунки совет раҳбарлари ёзувчиларни коммунизм идеологияси тенденцияларига бўйсундиришга интилаётирлар... Айтиш мумкинки, ўзбек адабиёти ўзининг бадий-

²⁸ Айбек. Лжец-попугай. «Литературная газета», 1963, 11 июня.

лигини йўқотиш босқичида турибди» деган ғайри илмий «фикрларининг» социал заминни йўқлигини исботлаб берди. Ойбек, бундай хуружларга қарама-қарши бутун совет Шарқи халқларининг иқтисод, маданият, санъат соҳасида эришган улўғвор ютуқларини, Коммунистик партия раҳнамолигида қозоқ, туркман, ўзбек, қирғиз, тожик халқлари адабиётларининг ғоявий-бадий жиҳатдан юксак босқичга кўтарилганини ифтихор билан сўзлади.

— Мақоланинг сиёсий ўткирлиги, жанговарлиги, фактларга бойлиги, буржуа синфи идеологиясини партиявий позициядан туриб фош қилишлик хусусиятлари — улўғ пролетар ёзувчи Максим Горький традицияларининг ўзбек совет адабиётида ривожлантирилаётганлигидан далолат беради. Ойбек мақоласида космополит Б. Ҳайитнинг миллатчилик, шовинистик қарашларига қарама-қарши ўлароқ СССР халқлари интернационал адабиётини юксалтириш ҳақидаги Горький аънавлари ривожлантирилди. М. Горький, «оқ» эмигрантлар адабиёти устидан «сасиған адабиёт» деб аччиқ кулган бўлса, Ойбек худди ана шу адабиётнинг Б. Ҳайитга ўхшаган малайларини: «сохта тўтиларга» ўхшатиб, уларнинг чиркин синфий башараларини очиб ташлади.

Мазкур асар ўзининг ғоявий-илмий ва сиёсий-ижтимоий йўналиши жиҳатидан ўткир бадий памфлетдир. Унда капиталистик тузум маҳсули бўлган космополитизм, эгоизм, маънавий қашшоқлик, гийбатчилик, босқинчилик, сохталик, тушкунлик, чиркинлик сингари буржуа қарашлари ва унинг Б. Ҳайит сингари малдоҳлари ғоявий жиҳатдан тор-мор келтирилди. Зотан, асарда Б. Ҳайит — империализм реакцияси идеологиясининг барча машъум маразларини, сотқинлик ва хоинликни ўзида мужассамлаштирган ватангадо сатирик тип сифатида талқин этилади. Реакцион буржуазия мафкурасини фош қилувчи бу асар С. Айнийнинг «Хўжайин хўжайинлигича қолади» (1954), Ғ. Фуломнинг «Қалб ва қувват» (1948), «Момойн гису набурида» (1944), Ш. Рашидовнинг «Тухматчига» (1958), В. Зоҳидовнинг «Машъум ирқчилик» (1961), «Қуёшга ўт очган газанда» (1961), Ҳ. Фулом ва Ғ. Димовнинг «Қийшиқ трубадан чиққан тутун» (1963) каби етук асарлари қаторида ўзбек совет бадий публицистикасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Хулоса қилиб айтганда, Ойбекнинг Покистондаги тенгсизлик, реакцион буржуазия ва унинг «оқ» эмигрант сотқинлари идеологияси ҳақидаги публицистик асарларида капиталистик система ва унинг ҳар хил кўринишлардаги чиркинликлари, миллатчилик ва «ирқчилик» назарияси, антикоммунизм пропагандаси ўткир сатира остига олинди; буниинг аксича социализм ва халқлар дўстлиги, гуманизм, прогресс ва коммунистик келажакнинг ҳаётбахш ғоялари юксак пафос билан тарғиб этилди.

50- ва 60-йилларга келиб ўзбек совет публицистикаси, хусусан унинг мақола жанри ҳам сон, ҳам сифат, ҳам тематика жиҳатидан янада юксалди. Унинг тараққиётига Ғафур Фулом, Ойбек, Шароф Рашидов, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Воҳид Зоҳидов, Мақсуд

Шайхода, Зулфия, Уйғун, Миртемир. Б. Раҳмонов, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Сарвар Азимов, Назир Сафаров, Иброҳим Раҳим ва бошқа профессионал ёзувчи-публицистлар улкан ҳисса қўшдилар. Мақолаларнинг бадий жилвадорлиги, мазмундорлиги, халқчиллиги, илмий-назарий умумлаштирувчиллиги, эҳтиросли кўтаринки руҳда ёзилиши каби фазилатлари ёрқин намоён бўлди. Кейинги вақтлардаги ўзбек совет бадий публицистикасининг асосий хусусиятларидан бири ҳам ана шундадир. Масалан: публицистиканинг мақола жанрига Воҳид Зоҳидовнинг «Қуёш эмадиганлар»²⁹ асарини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Мақола май байрами муносабати билан ёзилган бўлиб, йил фасллари (баҳор)ни бадий тасвирлаш орқали ижтимоий умумлашма фикрлар чиқарилади. Автор, ғояни ифодалаш учун турли поэтик компонентлардан фойдаланади. Чунончи, баҳорни ижтимоий тараққиётнинг юқори фазаси бўлган коммунизмга бориш йўлидаги етти йилликнинг биринчи ойларига таққослайди. Чунки етти йиллик план қабул қилинганидан сал вақт ўтмай баҳор фасли ҳам бошланган эди. У, бахт келтирувчи баҳор айёмини (ижтимоий маънодаги) қуёшнинг чиқишига, қуёшнинг чиқишини эса, Октябрь нурларига қиёс қилади. Қуёшнинг шарқдан чиқиши туфайли, Шарқдилар унинг нуридан энг аввал баҳраманд бўладилар, дейди ва Шарқ халқларини «Қуёш эмадиганлар» ёки «қуёш фарзандлари» деб ҳам тасвирлайди.

Автор коммунизм ғояларини афсоналардаги мўъжизакор азаматларнинг салобатли одимларидир, деб чиройли ифодалайди.

Совет кишиларининг етти йиллик планни бажаришлари коммунизм қуриш учун қўйилган муҳим қадамдир. Халқимизнинг бу соҳада қилаётган қаҳрамонона меҳнати — «камолот» ва «нурли чўққилар» яратаётир, деб ўз фикрини яқунлайди.

Ёзувчи В. Зоҳидов асаридаги «қуёш эмадиганлар» жумласининг иккинчи бир варианты бўлган «қуёш фарзандлари» ташбиҳини халқ шоири Ғ. Ғуломнинг «Қуёш оиласига салом» (1966)³⁰ номли публицистик мақоласида ҳам учратамиз. Бироқ, Ғ. Ғуломнинг мақоласидаги бу ташбиҳ ўз нагрукаси, мазмуни жиҳатидан бошқача характердадир. Мақолада, халқимиз — Совет Иттифоқининг, яъни «қуёшнинг» ёки «қуёш оиласи»нинг фарзандларидир, деб мутлақо янги — оригинал поэтик — образли фикр юртилади. Демак, В. Зоҳидов «қуёш эмадиганлар», «қуёш фарзандлари» деган ўзининг бадий ифодасида Октябрь социалистик революциясидан кейинги ёрқин тақдирли бахтиёр ўзбек халқини, совет шарқи халқларини конкрет талқин этса, Ғ. Ғуломнинг «қуёш фарзандлари» жумласида янада кенгроқ умумлашма образ, яъни «Совет Иттифоқи халқлари» деган тушунча тасвирланади. Бу икки публицист санъаткорнинг ўзига хос ижодий йўлдан борганлигини кўрсатади.

²⁹ «Кизил Ўзбекистон», 1959, 1 май.

³⁰ «Совет Ўзбекистони», 1966, 1 январь.

Бадий публицистик мақолалардаги образлилик хусусиятларини халқ шоираси Зулфия ижодида ҳам кўрамиз. Бу ўринда унинг қатор бадий публицистик мақолалари каби республиканинг ва Ўзбекистон Компартиясининг 40 йиллиги муносабати билан ёзилган «Чўққилар»³¹ номли асари диққатга сазовордир.

«Чўққилар» адибнинг кучли публицистик асари. Унда, образли тасвирлар, контрастли услуб ва хоказо шу каби адабий-поэтик элементлардан моҳирона фойдаланилган. Мақола жуда мазмундор ва зўр эҳтирос билан жанговарлик руҳида ёзилган, фактларга ғоятда бой. Асарда, социалистик воқелик, коммунистик давр, замонамиз, қаҳрамонлик, яратувчилик, ҳаётбахш интернационализм ва кўпмиллатли совет кишилари гуманизми улуғланади. Бу ўлмас ғоялар, асосан Совет Шарқи республикалари хотин-қизлари ҳақида баҳс этиш орқали акс эттирилади. Ўзбек, туркман, тожик, қирғиз хотин-қизларининг тараққиётнинг юксак босқичига чиққанлиги, уларнинг коммунизм чўққилари томон бораётганликларни ифодаланади. Публицист-шоира, бу мақоласида, миллий айирма ва инсон шахсини камситадиган қабилчиликларни, шафқатсизликни, жаҳолат ва зулматни, муҳтожлик ва қашшоқликни, умуман, феодализм ва капитализмнинг инсонга қарши бўлган тартибларини, уларнинг илдизларини, оғир йўлларни енгиб ўтиб, «тақдир бирлиги», «ҳаёт бирлиги ҳамда Ватан бутунлиги»ни ўрнатган коммунизм чўққилари томон кетаётганликларини ифтихор билан сўзлайди. «Чўққилар» сўзи публицист томонида символлик маънода қўлланиб, табиатнинг қудрати, мангулик, мислсиз савлат каби маъноларда, жамиятга нисбатан эса прогресс, озодлик, бахтиёрлик, янги давр, совет воқелиги, коммунизм, бахт-саодат, тенглик, гинчлик, ўсиш синоними сифатида ишлатилади.

Зулфиянинг бу асарида ҳам унинг бошқа асарларидаги каби чуқур интернационализм, гуманизм, халқ қаҳрамонлиги, социалистик тузумнинг ҳаётбахшлиги ўзининг бадий умумлашма ифодасини топган.

«Чўққи» ибораси Ўзбекистон ССР халқ шоири Миртемирнинг «Қатрада қуёш»³² номли мақоласида ҳам учратилади. Мақолада «Чўққи» сўзи ижтимоий тараққиёт маъносида ишлатилади. Аммо тараққиётни Миртемир абстракт эмас, конкрет англайди. У, «Чўққи» эпитетида социалистик ҳаёт мўжизаларини кенг тасвир ва таъриф этиб ўтирмайди, аксинча унинг маъносини фақат Ўзбекистон, бунда ҳам Андижон области пахтакорларининг, аниқроғи, Рўзихон Жўраева, Қумрихон Рустамова, Манноп Жалолов, Мадамин Солиев каби пахтачилик дарғаларининг мафтункор, улкан ишлари мисолида асослайди. 1976 йилги 5 миллион 300 минг тонналик «оқ олтин» иштиёқидаги «ишчанлик, фидойилик»ка таҳсинлар айтилади. Миртемир ана шу салмоқли сонни — «улуғ рақам», «марра»,

³¹ «Совет Ўзбекистони», 1964, 20 ноябрь.

³² «Совет Ўзбекистони» 1976, 11 ноябрь.

«юксак чўққи», товланган чўққи «жилвали бир рақам» деб поэтик-лаштиради. У, андижонликларнинг жонбозликларида бутун ўзбек халқининг «оммавий қахрамонлик тимсоли»ни кўради. «Чўққи» иборасига шоира Зулфия мақоласидагидек ижтимоий-ғоявий маъно юкланади, у оддий сўзликдан ҳиссий -конкрет образ даражасигача кўтарилади. Шу зайилда муаззам рақамнинг ички руҳи, сиёсий-тарихий моҳияти, пафоси мантиқий-ҳиссий муҳокама орқали чуқур изоҳланади. Халқ характеридаги ўта жонбозлик, гуманизм, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, уюшқоқлик хислатларининг янги-янги қирраларига урғу туширилади: «Йил бўйи уриниб-суриниб, терлаб-пишиб, музлаб ва ўртаниб, не-не балоларни даф этиб, не фалокатлардан, не-не доvonлардан мардона ўтиб, ажойиб маррага — юксак чўққига интилмоқдасан. Сенинг кўз олдингда ўша баланд чўққи. У чўққида товланиб, ярқираб, айланага шуъла таратиб, жозибакор ва жилвали бир рақам кўринмоқда. Бу паҳлавон 5 300 000!... Бироқ, юксалган сайин йўл тикка ва сермашаққат. Не чораки, ҳавонинг қовоғи солиқ. Булут айланиб қолди. Емғир ҳам, қор ҳам бўсағада! Лекин ўзбек деҳқони бутун қийинчиликларни бартараф этиб, ўша чўққига етиб боришга қодир», дейди муаллиф. Бунда мазмун бадий компонентларда мароқли ифодаланади. Чунончи, «не-не» сўзини қайта-қайта қўллашда фикр бир нуқтага тўпланади. «сен», «сенинг» каби эгалик олмошларидан, қатор уюшиқ бўлакли гаплар тузилишидан, таққослаш, кучайтириш, жонлантириш каби тасвирий-стилистик имкониятлардан маҳорат билан фойдаланилади.

Аммо анча завқ билан битилган «Қатрада қуёш» сарлавҳали мақолада фактлар танлашда меёр сақланмаганлиги, рақамлар, процентлар, тонналар, гектарлар, центнерлар ҳаддан зиёд кўплиги, етакчи ва ёрдамчи фактлар аралаштирилиб юборилганлиги, булар мақоланинг публицистик, эмоционал-эстетик, жанговарлик руҳини, композиция ва сюжет чизигини бироз бўшаштириб қўйганлигини қайд этмоқ лозим. Хуллас, мавзу Зулфия мақоласида кенг планда, халқаро миқёсда ишланса, Миртемир мақоласида масала нисбатан ихчам, конкрет олиниб, ғоявий-эстетик таҳлилдан ўтказилади. Объектни индивидуал ҳис қилишда шоир-публицистларнинг ижодий ўзларига хосликлари ана шуларда кўринади.

* * *

Аммо, профили адабий-бадий бўлган қатор журналлардаги «публицистика» рубрикасида берилаётган анчагина хом-хатала мақоаларни бадий публицистика жанрига киритиб бўлмайди. Чунки уларда бадийлик компонентлари жуда кучсиздир. Бунинг бир мисоли сифатида А. Латиповнинг «Шарқ юлдузи»да босилган «Қоинот гўзали юзини очди»³³ сарлавҳали мақоласини келтириш

³³ «Шарқ юлдузи», 1960, № 1, 139—143-бетлар.

мумкин. Тўғри, унга жуда чиройли сарлавҳа топиб қўйилган. Аммо, мақола ўқиб чиқилса, унинг нуқул математика, физика терминлари, ҳисоб-китоб йиғиндисидан иборат эканлиги яққоллашади. Ҳис-ҳаяжонсиз, лирикасиз, образлилиқ ва юксак эмоционалликдан четда турган бу характердаги материалларни адабий журналнинг «публицистика» рубрикаси остида беришдан қочиш керак. Бундан кўра, халқ хўжалигини, илғор совет фани ютуқларини пропаганда этувчи ва уларнинг тadbиркор заҳматкашлари ҳаёти ҳақида бадий пухта ишланган мақолалар ёзиш мақсадга мувофиқдир.

* * *

*

Публицистиканинг луғавий мазмуни, унинг кенг маънога эгаллиги, ранго-ранг тур ва хиллари, жанрлари классификацияси, унинг идеологик курашлар учун катта майдон бўлганлиги, шахсининг маънавий тақомилида қудратли бадий восита эканлигининг гувоҳи бўлди. Франция, Англия, Россия каби мамлакатлар халқлари публицистикасининг хусусиятлари, баъзи намояндалари ҳақида оз бўлса ҳам тушунча олдик.

Публицистика жанрларининг ўзбек совет адабиётидаги баъзи намуналарини илмий таҳлил этишга (чегараланган ҳолда, фақат мақола жанри асосида), публицистиканинг ижтимоий-эстетик фикр ривожланиши тарихида салмоқли ўрин тутганини уқтиришга ҳаракат қилинди.

Ўзбек совет публицистикасининг мақола жанри намуналарида социализм, давр хусусиятлари, совет воқелиги, халқ қаҳрамонлиги, ижодий меҳнат, дўстлик ва ҳамкорлик, тинчлик ва тенглик, гуманизм, ленинчи партия раҳнамолиги, интернационализм каби темалар қисқача шарҳланди.

Энди сўнгги йиллар ўзбек публицистикасидаги мақола жанри намуналари мисолида халқ қаҳрамонлигининг бадий умумлаштирилиши проблемаси текширилади.

ХАЛҚ ҚАҲРАМОНЛИГИНИНГ БАДИИЙ УМУМЛАШТИРИЛИШИ

Социалистик реализм адабиётининг буюк ютуқларидан бири — халқ қаҳрамонлигини, унинг тарих яратувчилик фаолияти ва курашини чинакам новаторлик ва бадий маҳорат билан кўрсатиш бўлиб қолди. Прогрессив ёзувчилар дунё адабиётида халқнинг оғир аҳволини тасвирлаганлар, халқнинг порлоқ истиқболга ишонч билан қараганлар. Уларнинг асарларида халқларни озодликка чиқариш учун қаҳриқ тарғиб этилди. Бироқ ёзувчилар халқларни озодликка чиқаришнинг реал йўллари кўрмадилар. Социалистик реализм адабиёти эса марксизм-ленинизм таълимоти асосида халқларнинг тарихни яратувчилиги каби сифатини, унинг жамиятни қайта қуришдаги актив, ҳал қилувчи ролини, ғолиблигини кўрсатди. Бу жиҳатдан проф. Иззат Султоновнинг қуйидаги сўзлари характерлидир: «Адабиётимизни революциянинг биринчи қадамидаёқ орттирган янги, жуда қимматли фазилати шу бўлдики, у меҳнаткаш одамни ўзининг бош қаҳрамони қилиб олди... Халқнинг адабиётда марказий қаҳрамон сифатида ўрин олишининг ўзи катта тарихий ҳодиса бўлиш билан бирга, бу ҳодисанинг яна бир томони ундан ҳам муҳимроқдир: агар адабиётимиз революциядан аввал халқни жафокаш, тарихий процессда фақат пассив, жабрдийда қилиб кўрсатиб келган бўлса, халқ оммаларининг тарихдаги роли жуда ҳам равшан кўринган революция даврида адабиёт халқ характеридаги асосий, ҳал этувчи хислатини кўра олди ва уни адабиётда акс эттирди: ...Халқнинг актив яратувчилик, ҳужумкорлик характери унинг ичидан чиққан оддий кишиларнинг ҳам (фақат нодир қаҳрамонларнинггина эмас) бош хусусияти бўлиб, ёзувчи тасвирига кирди»¹.

Курашнинг халқчил, оммавий характери халқ ҳаётидаги буюк революцион бурилишнинг ўзига хослигини белгилади. Октябрдан сўнг ёзувчилар ижтимоий ҳаётда активлиги кучая борган омма фаолиятини бош тасвир предмети сифатида акс эттира бошладилар.

¹ Султонов Иззат, Октябрь ва ўзбек совет адабиёти. «Ўзбекистон маданияти», 1967, 14 ноябрь.

Янгича социалистик тарихий бирлик туфайли ягона совет халқни вужудга келди. Ватан ва ижтимоий-хўжалик бирлиги, мақсад ва дунёқарашнинг умумийлиги, коммунистик жамиятни барпо этиш каби хусусиятлар кўпмиллатли совет халқларини бирлаштирувчи негиз бўлиб қолди. Булар совет кишиларининг умумий маънавий қиёфасидаги руҳий-психологик муштаракликка олиб келди. Ўзининг илҳомбахш ижодий меҳнати билан коммунизм қуришдек бахтга муяссар бўлаётган ва Ватан манфаатларини ҳамма нарсадан юқори қўювчи янги типдаги инсоннинг шаклланиши ана шу заминда вужудга келди. Бу хусусият янги ерларни ўзлаштириш, янги шаҳарлар барпо қилиш, мўл пахта ҳосили етиштиришдаги ижтимоий меҳнат жараёнларида намоён бўлмоқда.

Халқ қиёфасининг ўзгариши, унинг сиёсий, маънавий, маданий жиҳатдан юксалиши, давлат ва халқ манфаатлари бирлигининг кучайиши туфайли халқ ва шахс ўртасидаги бирликни акс эттириш, партиянинг халқни етакловчилик кучини кўрсатиш ёрқини тус олди.

Совет адабиётида тор оилавий турмушни тасвирлашдан халқнинг умумлашма образини яратишга ўсиб чиқилди. Халқнинг умумлашган образини яратиш йўллари шубҳасиз ҳар хилдир. Улар, асар жанрига, ёзувчининг ўзига хос тушунчасига, унинг ижодий маҳоратига боғлиқдир. Л. Леоновнинг «Рус ўрмони», М. Аvezовнинг Абай ҳақидаги романлари, М. Шолоховнинг «Очилган қўриқ», Ойбекнинг «Қутлуг қон», М. Турсунзоданинг «Ҳасан аравакаш», Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин», А. Твардовскийнинг «За далью даль» каби асарларида йирик шахслар, кучли характерлар марказда турса-да, улар оммага қарши қўйилмайди, балки бу қаҳрамонлар омманинг ўй-истакларини ифодалайдилар, халқ бахти учун курашувчилар бўлиб қоладилар, халқ тақдирин билан инсон тақдирин гармоник бирлашиб кетади. Аvezов халқнинг ўтмишини, унинг илк курашларини тасвирласа, М. Стелмах халқнинг ярим асрлик — 90 йиллардан то 1944 йилнинг баҳоригача бўлган курашини қамраб олади. Ойбек эса, халқнинг революцион курашда ўз-ўзини англаш процессини акс эттиради. Н. Погодин бошқача йўлдан — халқ ва партиянинг бирлигини ўз пьесаларида ифодалайди. Л. Леонов, ўтмиш ва ҳозирда моддий ва маънавий бойлик яратишни кўрсатса, М. Шолохов «Очилган қўриқ»да коллективлаштиришни тасвирлайди. Ш. Рашидов янги ерларни ўзлаштиришдаги, моддий-маънавий бойликларни бунёд этишдаги, сувсизликка қарши курашдаги халқ қудратини улуғлайди.

Кейинги йилларда ўзбек совет адабиётида социалистик меҳнатни, халқимизнинг мислсиз тарихий қаҳрамонликларини, тинчлик учун курашни акс эттириш кенг миқёсда ривожланди. Ғадий адабиётнинг проза, поэзия, драматургия соҳалари ва публицистика янада тараққий этди. Партия ҳар бир совет ёзувчисидан совет кишиларини коммунизм ғоялари ва коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялашга, шахснинг ҳар томонлама ва гармоник ри-

вожланишини юксак бадий дид билан тасвирлаб берилшга чақирди.

Коммунистик партиянинг бу чақириғига жавобан, ўзбек совет ёзувчилари ҳозирги замоннинг актуал сиёсий-ижтимоий масалаларига бағишлаб кўпгина асарлар, илмий-назарий, сиёсий ва бадий жиҳатдан пухта ишланган публицистик мақолалар яратдилар. Умумсовет адабиётидаги каби ўзбек совет публицистикасида ҳам социалистик Ватан темаси, социализм шароитида маданий тараққиёт, озод инсон томонидан янги ижтимоий ҳаётнинг, коммунистик дунёнинг яратилиши проблемаси каби масалалар ўз ифодасини топа бошлади. Бу проблемалар социалистик жамиятда ижодий меҳнат эркинлиги, коммунистик ахлоқ, совет кишиси онгидаги янгича эстетик қараш каби муаммолар билан бирга таҳлил этила бошлади. Умуман, ўзбек совет публицистикасининг ғоявий-бадий моҳияти — совет ишчиси ва колхозчисининг социалистик онги темасини реалистик тасвирлашдан, совет кишисининг тинчлик туфайли бутун моддий ва маънавий бойликларни яратаётгани масалаларини кўрсатишдан иборат бўлиб, булар империализм лагери маразларини аёвсиз фош қилиш билан қўшилиб кетди. Ўзбек совет публицистлари кўпмиллатли адабиётимизнинг марказий проблемаси ҳисобланган совет кишиси характерининг диалектик ривожланишини, типик ҳусусиятларини тасвирлаш, унинг меҳнатдаги қаҳрамонлигини ифодалашга интилдилар. Бу даврдаги ўзбек публицистикасида халқ қаҳрамонлиги диалектик ўсишда кўрсатилди. Бунинг натижаси ижтимоий-фойдали меҳнатдаги қаҳрамонлик совет кишиси ва халқ характерининг камолотига, унинг олға интилишига қарши турган, тўсқинлик қилаётган салбий ҳодисаларни ҳам акс эттириш билан чирмашиб кетди. Ўзбек публицистикасида совет халқининг миллий ранг-барангликда товланган характерининг диалектик ривожланиши социалистик реализм методи асосида объектив, ҳаққоний тасвирланди.

Социалистик жамият ҳаётида рўй бераётган улғуввор воқеалар билан боғлиқ ҳолда халқимизнинг бемисл қаҳрамонлигини, унинг яратувчилигини, ижодий активлигини юксак пафос билан куйлаш ўзбек совет бадий публицистикасининг ҳам асосий ва муҳим белгиси бўлиб қолди.

Ўзбек публицистикасида халқ қаҳрамонлигининг бадий ифодаланишига замин бўлган ҳаётдаги етакчи омиллارни қуйидагича санаб ўтиш мумкин:

Биринчи омил — Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли озод бўлган инсоннинг барча ижодий имконияти ва қобилиятининг ижтимоий меҳнат жараёнида юзага чиқиши; иккинчи омил — социалистик маданиятнинг ривожланишига асос бўлган моддий-техника базанинг кенг кўламда тараққиёти; учинчи омил-социалистик тузумнинг прогрессив характери, халқларимиз ҳамкорлиги; тўртинчи омил — совет давридаги меҳнат ва курашда ифодаланаётган халқ жасоратининг традиция тусидаги революцион табиатидир.

Мана шу омиллар асосида халқ қаҳрамонлигининг бадий умумлаштирилиш принциплари, умумсовет адабиётида ижобий қаҳрамон каби катта илмий-назарий масала билан боғланиб кетади. Ўзбек совет адабиётининг публицистикасида бадий-реалистик позициялардан туриб яратилаётган қаҳрамон ва халқ, давр ва қаҳрамон, инсон ва тақдир проблемаларининг акс эттирилиши миллий адабиётимиз тарихида муҳим аҳамиятга моликдир. Ўзбек совет адабиётининг кўпгина асарларида, жумладан Ойбекнинг «Болалик», «Улуғ йўл», А. Қаҳҳорнинг «Синчалак», «Ўтмишдан эртаклар», А. Мухторнинг «Давр меннинг тақдиримда», Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли», «Ғолиблар», Саид Аҳмаднинг «45 кун» каби йирик полотноларида, бир қатор поэтик асарларда совет киши, халқ, унинг эволюцион тараққиёти зўр бадий маҳорат билан тасвирланди. Қатор бадий публицистик мақолаларда ҳам халқ қаҳрамонлиги проблемаси акс эттирилди. Халқимизнинг мамлакат иқтисодини, саноатини, қишлоқ хўжалигини, фан ва маданиятини юксалтиришдаги мардона курашлари, айниқса ўзбек пахтакорларининг мислсиз жасоратлари улуғланди. Бу соҳада Фафур Ғуломнинг «Эрта бугундан яхши», Шароф Рашидовнинг «Дўстлик байроғи» каби публицистик мақолалар тўпламлари, Воҳид Зоҳидовнинг уч жилдлиқ «Танланган асарлари»нинг биринчи ва иккинчи «Публицистика» томлари, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Зулфия, Миртемир, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Иброҳим Раҳим сингари ёзувчиларнинг бадий-публицистик мақолалари таҳсинга лойиқдир. Уларнинг асарларида социалистик тузумнинг ҳаётбахшлиги, кучи, давр ва халқ қаҳрамонлиги ранго-ранг эстетик тушунчаларда идрок этилди.

ИСТИҚБОЛ КУИИ

«Ижод ва маҳорат тирик инсонларга хос хислатдир... Биз ҳар бир ғалаба тўғрисида сўзлар эканмиз, шу ғалабани тиз чўктириб қолқа тубига олиб келадиган улуғ инсон тўғрисида сўзлашимиз керак... пахтакорлик ишимизнинг асл боиси бўлган азиз шахслар, инсонлар тўғрисида кўпроқ гапирмоқчиман» деган эди улкан сўз санъаткори Фафур Ғулом. —

Коммунистик жамиятни барпо қилиш жараёнидаги халқ қаҳрамонлигини бадий тасвирлаш масаласи совет адабиётида М. Горький ва В. Маяковский улуғлаган янги инсон концепцияси билан, унинг яратувчилик фазилатлари билан узвий равишда боғлиқдир. Улар социалистик реализм адабиётининг асосчилари сифатида ана шу янги инсоннинг ижодкорлиги ҳақидаги концепцияни ривожлантириш орқали ўз меҳнат фаолияти билан ҳаётга актив аралашиб, турмушни қайта қураётган, жамиятнинг мазмуни ва қиёфасини тубдан ўзгартираётган революционерлар типини бадий ифодалаш аъёнларини бошлаб бердилар.

Ўзбек совет адабиётининг бошқа намояндалари қаторида,

йирик сўз санъаткори Ғафур Ғулом ҳам ўзининг бадний публицистик мақолаларида бу традицияни ижодий ривожлантиришга муносиб ҳиссасини қўшди.

Янги инсон характерида жамланган гуманизм, яратувчилик, порлоқ коммунистик келажакка ишонч руҳи ва ғояси Ғафур Ғулом публицистикасининг муҳим қирраларидандир.

Санъаткор публицистикасида дунё қиёфасини ўзгартиришда халқнинг кураш ва меҳнатдаги қаҳрамонлиги ҳал қилувчи омиллардандир деган ғоя илгари сурилади. Бу омил заминда коммунистик келажак темаси Ғафур Ғулом публицистикасида етакчи мотивга айланган. Халқ, ижтимоий меҳнат, унинг революцион яратувчилик хусусияти — Коммунистик келажакни қуришнинг ҳаракатга келтирувчи мезони сифатида тарғиб этилади.

Адибнинг «Момойи гису набурида»² номли публицистик мақоласидаёқ ўзбек пахтакорларининг уруш давридаги жасоратлари тасвирланган эди. Бунга Марғилондаги Фрунзе номли колхоз аъзоларининг қаҳрамонона меҳнати асос қилиб олинди. Асарда Абдулла ака, Нодира момо, Башоратхон, Қодиржон каби реал шахслар-персонажлар орқали Ватан ва социалистик тузум ҳимояси учун мардона меҳнат қилаётган совет кишиларининг душман устидан ғалабага бўлган интилишлари реалистик ифодаланди. Мақолада халқимизнинг маънавий бирлиги ва енгилмас қудрати, социалистик тузумнинг капиталистик тузумдан афзаллиги, меҳнаткаш халқнинг ижодий ташаббусига кенг йўл очилгани, социализмнинг адолатпарвар давр экани улуғланди. «Қалб ва қувват»³ номли асарда эса, социализм — инсон ҳуқуқини, эркини, бахтини, озод меҳнатини таъминлаб, уни «нони бор, ҳуқуқи бор, ҳимояси бор, қалби бор ва қуввати бор» инсонга айлантиргани таъкидланади, буларнинг ҳаммаси эса, «эксплуатациясиз ҳаёт натижаси», «социалистик меҳнат» туфайли экани ифтихор билан тилга олинади.

Давримизнинг улуғвор қиёфаси ёзувчининг «Коммунизмнинг аён нишонлари»⁴ номли бошқа бир бадний публицистик мақоласида ҳам акс эттирилади. Мақолада, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин мамлакатимизда вужудга келган «юзларча иншоатлар» ҳақида фикр юритилади. Асарда, революцион давримиз қиёфасини тўлиқ характерлай оладиган муҳим тарихий халқ ҳаракатлари ва воқеалари ўз ифодасини топган. Унда, халқларимиз тарихидаги уч этап: феодалистик ўтмиш, совет даври ва ҳозирги хорижий шарқдаги ҳаётни бир-бирларига таққослаш орқали социалистик системанинг ҳар қандай тузумдан прогрессивлиги, чин маънодаги халқчил тузум эканлиги кўрсатилади. Ана шу уч хил ҳаёт картинаси ҳақидаги мулоҳазалари орқали совет даврининг афзаллиги исботланади. Мақоланинг композицияси ҳам ана шу уч тарихий-ижтимоий воқеаларни ўзаро таққослаш асосига қурилгандир.

² «Қизил Ўзбекистон», 1944, 30 июль.

³ «Қизил Ўзбекистон», 1948, 1 май.

⁴ «Шарқ юлдузи», 1950, № 10, 3—5-бетлар.

Ёзувчи бу асарда ҳам порлоқ коммунистик келажакни яратаётган совет халқининг бахтиёр эртаси ҳақида фикр юритади. Мақолада ижодкор, яратувчи, революцион совет халқининг жасорати ҳаққоний ифодаланади.

«Моддий оламнинг узилмас, ишчан бир бўлагин» сифатида «қўрмак, эшитмак, севмак... ва шулардан хулоса чиқармак»ни, «оламнинг заррадан қуёшгача бўлган мазмунини англаб яшамак»ни ҳаётнинг моҳияти деб тушунган файласуф-адиб ўзининг «Агар бугун биз қудратли қурилишларни барпо қилиш ҳақида гапирар эканмиз, эртага улар амалга оширилган бўлади. Эски Шарқнинг шонлари ўз халқининг орзуси ҳақида фақат қўшиқ тўқир эдилар. Биз ҳаётга тадбиқ қилинган орзунини куйлаймиз» деган жумлаларида чиндан ҳам ҳақли эди.

Зотан, унинг коммунистик келажак ҳақидаги ўйлари марксча-ленинча илмий назарияга, Совет давлатининг ва халқининг улуғвор тарихий тажрибаларига, қўлга киритилган ютуқларга, халқнинг реал яратувчилик қобилиятига асосланди. Шунинг учун ҳам публицистнинг коммунистик келажак ҳақидаги бу эзгу фикрлари—ёрқин гуманистик қарашлар билан йўғрилган ҳақиқат оҳанглари-дирки. Буни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Халқнинг меҳнат зафарларини, курашини ва порлоқ келажакка ишонч тўла умидларини баралла куйлаш Ғафур Ғулом публицистик мақолаларига зеб бағишлайди. Бу хусусият унинг «Истиқбол умиди»⁵ номли публицистик мақоласида ёрқин ифодасини топган. Асарда социалистик жамият кишиларининг шу бугун учунгина эмас, балки келажакдаги фаровон турмуш учун ҳам меҳнат қилиб, пешона тери билан истиқболни—тақдирни яратаётгани гоёси илгари сурилади. Инсонликнинг мазмуни гуманизмда эканлиги таъкидланади. У, «Биз дарахт экар, иморат қураб, кон топар, бирор қўшиқ ижод қилар эканмиз, бугунгинани, ўзимизгинани ўйлайдиган кўзи тор, уфқи сиқик кишилардан эмасмиз. Бизнинг ҳар ишимиз умумхалқ манфаатини кўзда тутиб, эртани, индинни, минг йилги келажакни яшнатган истиқбол умидида барпо бўлади» дейди. Ёзувчи бу сатрлар орқали халқимизнинг қалбида келажакка бўлган бахтиёрлик умидлари товланаётганини ифодалайди. Ўзбек пахтакорларининг бугунги меҳнати заминда эртанинг нафаси борлиги, унинг ўзи ва ижтимоий фаолияти «келажак измига тобе» эканлиги кўрсатилади.

Ғафур Ғулом бирор фикрни ифодалаш учун турли аллитерациялар, такрорий жумлалар тузиб, ўзига хос бадий шакллар топади. Бунда у грамматик қурилишлари пухта гаплар, ихчам ва ифодали иборалар, бадий адабиётнинг ўхшатиш, муболаға, таққослаш каби элементларидан моҳирона фойдаланади. Масалан, адиб айни мақоласида: «Сен агар пахтани пландан камроқ берсанг» жумласини ёнма-ён равишда тўрт марта қайтаради. Бу жумланинг бунчалик такрор ишлатилиши айтилаётган мазмун аниқлигига путур-

⁵ «Қизил Ўзбекистон», 1960, 20 октябрь.

етказмайди, фикрни чалкаштирмайди, ўқувчини зериктирмайди, аксинча унинг қалбига ҳис-ҳаяжон бағишлайди. Публицист ана шу услуб орқали пахта бўлмаса: «миллионлаб киши»нинг кўйлак-сиз қолишини», «мустамлака зулмидан эндигина қутилган талай-талай халқларга бизнинг ёрдамимиз тўла» бўлмаслигини чорванинг озгин, овқатнинг ёвгон, кийимларимизнинг кирроқ бўлишини, «иттифоқдош халқлар олдида ўзбек халқининг юзи қизариб» қолиши каби ҳаётий масалаларни ўртага ташлайди. У, ўзбек халқининг коммунизм қуришдаги ватанпарварлиги пахтадан мўл ҳосил олишдаги қаҳрамонона меҳнатда эканлигини улуғлайди. Публицист чиройли ўхшатишлар қилади. У, мўйсафид пахтакорларни «пахта ерларининг шахмат карталарида бир неча ўн йиллаб шарафли соҳибкорлик фарзинлари» деб таърифлайди. Уларнинг меҳнат постларида турганликларини эса, «бепоен далаларнинг жаҳон дийда чинорларидай мағрурлик билан ўз меҳнат постларида барқарор турибдилар» деб оригинал ўхшатишлар қилади. Ёзувчи, поллик Мамажон ота Тошматовни, хўжаободлик Жўра Полвон Ғойибовни, булоқбошилиқ Тоштемир ота Раҳимовни, маргилонлик Солижон ота Охунбобоевни, сурхондарёлик Чўли Бегимқуловни, чинозлик Турсуной Охунова каби миришкорларни пахтачиликнинг новатор қаҳрамонлари сифатида самимий тилга олади.

В. И. Ленин, замон тарихини ёзиб боришни, давр қиёфасини акс эттирувчи муҳим ва прогрессив воқеа -- ҳодисаларни қувватлашни совет ёзувчи-публицистларининг биринчи даражали вазифаси деб белгиллаган эди. Публицист Ғафур Гуломнинг қарийб бутун ижодидаги каби публицистикасида ҳам социалистик давр, коммунизм, ижодкор совет халқининг яратувчиликдан иборат жасорати зўр кўтаринкилик билан тасвирланади. Бунга унинг «Коммунизмнинг мужассам аломатлари»⁶ номли мақоласи мисол бўла олади. Мақолада, бутун мамлакатга донғи кетган Юқори Чирчиқ районидаги «Политотдел» колхози ҳақида лўнда ва қисқа маълумот берилиб, колхозчилар турмушидаги коммунизмнинг ёрқин аломатлари ҳақида фикр юритилади. Асар фактларга жуда бой. Бир колхоз мисолида коммунистик келажак аломатларини умумлаштириш социалистик жамиятнинг прогрессив характеридан келтириб чиқарилади. Фактларнинг эса, ички мазмуни чақилиб, ижтимоий моҳияти очиб берилади. Пахта ва каноп етиштириш соҳасида «коммунизмнинг илиқ нафаси... мужассам аломатлари» коллективнинг мислсиз қаҳрамонлиги туфайли барпо этилаётгани ғояси тарғиб этилади. Коммунизм — инсониятнинг гўзал хаёлигина бўлиб қолмай, унинг реал ҳақиқатга айланажаги таъкидланади.

Ғ. Гулом публицистик мақоаларининг мундарижасини ўзбек халқининг пахтачиликда эришаётган улкан ютуқлари билан коммунистик келажакни бунёд этишга салмоқли ҳисса қўшаётган халқ ташкил этади. Унинг «Пахтакор дўстларимга»⁷ номли ба-

⁶ «Ўзбекистон маданияти», 1960, 3 декабрь.

⁷ «Қизил Ўзбекистон», 1961, 5 октябрь.

дний публицистик мақоласида ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, мўл пахта ҳосили етиштириш учун кураш, меҳнат ва бахт, инсон ва кашфиёт ҳақида сўз боради.

Автор, совет кишиларини «коммунизм қурувчи бинокорлар» деб таърифлайди. Совет халқининг босиб ўтган ҳар бир йили «Коммунизм қуриш йўлидаги улуғ курашимиз тарихида қитъалар очган қаҳрамонлар номи» билан абадий шарафланажagini, «бир ғишти олтин, бир ғишти кумушдан қурганимиз гигантларда ўзини қайд қилиб, шону шуҳратимиз»нинг порлоқ ҳайкали бўлиб қолажagini ифтихор билан тилга олди. Асарда, жамият қиёфасини ўзгартираётган совет кишиларининг фаолиятларидаги муҳим томонлар ифодаланади. Тараққиётнинг асосини халқнинг яратувчиликдан иборат ташаббуси ташкил этади деган ғоя тарғиб этилади.

У ўзининг бошқа бир бадий публицистик мақоласида: «шу пахтадан турли-туман мато тўқилади, ўзим кияман, болаларим кияди, элу-юртим кийинади. Бутун иттифоқдош қардошларим кийинади, жаҳон кийинади. Инсонликнинг шарафли, покиза хислатларидан бири шуки, у кийим-бош билан юради»⁸ дейди. Ғафур Ғулом, гарчи бу сатрларда ўзбек пахтасининг оламшумул аҳамияти ҳақида гапирса-да, коммунистик меҳнатнинг интернационал бирликка олиб бориш хусусиятини ҳам таъкидлайди. Чинакам интернационализмга эришиш эса, жамиятнинг узоқ тарихи давомида қўлга киритилган ўзига хос халқ қаҳрамонлигининг бир кўринишидан иборатдир.

Публицист истиқболни бунёд этаётган ижодкор халқ тўғрисидаги фикрларини оригинал бадий ифодалашга эришади. У, чуқури ва асарларини — меҳнаткаш халққа, ин ва уяни — рўзгорга қиёс қилади, «умумиятлари» деб коммунизм қуришни, яшаш, кураш формаларини англатади. Социалистик оилани — каттакон дастурхонга, совет граждaнларини — унинг ўришларига, арқоқларига ўхшатади. Бу хусусиятлар ва чиройли ўхшатиш, муболаға каби бадий адабиёт компонентлари Ғафур Ғуломнинг «Дўстлик неъматлари»⁹ номли мақоласига ҳам ўтган.

Асарнинг композицияси жуда пухта ишланган. Унинг муқаддимаси ва охири ғоят лирик ёзилган. Зачинда публицист гўзаллик ҳақида фикр юритиб, гўзалликнинг асоси меҳнатда эканини, ҳалол меҳнат инсонни, ҳамма нарсани гўзал қилади деган ғояни илғари суради. Гўзалликнинг социал маъносини ижтимоий меҳнат ташкил этади деган фикр оригинал ўхшатишлар орқали бадий тасвирланади: «Ҳар бир келинимнинг жамоли китобдир, ҳар бир ўғлимнинг кўркамлиги офтобдир. Офтоб ва китоб агар меҳнат бўлмаса беазмун бўлиб қолар эди» деб таъкидлайди.

Ғафур Ғуломнинг «Сарҳисоб»¹⁰ номли бадий публицистик мақоласи Улуғ Октябръ социалистик революциясининг 45 йиллиги олдида эълон қилинди.

⁸ «Ўзбекистон маданияти», 1962, 30 декабрь.

⁹ «Қизил Ўзбекистон», 1962, 28 декабрь.

¹⁰ «Ўзбекистон маданияти», 1962, 20 октябръ.

Унда ўзбек халқининг ўтмишдаги оғир ҳаёти — социалистик миллат бўлиб шаклланган, фан ва техника янгиликларини коммунизм иши учун татбиқ этаётган ҳозирги ўзбек халқига таққосланади. Ўтмиш ва ҳозирни бир-бири билан таққослаш асар композициясини ташкил этади. Бу приём орқали тутган салмоқли мавқеи ёритилади. Автор, талай фактлар ёрдамида Ўзбекистоннинг гуллаб-яшнаётганлигини кўз олдимизда гавдалантиради. Тараққиётимизнинг бош омили — Октябрь социалистик революциясининг галабаси туфайлдир, деган гоё талқин этилади. Асарда муболаға, ўхшатиш, таққослаш, кучайтириш каби бадиий тасвирий воситалар анчагина бор. Масалан, бир жойда инсон шахмат тахтасидаги пиёдага ўхшатиш, иккинчи бир ерда Коммунистик партия ва Совет ҳокимияти ана шу пиёдани фарзинга айлантирди, яъни уни камолга етказди деган фикр талқин этилади. Бундан ташқари, бадиий саъж, лиризм, эҳтирос, баъзи жумлалардаги сўзларнинг қофиядошлик, оҳангдошликлари ҳам кўзга ташланади. Мақолада, «бизни кундан-кунга коммунизмга яқинлаштириб олиб кетаётган» ленинча партияга ва унинг Марказий Комитетига ташаккур туйғулари эмоционал кўтаринкиликда ифодалангандир.

Фафур Фуломнинг қозоқ ёзувчиси Қ. Шанғитбоевнинг мактубига жавоб тариқасида ёзилган СССР халқлари дўстлигини улуғловчи «Бу гимни ҳаммамиз куйлаймиз»¹¹ номли публицистик асарида ҳам ижтимоий меҳнат, ижодкорлик гоёт эмоционал равишда ифодаланган. Мактуб, беш қисмга бўлиниб, унинг тўртинчи қисмида социализм даврида халқнинг яратувчилиги, қаҳрамонлиги туфайли Ўрта Осиёнинг марказига айланган республикада, хусусан Тошкентда тўқимачилик, пахтачилик, машинасозлик санатларининг, металл, пўлат, нефть, газ етиштириш базаларининг, Оҳангарон, Олмалиқ, Янгиер, Гулистон, Чирчиқ, Навоий, Улуғбек каби янги шаҳарларнинг вужудга келтирилгани қайд этилади. Социализм даврида совет халқининг ижодий қобилиятининг ўсганлиги, ижтимоий меҳнатнинг шон-шараф ишига айланганлиги кўрсатилади.

Фафур Фулом ўзининг бу публицистик асарида ҳам бадиий ижоднинг ранг-баранг воситаларидан усталик билан фойдаланган. Ёзувчи-публицист хатни — янги очилган қўриқ ерларга, хат маъносини — кўклам ёмғирига ўхшатади, мажоз ва кучайтиришлар қилиб, «менга ёзган хатингни жуда эътибор билан бир-икки марта ўқиб чиқдим. Янги очилган қўриқ ерлар кўклам ёмғирини ўз вужудига қанчалик мириқиш билан ютса, шунча очкўзлик билан ақлимга синдириб, ўқиб чиқдим» деб таърифлайди. Амурдарё ва Сирдарёни Ватанимизнинг «икки қон артерияси»га, Пахтаорол ва Киров районларини эса, «пахта денгиздаги нилуфарларга» ва бепоён денгиз ўртасидаги икки елканлик кемага ўхшатади.

¹¹ Фафур Фулом. Эрта бугундан яхши. Тошкент, 1964, 69—81-бетлар.

Адиб, ўзининг «Дўстлар, энди теримга»¹² номли мақоласида аския усули, муболагадан моҳирона фойдаланади. У, Ўзбекистон анжирининг энг кичигини «мураббо тарелкасидай», жўхориларнинг катталигини эса «устига чиқиб тўйга чақиргудек бўйи бор», механизатор йигитларни «Йўлбарс нафасли йигитларимиз» деб муболагалар қилади. Мақолада бадний-поэтик компонентлар воситасида ўзбек халқининг пахта етиштиришдаги жасорати, ҳар қандай мушкул ишларни бажара олишга қодирлиги, ижодий қобилияти ўсганлиги, замонавий илм-маърифат, техника ютуқларини эгаллаганлиги, меҳнатдаги мўъжизакорликлари мадҳ этилади.

Коммунистик келажак гоёлари Фафур Фуломнинг Мирзо Турсунзода, Чингиз Айтматов, Беки Сейтоқовлар билан ҳамкорликда ёзган «Ўлкамизга назар солганда»¹³ номли публицистик мақоласида ҳам ўз ифодасини топди. Асарда, «планстамизни янгилашдан иборат улуғ ва илҳомбахш» ленинча планларни амалга ошираётган совет халқининг меҳнат зафарлари тасвирланади. Совет Ўрта Осиёсидаги гидроэлектростанциялар, сув омборлари, электр линиялар, йўллар, заводларнинг корпуслари, трубалар, вишкалар, экинзор далалар, боғлар «инсон қудрати билан яратилган» мўъжизалар сифатида тилга олинади. Тошкентдан Кушкагача, Текиссойдан Каспий денгизигача бўлган масофада яшовчи халқларнинг порлоқ коммунистик келажакни барпо этаётганликлари, бу миллий республикаларнинг ҳар томонлама ривожланганликлари социалистик системанинг, совет даври революцион воқелигининг ижобий самараси сифатида мисол қилиб келтирилади.

Социализмнинг улғуворлиги, ҳаётлиги ва унинг халқчил тузум эканлигини конкрет фактларда кўрсатиш учун бадний адабиётнинг қиёслаш приёмига мурожаат этилади. Туркия, Покистон каби хорижий Шарқнинг буржуа давлатларида етиштирилдиган электр энергияси ва бошқа соҳаларни Совет Ўрта Осиёсидаги шундай қурилишлар билан таққосланади. Фактлар, рақамлар асосида социалистик системанинг буюк ҳаётбахш кучи намоён этилади.

Хуллас, совет кишиларининг онгида, меҳнатларида, ҳаракатларнда, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишдаги интилишлари юсак гуманизм, қаҳрамонлик, улғуворлик, порлоқ истиқбол орзулари гоёси ва идеали ўз ифодасини топгандир.

Фафур Фулом ўз асарларини шакл ва мазмунан пухта, оригинал бўлишига катта эътибор берган. Унинг «Жон Андижоним»¹⁴ сарлавҳали бадний публицистик мақоласида (1963) бу фазилат яққол сезилади. Адибнинг аксарият асарларида замонамиз ва ўтмиш таққосланса ва шу орқали давримиз улғуланган бўлса, мазкур мақола бирмунча бошқача характерда ёзилганлиги билан ажралиб туради. Аввало, унинг композицияси фақат совет воқелиги ва ҳодисасини ўзаро бир-бирлари билан қиёслаш асосига қурилганлигида-

¹² Уша китоб. 10—20-бетлар.

¹³ «Қизил Ўзбекистон», 1963, 20 апрель.

¹⁴ Эрта бугундан яхши, Тошкент, 1964, 23—34-бетлар.

дир. Сўнгра ёзувчининг гоёвий нияти — тафаккурнинг конкретликдан умумийликка томон ривожланиши формасида ифодаланишидадир. Унда, маълум бир иборани қайта-қайта такрорлаш, етакчи фикрга урғу бериш хусусиятлари мавжуд. Масалан: «Колхозчилар бўлсин, совхоз ишчилари бўлсин, механизатор теримчилар бўлсин, шаҳардан чиқиб борган ҳашарчилар бўлсин — бутун Ўзбекистон заҳматкашлари бу туганмас бойлигимизни шу қисталанг, ғанимат кунларда мумкин қадар тез, мумкин қадар покиза, тўкмай, сочмай йиғиб-териб олиш пайида». Бу парчада «бўлсин» ибораси (сўзи) тўрт марта такрорланиб, фикрни бир нуқтага уюштириб келган бўлса, «мумкин қадар» жумласи қайта-қайта такрорланиб мазмуннинг чуқурлашувига, унинг кучайтирилган ҳолда ифодаланишига ёрдам берган. Асарда грамматик фактордан, хусусан келишиклардан, синонимлардан, уюшиқ бўлакли гаплар тузишлардан ҳам маҳорат билан фойдаланилган.

Ғафур Ғулом кичик бадий штрихларни ҳам маҳорат билан қўллайди. У, чуқур ва муҳим фикрни баён этишда айрим штрихларга нагрузка юклайди. Масалан, бир қизнинг чаноқдаги пахтани териб этагига солгани ҳақида реал штрих келтирилади. Ана шу штрих (ёрдамчи факт) да ҳаётдаги конкрет воқеа, совет кишилари-нинг у ёки бу сифат ва хусусиятлари ёрқин умумлаштирилади. Бундай ҳаётний штрихларни бадий ижодда усталик билан қўллаш — Ғафур Ғулом публицистик маҳоратининг энг кучли томонларидандир.

Ғафур Ғулом андижонликларни — ўжар, абжир, бир сўзли, вафоли, ботир халқ деб таърифлайди. Асардаги ҳар бир лавҳа, штрих, картиналар ягона гоёни, яъни халқнинг истиқболни яратувчилигини ифодалашга хизмат этган. Булар мақолада композиция ва гоё бирлигини таъминлаган.

Коллектив меҳнат картинасини яратиш Горькийнинг ижодий усулларидан бири бўлиб, буни Ғафур Ғулом янги фактлар ва қарашлар асосида янада ривожлантирди. Горькийча бу усул совет адабиётининг ажойиб хусусиятларидан биридир. Бунда ёзувчи жипслашган коллективнинг ички руҳий ҳолатини тасвирлаш орқали янги типдаги кишилар бирлашмаси бўлган коллективнинг ички дунёсини, унинг олға томон интилишидаги ягона характер ва идея бирлигини ифодалайди. Ғафур Ғулом халқни статик ҳолда эмас, балки динамик ҳолда тасвирлайди.

У ўзининг барча асарларида меҳнатни поэтик акс эттирди, ҳаёт ижодкори сифатида меҳнат кишилари олқишлади. Ғафур Ғулом инсоннинг энг яхши хусусияти ва фазилатини меҳнаткаш кишилардан топди ва уларнинг фаолиятдан излади.

Автор ўз мақоласида ўқувчилар билан бевосита фактлар орқали, унинг ёрдамида сўзлашади. Асарда, фактларнинг ўзи гапиртирилади, фактлар учун эса, уларнинг меҳнатлари тилга киради.

Ғафур Ғуломнинг «Фарғонамни қутлайман»¹⁵ номли бадий

¹⁵ Уша тўплам, 43—54-бетлар.

публицистик мақоласи ҳам анча мукаммал ишланган. Киришда, социалистик Фарғонанинг таъриф, тавсифи кишиларнинг матонатлари кенг аспектда тасвирланади, асарнинг асосини шахслар, фактлар, пахтачиликнинг ўсиши ҳақидаги процентлар ташкил этади. Авторнинг «мен»и эса, мақола структурасини бирлаштиришдан ташқари, публицистнинг гоёвий ниятини уюштирувчи, марказлаштирувчи ядрolik ролини ўйнайди. Мақоладаги:

Учраган ўзбекдан сўрасанг агар,
— Қалбингда қай ўтлуқ, гавҳар ягона?
Еқут лаб тебратиб беради хабар,
Бебаҳо Ватаним, гўзал Фарғона,—

деган диалогли жўшқин, бадий-лирик парча унинг зачинини ташкил этса, асар хулосаси мурожаат билан, яъни пахтачининг сўнгги граммгача териб олишга чақириқ руҳи билан яқунланади.

Адиб қайси тема юзасидан баҳс қилмасин, унинг бошқа шунга ўхшаш темалардан фарқ қилувчи томонларини ажратиб кўрсата олади. Жумладан, мақолада Фарғонанинг юлдузлар, оқин сувлар, кўкаламзорлар, гўзаллар, дўстлар, унумдорлик, ҳалоллик, меҳнат-севарлик, вужудни ва зеҳни соғлом, тиниқ қилувчилик каби табий хусусиятлари Фарғонанинг бошқа жойлардан фарқ қилувчи ўзига хос томонлари сифатида тасвирланди. Фарғона дейилганда «Қандайдир бир лирик завқланиш», самимий, чуқур психологик ҳиссиёт пайдо бўлади. дейди адиб. Публицист Фарғона иқлимини Кубанинг иқлимига ва Ҳиндистоннинг Кашмир вилоятига ўхшашлигини ҳам айтади. Бироқ ўзининг бу фикрига «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деган доно халқ мақоли билан тузатиш киритади. Авторнинг ватанпарварлик ҳис-туйғусининг муҳим бир қирраси ана шу деталда ҳам ёрқин ифодаланди. Мақолада, Фарғона — миллат бўлиб ташкил топишимизнинг, қўҳна илм-маърифат ва маданиятимизнинг асл она бешиги бўлган ерлардан бири эканлиги юксак пафосда куйланди. Область 1968 йили давлатга 462 минг тоннадан ордириб пахта ҳосили топширди. Фафур Фулом айни ғалабадаги баркамолликни қуйидагича бадий-поэтик акс эттирди:

«Бугун, худди шу бугун у яна жамолни жаҳон оросини офтобларда жилвалантириб, шабнамларда юриб, бўйи етган қизлардай камол билан назаримизда турибди», дейди. Мисолдаги «Жамолни жаҳон оросини офтобларда жилвалантириб» деган парчада икки хил кўринишдаги оригинал аллитерация бор. Бунга «Жаҳон, жамол, жилва!» сўзларининг «ж» ундош товуши (ҳарф) билан мазмунга мувофиқ равишда ёзилганини ҳамда «оросини офтобларда» парчасидаги сўзларнинг «о» унли товуши билан поэтик янги аллитерация орқали акс эттирилганини кўрсатиб ўтсак бўлади. Шунга ўхшаш Фарғона — «бўйи етган қизлардай» деб кўркам ўхшатиш ҳам қилинади. «Бугун, худди шу бугун» жумласида эса, такрорланиб келаётган «бугун» сўзи маънони кучайтириб ифодалашга кўмаклашмоқда. Мақоладаги ана шу образли мулоҳазалар, шубҳасиз пахтачиликдаги янги-яни ғалабалар билан чамбарчас

боғлиқдир. Ғафур Ғулом таъбирича, пахта — инсоннинг мислсиз зеҳни, идроки, ақл-билими, қўл кучи, машина, ўғит, асаб ва про- да маҳсулидир. Бу мўъжизакор бойликни фақат жасоратли меҳ- наткаш халқ ярата олади, холос.

Ғафур Ғулом фарғоналик моҳир пахтакорларни қуйидагича муболага қилади: «Эски шоирлар таърифи билан айтганда, уларни номма-ном зикр қилиб, мақтаб чиқиш учун Фарғонадаги ҳамма ёғочлар қалам бўлса, ҳамма сувлар сиёҳ бўлса, ҳамма япроқлар қоғоз бўлса ҳам етмайди-ку» дейди. Мисолда муболага қилишдан ташқари, «Ҳамма» ибораси уч марта такрорланиб келганки, бу ҳам фикрнинг ширали ифодаланишига, мазмуннинг чуқурлашувига кўмаклашган. Автор Фарғонани — «улуғ ва қутлуғ хонадон» деб қиёслаш-ўхшатиш ҳам қилади. Жумладаги «улуғ, қутлуғ» сўзлари ўзaro оҳангдош, қофиядош бўлиб келган.

Мақола ўқилганида (хусусан адиб билан машҳур турк шоири Нозим Ҳикмат ўртасидаги диалогда) гўё санъаткорни ўзингиз билан ёнма-ён ўтириб суҳбатлашаётгандай ҳис этасиз. Ёзувчининг асар ичида «ўқиб бораверинг-чи» каби ўқувчига мурожаатлари диалогнинг бадий чиқишини таъминлабгина қолмасдан, балки умуман асар ғоясининг ҳаётийлигини ҳам оширган. Ғафур Ғулом бадий диалог санъатига чиндан ҳам катта эътибор берган. Унинг мақолаларидаги диалогларнинг қисқа ва ихчам бўлишига олиб келган сирлардан бири ҳам ёзувчининг санъаткорлигига боғлиқ- дир. Диалог санъати орқали асарда Йўлдош ота Охунбобоев, Буз- рухўжа Усмонхўжаев, Родия Эргашев каби реал прототип-персо- нажларнинг, баъзи коммунистларнинг, партия ходимларининг ха- рактерларидаги муҳим белгилар очилган. Бу каби ижодий усул- лардан фойдаланиш, шубҳасиз, асар ғоясини пишитишда, халқ қаҳрамонлигининг бадий умумлашмасини тўлақонли, пухта қилиб ифодалашда, кичик деталь, лавҳа ва ҳодисаларни характерлаб беришда катта роль ўйнайди.

Асарда хилма-хил тасвирий воситалар, компонентлар мавжуд. Бу ўринда, айниқса пахтакорларимизнинг меҳнат қаҳрамонлик- лари ифодаланган «Айтайми» такрорий иборасидаги тасдиқ ком- понентидан усталик билан фойдаланилганини айтиб ўтиш мумкин. Сўз санъаткори фарғоналик донгдор пахтакорларнинг кўплигини таъкидлайди. У ўзини булар орасида «шоҳи атлас магазинига ки- риб қолган келинчакдай қайси нусха, қайси тўпдан ўлчатишни билмаган»дек ҳис этади.

Мақолада совет кишилари — «қўлларида реал имкониятлари бўлган» қудратли халқ сифатида тасвирланди. У, барча яхшилик- ларнинг, улғуворликларнинг бош омилу инсонлардир, дейди. Сўз устасининг фикрича, тақдир — «Инсоннинг ўз қўли билан яратила- ди». Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом: «Биз келажакка ишонган улуг халқмиз»¹⁶. — деб фахрланади. Порлоқ истиқбол ҳақидаги ўзининг ғоявий ниятини турли бадий компонентлар, аския, юмор

¹⁶ Уша китоб, 46-бет.

элементлари поситасида ҳам ифодалайди. Адиб юмор орқали халқимизнинг руҳиятини, одоб ва ахлоқини, гуманизмини кўрсатади.

Фафур Гулом ўзининг бадний публицистик мақолаларида халқ характерининг аста-секин ўсиши ва етилишини акс эттирди, ўзбек миллий характерининг революциядан сўнгги ривожланишини бадний умумлаштира олди. Унинг мақолаларида умумлаштиришнинг кучлилиги, эпиклик элементлари, аниқ, ёрқин ва ихчам лавҳалар чизишининг ўзига хос хусусияти кўзга ташланади. Фафур Гулом мақолаларида композициянинг асосан, ўтмиш билан ҳозирги замон материални бир-бирга таққослаб ифодалаш ташкил этади. Адибнинг яна бир композицион усули воқеаларни, халқ ҳаракатини ўзаро контраст орқали тасвирлашидадир. Ёзувчи публицистикасининг яна бир муҳим хусусияти, мақолаларнинг лирик ва эмоционал руҳда ёзилишидадир. Бу хусусиятлар айниқса ёзувчи асарларининг зачини ва яқунланишида катта аҳамият касб этади. Мақолаларнинг таҳлили жараёнида бир қатор мантиқий чуқур муҳокамаларни, лирик мурожатларни ва очеркка хос лавҳалар баёнини кўрамиз. Мантиқий фикрнинг изчил ривожлантирилиши ҳамда асосли ва эҳтиросли мулоҳазалар ҳар бир асарнинг ғоявий-бадний йўналишини белгилайди. Адиб мақолаларидаги такрорийлик моментларида фикр кучайтирилади, интонацион кўтаринкилик эса асарнинг агитацион руҳини янада оширади.

Фафур Гулом ижодий манерасининг ўзига хос асосий хусусияти борлиқни объектив — реалистик тасвирлашдан, халқчилликдан, чуқур партиявийликдан ва ҳаётий ҳақиқатларни кенг кўламада ифодалашдан иборатдир. Унинг мақолалари мамлакатимиз ва халқларимиз ҳаётининг энг муҳим, ҳал қилувчи даврларини бадний умумлаштириб акс эттирди. Забардаст публицист ижодининг ижтимоий-эстетик табиати, кўзга ташланувчи ёрқин хусусиятлари ҳам ана шунда.

Адиб публицистикасида ўтмишни замонамизга таққослаш хил-ма хил ранг-баранг кўринишларда товланади. Унинг «Ғалабамиз дебочаси»¹⁷ сарлавҳали мақоласи бунга яққол мисолдир. Мақолада асосан, «бир саҳифаси зардан». «ўн саҳифаси қон-ёш» ва машаққатлардан иборат тарихи бўлган, лекин ўзининг ҳақиқий ҳаётини Улуғ Октябрь революциясидан сўнг бошлаган ўзбек халқи, хусусан тошкентликлар ҳақида сўз боради. Автор, совет воқелигининг ҳаётийлик, прогрессивлик қудратини улуғлайди. Асарда, момақалдироқдан қўрқадиган, граммафоннинг ичидан одам қидирадиган, самоварнинг ўтхонасига сув соладиган бўзчилар, бўйинчачилар, мешкоблар, кавушдўзлар, дастмоеси ўн тангадн ошмаган боққоллар, сўфилар, ювғувчилар — социализмдаги академикларга, фан докторларига, инженерларга, бинокорларга, медикларга, кимёгарларга, математикларга, космонавтларга, ишчилар синфига, колхозчилар, механизаторларга, хуллас улкан тараққиёгга таққосланади.

¹⁷ «Совет Ўзбекистони», 1965. 15 октябрь.

Коммунистик истиқбол мотивлари эса тошкентлик пахтакорларнинг азимкор фаолиятларини юксак пафосда куйлаш фонида очилади. 1965 йили область меҳнаткашларининг давлатга 311,2 минг тонналик пахта планини 35 кунда бажарганликлари мисолида ёрқин келажакни яратаётган халқ жасорати умумлаштирилиб бадий реалистик ифодаланди. Халқнинг бу хилдаги буюк ижодкорлигидан илҳомланган Ғафур Ғулом, «Булар эртани ўз қўллари билан яратадилар» деган асосли хулосага келади. Мазкур мақола-нинг зачини ҳам жуда лирик ёзилган. Бу лириклик ўқувчи қалбида ҳис-эҳтирос уйғотади ҳамда келтирилган процентларнинг ва фактларнинг мазмунини чақишга, улар тўғрисида мулоҳаза юритишга олиб келади. Шунингдек, асарда халқ мақолларидан, бадий-тасвирий воситалардан ҳам маҳорат билан фойдаланилган. Адиб қофиядош жумлалар тузади. Фикрни ширали ифодалаш мақсадида такрорий сўзлар қўллайди. Бунга «Келажакда пахтанинг изми машина ихтиёридадир. Тошкентликлар ана шуни кўзлаб иш тутдилар ва ютдилар» жумласини мисол тариқасида келтирсак бўлади. Бу ерда «тутдилар» сўзи «ютдилар» сўзига ўзаро оҳангдош, қофия бўлиб келган.

Мақолада ўзбек халқининг коммунистик жамиятни барпо этиш учун кураши бадий умумлаштирилиб тасвирланди.

Ғафур Ғулом ўзининг сўнгги «Янги парвозлар сари»¹⁸ номли мақоласида республикамиздаги мўъжизакор янгиликлар ҳақида фикр юритади. Санъаткор социализм даврида, хусусан одамнинг ҳар томонлама ўсганлигига, «уларнинг камолига — камол», «жамолига — жамол» қўшилганига, ана шу оддий кишилар туфайли ер ва дарёлар ҳам ўзининг «сахий қўйинини одамга тобора кенгроқ очиб, кўпроқ ноз-неъматлар» бераётганига алоҳида урғу беради. Пахтакорларнинг ҳосил етиштиришда жаҳонни ҳайратга солаётгани фактини изоҳлаб, бу «халқимнинг камолини» кўрсатади, дейди автор. Ғафур Ғулом асарларида «Ҳамма масалани инсонлар... ҳал қилади» деган тезис марказий ўринда туради. Шунинг учун ҳам у ижодкор олдиға: «Кундалик жўшқин тараққиётни тарих дафтарига, келаси авлодга — коммунизм авлодиға атаб қайд қилиб қолдиришни муқаддас вазифа ва виждон иши деб белгилайди. Сўз устаси Октябрь социалистик революциясини «Инсониятнинг синфий онгига машъал ёққан» ҳаётбахш қудрат деб таърифлайди. Республикамиздаги мислсиз социалистик тараққиётни ўзбекларнинг «эллик йилда эл ўзгаради», деган мақоли билан изоҳлайди. Ғафур Ғулом бадий адабиётнинг қиёслаш, градация, уюшиқ бўлакли жумлалар тузиш, баъзи сўз-иборани такрор-такрор қўллаш орқали фикр оқимини чуқурлаштиришга, диққатни бир нуқтага жалб этишга ғоятда уста. Синонимлардан маҳорат билан фойдаланишиға бир мисол келтирайлик: «...биз, ўзбеклар, ахир, капитализмни четлаб ўтиб, феодализм бўйинтуруқ-

¹⁸ «Совет Ўзбекистони», 1966, 12 июль.

ларидан, феодализм кишанларидан, феодализм занжирларидан абадий қутилиб, коммунизмга бораётган халқмиз» дейди. Бу уюшқ бўлакли жумладаги «бўйинтуруқлари», «кишанлари», «занжирлари» сўзлари ва «феодализм» такрорийлик ёзувчи фикрини эҳтиросли, таъсирчан чиқишини таъминлаган ҳамда социализмнинг халқпарвар, ҳаётий, илғор тузум эканлигини тасдиқлаган.

Мақолада, моддий ва маънавий бойликлар ижодкори халқ ва унинг қаҳрамонона ишлари бадий умумлаштириб берилган. Фафур Фулом ўзининг бир шеърида: «қуёшни меҳнатга қиёс» этган эди. Бу фикр унинг бутун ижоди, жумладан публицистик мақоаларида қизил ип бўлиб ўтади. Мўъжизалар яратилиши, социалистик давлатимиз ва халқимиз қудратининг ортиши, мамлакатимиз қиёфасининг ўзгартирилиши, халқнинг қўлида «ёруғ келажакнинг» ҳал этилиши, қаҳрамонликнинг намоён бўлиши ҳам ижтимоий меҳнат туфайлидир. Буюк пролетар ёзувчиси М. Горький СССР Ёзувчилар Союзининг биринчи съездида қилган докладыда «Жаҳонда меҳнат қаҳрамонлигидан кўра буюкроқ қаҳрамонлик йўқдир» деб кўрсатган эди. Горькийнинг бу фикрига амал қилишлик барча ёзувчилар қаторида Фафур Фулом бадий публицистикасининг ҳам асосига айланган эди. СССР халқларининг фаолияти мисолида меҳнатнинг коиноти, дунёни ўзгартиришдан иборат революцион аҳамияти, айниқса, ёрқин тус олди. Бу ўринда Фафур Фуломнинг меҳнатсевар халқларимизнинг темир иродасидан, энгилмас харақтеридан келиб чиқиб айтилган қуйидаги сатрлари гоят қимматлидир:

Ерлар, қуёшлардан тугма коинот,
Бу халқнинг зеҳнига бўйин эгади.
Бу халқ истаса бас, миниб нурдан от,
Арктика чўлига зиғир экади¹⁸.

* *
*

Сўз санъаткори Фафур Фулом публицистикасинигина эмас, балки бутун ижодини кўздан кечирганимизда ҳам инсоннинг том маънода инсон даражасига кўтарилишида меҳнатнинг роли ва аҳамияти, доимий ҳаракатда ва ривожланишда, ўзгаришда турган кенг қиррали шахс фаолиятининг ижтимоий муҳитга ҳал қилувчи таъсири, унинг коллектив ва жамиятдан узилган ҳолда қандайдир, бир индивидуум сифатида ҳаёт кечири олмаслиги, турмуши, келажаги, тақдири, қураши, интилишлари ва бошқа шунга ўхшаш томонлари халқ ҳаёти билан киришиб, чатишиб кетганлиги каби масалаларнинг марказий планда тасвирланганлиги яққол кўзга ташланади.

Халқ ва унинг меҳнатдаги қаҳрамонлиги, яратувчилиги тарих тараққиётининг белгиловчи ва ҳал этувчи кучи бўлгани учун ҳам

¹⁸ Фафур Фулом. Эрта бугундан яхши. Тошкент, 1964, 66-бет.

келажак амри унинг қўлида эканлигини бадий ўзлаштирган ҳолда жарангдор оҳангда кўрсатиш — Ғафур Ғулом публицистик мақолаларининг ўзига хос хусусиятларидандир. Адиб порлоқ коммунистик истиқбол нафасини улуғ совет халқининг ижтимоий фаолиятидаги жасоратида, ижодкорлигида, сермазмун ҳаётида кўради. У, давримизнинг оташин фарзанди, йирик публицист-тарихчиси сифатида жаҳонда, хусусан социализм мамлакатларида барпо этилаётган ҳар бир муҳим янгиликнинг, зафарли қадамнинг ички мазмуни ва моҳиятини чақиб, эртанинг бугундан яхши эканлиги гоёсини пропаганда этди.

У ўзининг бадий публицистик мақолаларида буюк халқимизнинг коммунистик келажакка томон изчил ва актив ҳаракатларини улкан бир трибун каби жанговарлик, чуқур партиявийлик ва юксак гражданлик пафосида, ажойиб табассум оҳанглирида ифода-лайдики, бу унинг ижодий ўзига хос томонини белгилайди.

Ғафур Ғулом публицистикаси — ўзининг бахтли эртасини яратётган қаҳрамон халқнинг кундалик ҳаёти ҳақида баҳс этувчи актив публицистикадир.

ҚАҲРАМОНЛИКНИНГ ЯНГИ ҚИРРАЛАРИ

Социализм даврида халқимиз ижодий ташаббускорлигининг равнақ топиши учун моддий-маънавий шароит яратилган муайян босқичда инсон меҳнати ва унинг шаклланиб бораётган кенг қиррали фаолияти нафис адабиёт ва санъат асарларидаги каби бадий публицистика асарларида ҳам ўзининг реалистик ифодасини топмоқда. Бу ўринда машҳур ўзбек совет публицист-ёзувчиларидан бири Шароф Рашидовнинг ижоди диққатга сазовордир. «...Тарих сахнасига янги қаҳрамон чиқди. Бу янги қаҳрамон — ...халқнинг ўзидир» деган моҳир қалам соҳиби Шароф Рашидовнинг умуман ижодига хос бўлган ўткир партиявийлик, ҳозиржавоблик, замонавийлик, актуаллик, халқчиллик сингари қатор хусусиятлар унинг бадий адабий-танқидий ва сиёсий публицистик мақолаларига ҳам хосдир. Ана шу хусусиятларнинг энг характерлиларидан бири, совет кишиларининг, халқнинг ижтимоий меҳнатдаги қаҳрамонликларини бадий таҳлил қилиб беришида кўринади. Шароф Рашидов ўз ижодига, хусусан «Ғолиблар», «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин» каби йирик асарларига социалистик жамиятимизнинг муҳим босқичларидаги ҳодиса ва воқеаларни, халқнинг яратувчилик фаолиятини, коммунистик меҳнат активлигини, республикамиз ҳаётидаги катта тарихий ўзгаришларни тема қилиб танлаб олди. Унинг бу асарларида халқларимизнинг янги ерларни ўзлаштириб, ундан мўл пахта ҳосили етиштириш, учун, сув учун кураш проблемалари етакчи планда тасвирланди. Ўзбек халқи тарихида ва ҳаётида эса, сув учун кураш энг мураккаб ва мушкул вазифалардан бири бўлиб келган эди.

Коммунистик партия раҳбарлигида халқимиз ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган сув учун курашнинг ижобий ҳал этилганлиги,

сувсиз ерларимизнинг сувга сероб бўлганлиги, колхозларнинг сиёсий-иқтисодий ва хўжалик жиҳатдан мустақкамлаш учун кураш, Улуғ Ватан уруш давридаги халқимизнинг куч-қудрати, уларнинг буюк интернационал бирлигини мадҳ этиш каби катта масалалар адибнинг мазкур асарларида ҳаққоний ва бадий тилда ифодоланди. Шунингдек, Шароф Рашидовнинг сиёсий ва бадий публицистик мақолаларида ҳам халқларимиз ҳаёти ва турмушидаги муҳим босқичлар, вазифалар бадий-реалистик акс эттирилди. Бунга адибнинг 1950 йилда нашр этилган публицистик мақолалар тўплами мисол бўла олади²⁰.

Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда, хусусан, 1950 йилларда империалистларнинг, жаҳон реакциясининг озод халқларга, биринчи галда СССР халқларига нисбатан хуружлари кучайган ва уруш оловини ёқувчилар гоятда ашаддийлашган эди. Халқлар ҳаётида тинчлик учун кураш кечиктириб бўлмас, актуал проблемага кўтарилган эди. Шароф Рашидов бутун дунё халқлари ҳаётидаги бу муҳим вазифани чуқур ҳис қилгани ҳолда, янги уруш оловини ёқувчиларга, мустамлакачиларга, тинчлик душманларига қарши чақиринқ руҳида бу асарларни майдонга келтирди. Адибнинг айни публицистик мақолалар тўпламида урушга, йиртқичликка, фашизмга, АҚШ корчалонларига нафрат мотивлари, совет кишиларининг тинчликка бўлган интилишлари, ижодий меҳнатга, моддий-маънавий бойликларни яратишга, дўстликка чақиринқ лафоси кучли эҳтирос билан куйланадики, бунинг алоҳида қайд этиб ўтиш керак.

Келтирилган фактлар Шароф Рашидов асарларининг аксарияти тарихий тараққиётнинг белгилловчи вазифаларини, босқичларини бадий ифодалашга бағишланганлигидан далолат беради. Бу соҳада унинг 1950 йиллардан сўнгги даврларда ёзилган бадий публицистик мақолаларидаги халқларимизнинг меҳнат қаҳрамонликларини, фидокорликларини, ижодкорликларини реалистик акс эттирувчи мақолалари яққол далил — намуна бўла олади.

Публицист Шароф Рашидов социализмни, меҳнатни, коммунистик қурилмишларни улугловчи қатор публицистик мақолалар ёзди, буларда совет халқларининг яратувчилик фаолияти, пахта ва пахтачилик масалалари ёритилди. У, ўзининг «Янгилик ва илгор усулларнинг галабаси»²¹ номли мақоласида ўзбек халқининг коммунизмни вужудга келтириш учун ўзининг асосий бойлиги ҳисобланган «оқ олтин» билан ҳисса қўшаётгани ҳақида фикр юритади. Ўзбекистон меҳнаткашлари 1959 йилда 3,060 минг тоннадан кўп пахта етиштириб, етти йиллик планда 1960 йил учун белгиланган даражага эришган эди. Мақолада, ана шу ҳақда, яъни ўзбек пахтакорларининг ҳосил етиштиришда ва меҳнат унумдорлигини энг юқори бўлишига эришишда катта муваффақиятларни қўлга кирит-

²⁰ Шароф Рашидов. Тарих ҳукми. Тошкент, 1950 й.

²¹ «Тошкент ҳақиқати», 1959, 24 ноябрь.

гани ҳақида сўз боради. Ёзувчи-публицист, республикадаги пахта ва пахтачиликнинг мамлакат ҳаётида катта аҳамиятга эгаллигини, унга илгор совет агротехника фани ютуқларини тўхтовсиз жорий қилиш кераклигини муҳим вазифа қилиб қўяди. Мақолада, энг кўп меҳнат талаб қиладиган пахта ҳосили етиштиришни механизациялаш — пахтачилик тараққиётида буюк аҳамиятга эга эканлиги проблемаси илгари сурилади. Автор, бу проблемани конкрет ифода-далаш учун фактларга мурожаат этади. Кўпгина колхозларнинг биргаликда қўриқ ерларни ўзлаштираётганликларини, сув омборлари қураётганликларини, гидроэлектростанциялар барпо этаётганликларини факти, Фарғона ва Сурхондарё пахтакорларининг бу соҳадаги ташаббусларини мисолида омма ижодкорлигининг муҳим қирралари очилади. Ўзбекистондаги меҳнат мўъжизалари совет халқи сарфлаётган қаҳрамонона куч-ғайратнинг, чин маънодаги қаҳрамонлиқнинг самараларини сифатида тилга олинади.

Публицист Шароф Рашидовнинг бу мақоласида пахтачиликдаги прогрессив янгиликлар қувватланади ва тарғиб этилади, республикамиз экономикаси, пахтакорлар перспективаси ва ҳаётининг янада яхшилаш чоралари ҳақида конкрет мулоҳазалар ўртага ташланади. Бу ўринда хўжалиқни янги кадрлар билан таъминлаш ва бошқа шунга ўхшаш қатор масалалар ҳақидаги автор мулоҳазалари диққатга сазовордир.

Социализм даврида меҳнатнинг коммунистик жамият қуришдаги буюк революцион аҳамиятини, халқнинг яратувчилик қудратини, ўзбек пахтакорларининг «оқ олтин» етиштиришдаги қаҳрамонона интилишларини ҳаққоний тасвирлаш ёзувчи публицистикасида кенг шарҳланади. Бу жиҳатдан унинг «Ленин васиятларига амал қилиб»²² номли публицистик мақоласи характерлидир.

Адиб бу мақоласида Ленин ва унинг ўлмас таълимоти социализм даврининг буюк ўзгаришларида ўз қудратини намойиш қилаётгани, халқнинг қаҳрамонона меҳнат зафарларида равнақ топаётгани гоёсини зўр публицистик эҳтирос билан куйлади. Социализм Ленин гоёларининг амалга оширилганлиги, халқларнинг қаҳрамонона кураши натижасида барпо этилгани, унинг «энг адолатли жамият» экани тасвирланди. Ленинча гоёларнинг кишилар ақл-ироқига ва қалбига жо бўлганини, уни ёмон отлик қилиб ҳам, куйдириб ҳам бўлмаслигини ифодалаб, публицист қуйдагиларни ёзади: «Бу гоёларни на бўҳтон билан ёмон отлик қилиб бўлади, на ўтда куйдириб бўлади, чунки бу гоёлар халқнинг ўзидир ва халқ сингарини ўлмасдир», — дейди. Адиб, ленинизмни прогресснинг абадий машъалига, янги жаҳонни кашф қиладиган мислсиз «донолик»ка ўхшатади. Совет халқининг гитлерчи газандаларга қақшатгич зарба бергани, эндиликда коммунистик жамиятни барпо этаётгани, мамлакатимизнинг ўтмишдаги ночор ва қашшоқ ўлкадан

²² «Правда» газетасининг 1960 йил, 9 ноябрь сонидан «Тошкент ҳақиқати» газетасининг 1960 йил, 10 ноябрь сонига олиб босилган.

жаҳон цивилизациясининг қудратли мамлакатига айлангани, унинг порлоқ истиқболга қадам қўйгани устида ҳам фикр юритилади. Мақолада, СССР нинг гигант янги қурилишлар ўлкасига, буюк илмий кашфиётлар мамлакатига, халқ талантилари равнақ топган диёрга, инсониятнинг энг юксак идеаллари амалга ошаётган давлатга айлангани социализм туфайлидир, деган фикр тарғиб этилади. Езувчи ютуқларимизнинг ҳаммасини совет халқи ва давлати қудратининг натижаси қилиб изоҳлайди. У ўтмишни ҳозирга солиштириш орқали социалистик даврни олқишлайди. Совет ҳокимияти даврида Ўрта Осиё республикалари қолақ мустамлака ўлкаларидан социализмнинг шарқдаги қудратли истеҳкомига айлангани факти тилга олинади. Ўзбек халқининг Совет ҳокимияти йилларида порлоқ йўлни босиб ўтгани, «ёғоч омочдан қудратли тракторлар ва пахта териш машиналарига, ярим кустарь корхоналардан гигант замонавий индустрияга, жинчироқдан гидроэлектростанцияларнинг кенг тармоғига, аҳолининг қарийб ялпи саводсизлигидан замонавий фан ва техниканинг энг мураккаб проблемаларини ишлаб чиқишга, гувала деворли кулбалардан кўп қаватли уйларга, қашшоқликдан маъмурчиликка ўтиш йўллари бўлганини қиёс қилади. Адиб, ғарб империалистларининг мустамлакачилик сиёсати натижасида Конго, Мадагаскар, Нигерия аҳолисининг камайиб кетаётганини — социализм давридаги совет Шарқи республикалари халқларининг маъмурчиликдан иборат ҳаётига таққослайди.

Публицист бу таққослаш воситасида социалистик жамиятнинг капиталистик тузумдан, унинг сохта «цивилизацияси»дан устуи эканлигини исботлайди. Ўзбекистон аҳолисининг 1926 йилга исбатан икки баравар кўпайганлигини (8.3 миллион) — Белгия ва Франция ҳукмронлик қилган Конго ва Мадагаскар аҳолисининг 50-60 йил ичида икки баравардан зиёд камайганлигига қарама-қарши қўяди ва бу фактларни сохта «цивилизация» ва манфур мустамлакачилик устидан чиқарилган «ҳукмдир», «айбномдир» деб ҳаққоний изоҳлайди.

Октябрь социалистик революцияси ва айниқса, Улуғ Ватан урушидан сўнг империалистик лагерь бўшашиб, мустамлакачилик системаси смирла бошланди. Совет халқининг мамлакатни қайта қуришдаги қаҳрамонлигидан намуна олиб Ҳиндистон, Бирма, Куба, Гвинея, Нигерия каби мустақиллик йўлига чиққан мамлакатлар империализм занжирларини бўшаштириб юборганликлари каби фактлар халқнинг революцион ҳаракати, ташаббускорлиги, яратувчилик ҳусусиятининг ўсганлигини ёрқин намоиш этди. Автор, бу билан халқ қаҳрамонлигини тинчлик учун кураш проблемаси билан боғлайди. У, «тинчлик — ижодий яратиш, бахт-саодат тушунчаси билан боғлиқдир» дейди. Публицист, совет халқининг қаҳрамонлиги ўз аҳамиятига кўра, кенг ва чуқур мазмунга эга эканлигини таъкидлайди. Яъни совет халқи том маънода «яхшиллик уруғини сочувчи халқ, қаҳрамон халқ, кенг бағирли халқ» деб эҳтиросли поэтик усулда таъкидланади.

Шароф Рашидов, «Ленин ва Шарқ»²³ номли бошқа бир публицистик мақоласида эса, революция доҳийси В. И. Ленин ва унинг дунёни қайта қуришдан иборат таълимотининг Шарқ халқлари тақдирида ўйнаган прогрессив аҳамияти ҳақида фикр юритиш билан бирга, социализм даврида инсоннинг озод меҳнати туйфайли ана шу халқ ҳаётининг, олам қиёфасининг, даврининг, бутун бир ижтимоий системанинг равнақ топиб бораётгани устида ҳам мулоҳазалар юритади. Бу ўринда унинг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнгги қирқ йил ичида Ўзбекистонда қўлга киритилган тарихий ютуқларни тасвирлаши характерлидир. Мақолада, ўзбек халқи мисолида коммунистик жамият қуришдек аниқ мақсад учун курашувчи халқнинг енгилмаслиги ва жасорати ғояси тарғиб этилади. Унда, янги даврда ўзбек халқининг маданий, сиёсий, иқтисодий жиҳатдан қўлга киритган улкан ютуқлари жонли фактлар, рақамлар орқали исботланади.

Санъаткор капитализмнинг сохта демократиясини ва эгоизмини мислсиз қаҳрамонликларга ундовчи инсонпарвар ва ҳаётий-ленинча ғояларга таққослайди.

Асарда меҳнатсевар халқ билан коммунистларнинг манфаати бир эканлиги фактини ифодалаш орқали буржуа партияларининг сохта демократияси, капиталистларнинг меҳнаткашлар манфаатларига қарама-қарши бўлган эгоизми фош қилинади:

«Капиталист жаноблар ҳайратланади (ҳам қўрқади): коммунистлар кишиларни ўзига огдириш учун маблагни қаердан олади, улар инсон юрагини очувчи калитни қаердан оладилар, кишиларни фидокор, онгли, дунёда барча нарсаларга қизиқувчи қилиб қандай тарбиялайдилар?»

Бунинг сири йўқ. Коммунистлар учун меҳнаткашлар манфаатидан юқори нарса йўқ» деб таъкидланади. Совет кишиларининг қаҳрамонлиги ва фидокорликларининг ички «сирлари» публицист томонидан ана шундай ҳаққоний изоҳланади. Мақолада Ленин партияси раҳнамолигида, Ўрта Осиё республикалари халқларининг озод ҳаёт ва коммунистик тараққиётга чиққани, уларнинг социалистик жамият ва коммунизмнинг моддий-техника базасини вужудга келтиришда ижодий меҳнат қилаётганликлари, мўъжизавий яратувчиликлари ғояси ва келажак — коммунизмники деган фикр илгари сурилади.

Янги ижтимоий тузумнинг ўн миллионлаб оддий кишиларни онгли сиёсий турмушга жалб этгани, маданиятни мисли кўрилмаган даражада юксалтириб юборгани тарихда биринчи бўлиб ҳамман маданиятдан баҳраманд қилгани, халқни ижтимоий тараққиётнинг янги, порлоқ босқичига олиб чиққани каби буюк аҳамияти Ленин ва Шарқ тематикаси атрофида реалистик чизилади. Асарда совет халқи тарихда чинакам қаҳрамон халқ сифатида

²³ «Ўзбекистон маданияти», 1961, 19 апрель, Мақола «Дружба народов» журналининг 1961 йил, 4 апрель сонидан олиб босилган.

коммунизм йўлини, янги дунёни биринчи очаётган қудратли ижодкор сифатида, фақат ўзи учунгина эмас, балки жаҳоннинг барча оддий кишилари учун ҳам чинакам бахт ва омонлик келтирувчи баҳодир халқ сифатида талқин этилади.

Шароф Рашидов, ўзининг «Дўстлик байрами»²⁴ номли бошқа бир бадий публицистик мақоласида эса интернационал қаҳрамонлигини — бутун совет халқининг немис-фашизмга қарши курашида кўрсатган матонати мисолида ифодалайди. Шунингдек, совет халқининг коммунистик фазилатлари, ватанпарварлик мажбуриятлари, келажакка ишончлари таъсирли берилади. Меҳнатсевар совет кишиларининг сув омборлари-денгизлар яратиши, янги ерларни ўзлаштиришлари ғояси акс эттирилади.

Атоқли публицист Шароф Рашидовнинг «Баҳор байрами, дўстлик байрами» (1957) «Кўзга йироқ, дилга яқин» (1958), «Шодлик» (1958) «Ягона, улуғ оилада» (1959) каби қатор публицистик мақолаларида ҳам Улуғ Октябрь социалистик революцияси, социализм, демократик тенглик ва коммунизм, совет кишиларининг оптимизми, гуманизм ғоялари улуғланди. Адибнинг бу каби публицистик асарлари ичида давр ва халқ қаҳрамонлиги ҳақида баҳс этувчи «Дўстлик туфайли кучлимиз, бахтиёрмиз»²⁵ номли асари алоҳида ўринда туради.

Мақолада социализм даврида ўзбек халқининг экономика, сиёсий ва маданий ҳаёт соҳасида улуғвор ютуқларни қўлга киритгани, порлоқ келажакни барпо этишда унинг улкан ҳисса қўшаётгани қаламга олинди.

Ҳозирги Ўзбекистон меҳнаткашлари пахта ва каноп, ипак ва қоракўл, ип йигириш ва пахта териш машиналари, экскаваторлар ва кабель, трансформаторлар ва киноаппаратлар, нефть ва газ, мис ва қўрғошин каби маҳсулотлар ишлаб чиқармоқда. Революциядан илгари, ҳатто михни ҳам олис ерлардан келтириб юрган Ўзбекистонда, ҳозир саноатнинг юздан ортиқ тармоғи мавжуд. У ўз маҳсулотларини дунёнинг 58 мамлакатига юборади. Ўзбекистонда 1913 йилдагига қараганда 2,060 баравар кўп ва революциядан аввалги бутун Россиядагига қараганда уч ярим баравардан зиёд электр энергияси ишлаб чиқарилади.

Автор ўз асарида республикамиздаги ана шу мислсиз ўзгаришларга ҳасад кўзи билан қаровчи ва унга ишонмовчи буржуазия намояндаларига юқоридаги салмоқли фактлар орқали зарба беради. Бу рақамлар эса, социализм давридаги оммавий қаҳрамонлик туфайли халқ ҳаётининг гуллаб, юксалиб бораётганини, унинг маданий, сиёсий жиҳатдан таққослаб бўлмас даражада ўсиб кетганлигини ёрқин намоён этади. Публицист синфий рақибларимизга қарата: «Мен серқуёш проспеклари ва сўлим парклари бўлган шаҳарлар тўғрисида гапириб ҳам ўтирмайман. Қишлоқларимизга,

²⁴ «Звезда Востока», № 5, 1954.

²⁵ «Ўзбекистон маданияти», 1963, 25 май.

Мирзачўлининг қўриқ ерларида ва республиканинг бошқа районларида қад кўтарган ўнлаб янги посёлкаларимизга бир келинг. Шунда ҳаммадан аввал сон-саноксиз радио ва телевидение антенналари, китоб магазинларидаги ва кинотеатр кассалари ёнидаги гавжумлик кўзингизга ташланади... Буларнинг ҳаммаси, яъни иқтисодий ва маданий раванқ, янги порлоқ ва қувноқ турмуш социалистик тузумнинг буюк афзалликлари берган самаралар эканлигини, совет халқлари... куч-қудратининг далили эканлигини ўзбек халқи биледи» деб китоб қилади. Мақолада, совет ватанпарварлиги, социалистик интернационализм, социализмнинг буюк ҳаётбахшлиги, коммунистик ижтимоий меҳнат ўзифодасини топди. Шароф Рашидов, ўзининг бу асарида оммавий халқ қаҳрамонлигининг турли қирраларини очишга, уни бадиий тасвирлашга эриша олди.

Адиб, халқ қаҳрамонлиги проблемасини давр — инсон — техника каби конкрет масалалар билан узвий боғлаб тасвирлайди. Унинг публицистик ижодида, биринчидан, ўзининг прогрессивлиги ва ҳаётийлиги жиҳатидан социализм даврининг бошқа формациялардан устуңлиги реал тарихий фактлар орқали кўрсатилса, иккинчидан, жамият раванқини таъминлашга қаратилган техника тараққиёти, унинг одамлар мушкулини енгиллатишдаги мўъжизакор хусусияти очилади. Бу икки соҳа ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетади. Бу боғлиқликни-муштарақликни ана шу социализм даврининг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлган ва техника сирларини мукамал билган инсон ва унинг яратувчилик фаолияти бирлаштириб туради. Шунинг учун ҳам Шароф Рашидов ижодида меҳнатсевар инсон, кенг маънода эса, қаҳрамон халқ фаолияти давр кифёси ва техника тараққиёти масаласи билан боғлиқ ҳолда ўзифодасини топади. Публицист асарларида, социализм даврида майдонга келган, ўз характерига кўра революцион, ягона коммунистик фазилатларга эга бўлган янги типдаги халқ жамиятининг ўзинга ижобий таъсир этаётгани, унинг янада такомил этишига олиб бораётгани марказий планда тасвирланади. Шунингдек, халқнинг моддий ва маънавий бойликлар ижод этувчилик фаолияти билан бирга, унинг дунёни тинчлик, тенглик, дўстлик асосида қайта қуришда ҳал қилувчи фактор бўлиб қолганлик факти санъаткорнинг турли тематикалардаги публицистик мақоаларининг ҳам ўзагига айлангандир.

Янги илғор одатлар, ягона коммунистик ахлоқ совет кишиларининг умумий фазилатлари бўлиб қолаётгани, коммунистик дунёқарашнинг буржуа жамиятига хос индивидуализм, эгоизм, конкуренция сингари сарқитларни сиқиб чиқариб, одамларнинг психологиясини ўзгартираётгани, буларнинг ўрнига турмушимизнинг машъалларига тенглашиш — «янги давр кишилари психологиясининг асосини» ташкил қилаётган ва совет кишилари маънавий кифёсини белгилаётган эзгу фазилатларнинг қарор топиши сингари масалалар ҳам санъаткор публицистикасининг лейтмотивига айланди.

Шунн қайд этнш лозимки, Шароф Рашидовнинг умуман ижодидаги каби публицистик фаолиятида ҳам ҳаётдаги бу янгиликлар асосан халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги тематикаси атрофида ифодаланади. Узининг дастлабки «Бўрондан кучли» романидаёқ рус ва ўзбек халқлари ўртасидаги дўстлик масаласини совет кишиларининг ғоявий-сиёсий, маънавий-ахлоқий бирлиги, пўлатдан ҳам мустаҳкам социалистик дўстлик сифатида кўрсатган эди. Романда Ошқиз, Умурзоқ ота, Ҳалим бобо, Бекбўта, Сувоққул, Олимжон, Погодин, Смирнов каби қаҳрамонлар орқали ҳамма вақт ҳаётимизни яшнатаётган халқлар дўстлигининг қудрати мадҳ этилган эди. «Бўрондан кучли» романида ҳар бир соҳада ҳужумкорлик, сўнмас ташаббус, ғолибона ҳаракат, даврнинг шилдатли меҳнат симфонияси акс эттирилди. Кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришда, қишлоқ хўжалигини юксалтириш учун курашда, рус халқи ёрдамида қийинчиликларни, ғовларни биргалашиб енгиш каби кўп соҳалардаги қаҳрамонликлар эҳтиросли публицистик руҳда тасвирланди. Ёзувчи-публицист совет кишиларининг табиат стихияси: бўронга қарши курашини акс эттирар экан, уларнинг мақсад ва интилишларини, ғолиблигини, ленинча дўстлик ғояларини ёрқин публицистик тарзда ифодалади. Зотан, Ҳалим бобо тилидан айтилган «дўстлик бўрондан ҳам кучлидир» деган сўзлар асарнинг сиёсий-ғоявий ва бадиий-эстетик пафосини янада кучайтиргандир. Метиндек мустаҳкам дўстлик асосига қурилган халқ қаҳрамонлиги мавзуси Шароф Рашидовнинг йирик бадиий полотноларидаги сингари кейинги йиллардаги публицистик мақолаларида ҳам кўтаринки интонацион оҳангда акс эттирилди. Бунга унинг «Дўстлик байроги» деб номланган сиёсий-илмий ва бадиий публицистик мақолалар тўплами яққол мисол бўла олади. Мазкур китобнинг акад. П. Н. Федосеев томонидан ёзилган сўз бошисида айтилганидек, унда «ҳозирги даврнинг энг мураккаб масаласи — мамлакатимизда миллий масалани ҳал этилишини»²⁶ таъминлаган миллатлар дўстлиги ҳақидаги доно ленинча сиёсатнинг равнақи нафис услубда илмий-назарий чуқур ва ёрқин фактлар, тезислар, ҳужжатлар ёрдамида очилади. Тўпламда шоир ва ёзувчи Шароф Рашидовнинг атоқли публицист ва олим сифатидаги серқирра маҳорати намоён этилган. У ҳар қандай мураккаб масалани содда, ўқимишли ва тушунарли қилиб ёза олади. Китобда Ўзбекистоннинг қоронғи ўтмиши билан ҳозирги кундаги улуғвор меҳнат қаҳрамонликлари, муваффақиятлари ўзаро таққосланиб, СССРнинг ярим асрлик равнақи билан боғлаб, ленинчи миллий сиёсатнинг ҳаётийлиги равшан далиллар, рақамлар воситасида изоҳлаб берилади. Публицист-санъаткорнинг сеҳрли қаламида ҳаммага оддий бўлиб туюлган нарсалар чуқур маъно касб этади ва ғоятда таъсирли кучга киради. Унинг мақолалар тўпламида барча қар-

²⁶ Рашидов Ш. Дўстлик байроги, Тошкент, 1967, 7-бет.

дош совет халқлари қаторида ўзбек халқининг ҳам социалистик жамиятнинг турли этапларида ленинча дўстлик байроғига ҳамиша содиқ бўлиб қолганлиги ғояси кучли публицистик эҳтирос билан куйланган. 1966 йил 26 апрель эрта тонгида Тошкентдаги даҳшатли zilзиллага бағишланган китобнинг сўнгги бобида эса, инқилобдан илгари Тошкентнинг «Нон шаҳри» деб аталгани, 1966 йилги Ҳиндистон ва Покистон раҳбарларининг учрашувидан кейин «Тинчлик шаҳри» деб доврўз тутгани, zilзила кунларидан бошлаб унинг «Дўстлик шаҳри»га айлангани тилга олинади. Хуллас, Шароф Рашидовнинг публицистикасида халқлар дўстлиги «халқ қаҳрамонлиги» мавзунининг ўзига хос синоними сифатида улуғланган.

Ш. Рашидов публицистикаси ҳақида сўз кетганида унинг ижодида илғор рус адабиётининг, хусусан улуғ адиб Горький ижодининг таъсирини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керак. Социалистик реализм адабиётида Горький томонидан асосланган реалистик ва романтик хусусиятларнинг узвий бирлиги проблемаси Шароф Рашидовнинг ҳамма адабий асарлари каби бадий ва сиёсий публицистик мақолаларига ҳам эстетик принцип сифатида сингдириб юборилган. Унинг ранг-баранг публицистик мақолаларида буёдкорлик характерига эга бўлган коммунистик меҳнат тасвири таъсирли романтика, чуқур қалб эҳтироси билан қўшилиб сафарбарлик руҳини касб этган. Агар Гафур Гулом публицистик мақолаларида пахта — орзуларимизнинг, истиқболимизнинг «олтин қозниги», олтиндан ҳам қиммат хом ашё сифатида таърифланган бўлса, Шароф Рашидовнинг бадий публицистик мақолаларида пахта мамлакатимизнинг бойлиги, ҳаётбахш дўстлигимизнинг моддий-ифодаси сифатида таърифланди. Халқлар дўстлиги мотиви пахтачиликнинг ривожлантирилишидаги қаҳрамонлик фактига омухталанган.

Ш. Рашидовнинг қатор публицистик чиқишлари бадий-поэтик тасвирларга ғоятда бой. Бу борада адибнинг 1962 йил КПСС Март Пленумидаги сиёсий-партиявий эҳтирос тўла ёрқин публицистик нутқи²⁷ характерлидир. У, ўз нутқида Қарши чўлининг ўзлаштирилганидан кейинги қиёфасини дурдонага ўхшатади. Бу дурдонанинг ярқираб нур сочишини тасаввуримизда тиклайди. Пахта-ни мамлакатимизнинг оқ олтин шодаси деб образли ифодалайди. КПСС Программаси ва XXII съезд ғояларини ўчмас нур деб таърифлайди. Совет кишиларининг меҳнат ғайратлари эса товланиб ёнган мангу машъалга таққосланади. Социалистик ва коммунистик меҳнат мазмунида партиянинг реал, ёрқин ғоялари акс этган тилга олинади. Партия ғоялари, коммунизм ғоялари ва ижтимоий меҳнат ғоялари зўр эҳтирос билан тарғиб қилинади. Ана шундай бадий-поэтик хусусиятни публицистнинг КПСС Марказий Комитети 1963 йил июнь пленумидаги бошқа бир нутқида²⁸

²⁷ «Ўзбекистон маданияти», 1962, 10 март.

²⁸ «Тошкент ҳақиқати», 1963, 22 июнь.

ҳам учратамиз. Автор, бу ерда қуёшни тасвирлаш орқали сиёсий-ижтимоий умумлашмалар қилади:

«Ўзбекистонни серқуёш ўлка деб атайдилар. Бундай деб аташларига жануб қуёшимизнинг сахийлигигина сабаб эмас, бу қуёш авваллари ҳам еримизга нур сочган эди-ю, аммо, халқимизнинг турмушига ҳаётбахш ҳарорат бермаган эди. Бу қуёш ҳаётга ҳарорат бермай, балки ҳаётни кул қилиб совурган эди. Аммо еримизнинг гуллаб-яшнаши ва ноз-неъмат бериши учун, меҳнат аҳли ёлчиб, қувноқ ҳаёт кечирishi учун қуёш нурининг бир ўзигина кифоя қилмас эди.

Бизнинг республикамиз Улуг Октябрь, улуг Ленин бағишлаган нур туфайли серқуёш ўлка бўлиб қолди. Қадимий офтоб Совет ҳокимияти давридагина порлоқ нур соча бошлади ва еримизга, қалбларимизга чинакам ҳарорат бера бошлади» дейди.

Бу мисолда социализм ва социалистик тузум, эркин ижодий меҳнат, халқнинг яратувчилиги, букилмас иродаси, қаҳрамонлиги чиндан ҳам Ўзбекистонни серқуёш ўлгага, социализмнинг шарқдаги машъалига айлантиргани гоёси ташвиқ этилади.

Ҳаёт воқеалари ва ҳодисалари орасида илғор — прогрессив томонларни зийраклик билан кузата бориш, пайқай билиш нуқта-назаридан публицист «давринг кўз қулоғи» бўлиши керак. Ижодкор шахсидаги бу фазилат, уни халқ билан, ҳаёт билан ҳамнафас бўлишини таъминлайди. Ҳаётни, халқ турмушини чуқур билган Шароф Рашидов ҳар бир темани ва масалани ҳар жиҳатдан мукамал ёритишга ва унинг принципиал партиявийлигини, интернационал характерини, ҳаётийлигини, публицистик руҳини, илмийлигини, актуаллигини, жўшқинлигини, ўткир сиёсийлигини ва бошқа шунга ўхшаш хислатларини таъминлашга эришади. Шароф Рашидовнинг хоҳ мамлакатимиз халқларининг ички ҳаётига, хоҳ хорижий давлатлар меҳнаткашларининг ҳозирги аҳволига доир публицистик асарларини кўздан кечирмайлик, ана шу фазилатлар яққол кўзга ташланади. Публицистнинг дўстлик, интернационализм ва халқаро аҳволнинг турли масалаларини ёритган публицистикаси билан бир қаторда республикамизда пахтачиликнинг ривожлантирилиши ҳақидаги мақолалари ҳам айрича аҳамиятга моликдир. Пахтачиликнинг ривожлантирилиши ва истиқболи хусусидаги мақолаларида фактлар, процентлар, рақамлар авторнинг бадний-ҳиссий идрокга қоришиқ ҳолда берилади, улар гоёвий пафос ва образлилик жиҳатидан бир текис юксакликда, ўта таъсирли ва мухтасар ишланган. Халқларимизнинг иқтисодий ва хўжалик ҳаётидаги бемисл қаҳрамонликлари ҳақидаги бундай мақолаларида факт ва рақамлар теран эстетик тафаккур қилинади.

Мазкур асарларда Шароф Рашидовнинг йирик сиёсий раҳбар, Коммунистик партия ва Совет давлатининг таниқли арбоби, халқимизнинг бахт-саодати йўлида, мамлакатимизда коммунизм тантанаси йўлида республика меҳнаткашларини халқ хўжалигини ривожлантиришга, пахта ва қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳала-

рида юксак социалистик мажбуриятларни муваффақиятли бажаришга сафарбар этувчи тадбиркор сиёсий-ташкilotчиликни аниқ намойён бўлади. Бу эса, Шароф Рашидов жанговар ижтимоий публицистик фаолиятининг ранго-ранг янги қирралари билан бошқа ўзбек совет ёзувчи-публицистлари ижодидан фарқли томонларини намойиш этади.

Шароф Рашидов ўзининг «Бадний публицистика ҳақида»²⁹ деган адабий-танқидий мақоласида «Ёзувчи давримизнинг кўз-қулоғи бўлиши, халқимиз ҳаётидаги ҳамма воқеаларга, партия ва ҳукуматимиз қаҳриқларига ўз ижоди билан жавоб бериши керак» деб таъкидлаган эди. Шу талабга муаллифнинг ўзи қатор гоёвий-бадний пухта публицистик мақолалари ва ҳатто йирик эпик асарлари билан амалий равишда жавоб берганлигини кўрсатиб ўтишга тўғри келади. Унинг повесть ва романларида ҳам публицистик кўтаринкилик, оташинлик руҳи ранго-ранг жилоларда, бўртиб туради. Масалан, унинг «Бўроцдан кучли» романида халқнинг енгилмаслиги, ижодкорлиги, коллектив хўжаликни мустаҳкамлаш, меҳнаткашлар фаровонлигини ошириш, колхозларни бой-бадавлат рўзғорга айлантириш, қардошликнинг кучи сингари масалалар проблема сифатида ҳаёт тақозоси билан ўз вақтида кўтарилган бўлса; «Қудратли тўлқин» асарида совет кишилари-нинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги «Ғалаба» ГЭСи қурилиши тимсолидаги букилмас матонатлари, истиқболга ишонч руҳи, фронт ва мамлакат ичкарисидаги халқ иродаси, бирлиги, фашизм устидан ғалабага бўлган ишонч каби проблемалар маҳорат билан чизилади. Зеро, ана шу ҳаётий — ижтимоий проблемалар йирик жанр асарларида ҳам ўзининг эҳтиросли, бадний публицистик инъикос этишини тақозо этар эди.

Шароф Рашидов юқоридаги мақоласида, совет халқини — давримизнинг қаҳрамони, янги дунё ижодкори сифатида таърифлайди. Унинг бир қатор публицистик мақолаларида ҳам коммунистик жамиятни барпо этиш учун мислсиз жасорат кўрсатаётган халқимизнинг ижодкорлик фаолияти ҳаққоний ифодасини топган. У, халқ қаҳрамонлигининг табиатини тўғри англайди ва талқин этади. Қаҳрамонлиқнинг оммавийликдан, оғилликдан ва изчилликдан иборат характерли хусусиятларини воқеликка зийрак кўз билан қараш, аниқ коммунистик партиявий позиция ва чуқур фалсафий билим билан асослаш ва маърифий-эстетик жиҳатдан тарғиб этиш орқали кўрсатади³⁰. Халқнинг ўз тақдирини ўзи яратиши, янги тузумни барпо этиши, дунёни қайта қуриши каби масалалар улугланади. Шунингдек, прогрессив инсониятнинг совет кишиларидан намуна олишиб, ўзларининг тақдирларини, ҳаётларини яхшилаш учун курашиб, катта қаҳрамонликлар кўрсатаётганликлари ҳам зўр кўтаринкиликда акс эттирилгандир. Шароф Рашидовнинг пуб-

²⁹ «Шарқ юлдузи», 1948, № 12, 115-бет.

³⁰ Озеров В. Ижодий илҳом манбаи, «Ўзбекистон маданияти», 1978 йил, 10 февраль.

личистик асарлари қайси тема ва жанрда ёзилганликларидан қатъий назар, партиявий-сиёсий ўткирлиги, оташчилиги, ҳаётийлик руҳи, замонавийлиги, ғоявий чуқурлиги, халқчиллиги, даврга ҳамоҳанглиги, интернационализм ва дўстлик туйғуларининг ўзинга теран сиғдирилганлиги билан ажралиб туради.

ТАҒАҚҚУРНИНГ ЖОЗИБАЛИ ҚОРИШИҚЛИГИ

Республикамиз қишлоқ хўжалигини, унинг экономикасини, асосан, пахта ва пахтачилик масаласи ташкил этганидек публицистик мақолаларда ҳам ана шу масала марказий планда акс эттирилмоқда. Пахтачилик ўзбек публицистик адабиётининг актуал ва доимий мавзудир. Совет пахтачилигини ривожлантиришдаги улкан улушимизни пропаганда қилишда, бошқа сўз санъаткорлари сингари ёзувчи Воҳид Зоҳидов ҳам ўзининг публицистик ижоди билан муносиб ҳисса қўшиб келаётир.

Ижодий ва ижтимоий фаолияти кўпқиррали мазкур қалам соҳибни, аввало, атоқли философ, адабиётшунос олим ва таъқидчи, мураббий, кўзга кўринган жамоат арбобидир.

Адиб, Ўзбекистон халқлари маданияти тарихини марксна-ленинча ёритишда, Шарқ халқларининг ўтмишдаги ижтимоий-фалсафий фикрини марксистик позициядан туриб ўрганишда катта ишлар қилди. Бу жиҳатдан унинг Озарбайжон адабиётининг классиги Низомий Ганжавий, Мирза Фатали Охундов ва ўзбек адабиётининг улғу мутафаккири Алишер Навоийнинг фалсафий, гносеологик, бадний-эстетик қарашларини таҳлил қилган йирик илмий асарлари диққатга сазовордир. Буларда ўзбек ва озарбайжон халқларининг жаҳон цивилизацияси ва фалсафий фикри тарихига қўшган улкан ҳиссалари фактлар асосида кўрсатилди, Шарқ ва унинг халқларига нисбатан миллатчилик, irqчилик, фашистик қарашлар, буржуазиянинг реакцион фалсафаси, ашаддий муртадлар фoш этилди. «Ғарбий Европа фалсафасининг тарихи» дарслиги муносабати билан ёзилган мақоласида эса, Урта Осиё халқлари фалсафаси тарихини илмий асосда ўрганиш масалалари кўтариб чиқилди. Унинг империализм идеологиясини қақшатувчи сиёсий ўткир, жанговар, ватанпарварлик ва гражданлик руҳи тўла бундай асарлари шаклан миллий, мазмунан социалистик ўзбек маданияти ва фани тараққиётида сезиларли воқеа бўлди.

Воҳид Зоҳидов фақат философгина эмас, у ўзбек классик ва ўзбек совет адабиёти намуналарини социалистик реализм асосида тадқиқ қилувчи дастлабки тадқиқотчилардан биридир. Ўзбек халқининг ўтмишдаги маданияти ва адабиётини меҳнаткашлар орасида оммалаштиришда ва тарғиб этишда атоқли адабиётшунос олим раҳбарлигида кўп томли «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг яратилиши ҳам республикамиз маданий ҳаётида катта воқеа эди. Унинг Бобир, Хожа, Гулханий, Машраб, Ҳувайдо, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Инезий каби ўзбек классик ёзувчилари ижодининг миллий адабиётимиз тарихида тутган ўрни ва аҳамиятини илмий аниқ-

лашга бағишланган асарлари ўзбек совет адабиётшунослигининг муҳим ютуқларидандир.

Ҳозирги даврда ўзбек совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги олдида социалистик реализм, интернационаллик, замонавийлик, новаторлик, традиция, қаҳрамон ва ёзувчи маҳорати каби проблемаларни ишлаш актуал вазифалардандир. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Шароф Рашидов, Сарвар Азимов романлари ва пьесалари ҳақидаги адабий-танқидий мақолалари алоҳида аҳамият касб этади.

Воҳид Зоҳидов дунё халқларининг прогрессив маданий меросини, илғор фан корифейлари ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўзбек халқига таништиришда ҳам самарали ишлади. У, ўзининг Дени Дидро ва Абдураҳмон Жомий, А. С. Пушкин ва Радишчев, В. Г. Белинский ва Лев Толстой, Т. Шевченко ва Абай каби буюк мутафаккирларнинг фалсафий-илмий ва адабий-танқидий қарашлари ҳақидаги асарлари билан прогрессив цивилизация пропагандистига айланди. Олим ўзининг бу асарларида Ватан ва ватанпарварлик гуманизм ва оптимизм, инсонпарварлик ғояларини илғари сурди.

Воҳид Зоҳидов танқили жамоат арбоби ҳамдир. У Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари совети қошидаги Санъат ишлари Бош бошқармасида, ЎзССР Фанлар академияси Президиумида, Тил, адабиёт ва тарих институтида, Беруний номидаги Шарқшунослик институтида, А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг классик адабиёт секторида, «Гулистон» журналида, «Ўзбекистон маданияти» газета редакциясида раҳбар лавозимларида ишлади. Ҳозир эса Хамза номидаги Санъатшунослик илмий-текшириш институтини бошқармоқда.

Улкан ўзбек совет философи, адабиётшуноси, академик Воҳид Зоҳидов илмий ишни бадий ижод билан боғлаб олиб боради.

Воҳид Зоҳидов ҳозирги замон ўзбек совет адабиётининг стакчи намоёндаларидан бири. Муаллиф бу соҳадаги ўз ижодини, асосан, Улуғ Ватан урушидан сўнгги даврда бошлади. У шу кунларгача илмий, сиёсий ва бадий публицистикада юздан ортиқ асар яратди. Унинг публицистик мақолаларида фактлар воситасида чуқур фалсафий мулоҳазалар юритиш, мазмундорлик, сиёсий ўткирлик ва илмийлик, қизғин эҳтирос ва жанговарлик, образлилик ва бадийлик каби хусусиятлар мавжуд. Ёзувчининг «Инсон ва замон садоси», «Яшасан ақл, йўқолсин зулмат», «Даврим, доврўғи» номли тўпламларига кирган мақолаларида ана шу фазилатлар ёрқин намоён бўлди.

Адибнинг публицистикасида социализм, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги, ижодий меҳнат, халқ қаҳрамонлиги, гуманизм, коммунистик идеология, Ватанга муҳаббат, Коммунистик партия раҳнамолиги, икки шарқ, социалистик ва капиталистик дунё кураши каби хилма-хил проблемалар қаламга олинди. Унинг асарларида ўтмишни тасвирлаш орқали замонамиз ва совет воқелигининг ҳаётийлиги ва улуғворлиги тасдиқланади, тарихийлик ва

замонавийлик проблемаси мантиқан бир-бирига боғланиб кетади.

Булар ичида, социалистик давлатимиз қудратини, Ватанимизнинг гуллаб-яшнашини, совет кишиларининг бахт-саодатини, халқимизнинг қаҳрамонона яратувчилигини улуғловчи бадий публицистик мақолалари ғоятда таҳсинга лойиқдир. Унинг «Ажойиб қонунимиз бор»³¹ сарлавҳали мақоласи худди ана шу хусусда баҳс этади. Автор, буида меҳнатнинг мазмуни ва моҳиятини, ранг-баранг ҳаёт ҳодисалари, воқеалари, лавҳаларини бадий тасвирлайди. Адиб, аввало, табиат ва коинот ҳодисалари, буюм ва жонли мавжудотларининг ҳаракатларини таърифлайди. Публицист, фикр-ни асослаш учун табиат дунёсидан кичик-кичик эпизодлар, жониворлар ҳаётидан айрим лавҳаларни келтиради.

Мақолада, ҳамма нарса ўсишда, ўзгаришда, буюм ёки нарсанинг ўзида ҳаракат мавжуддир деган фалсафий мулоҳаза олма, гул, чечак, чумоли, капалак, мусича, қалдирғочларнинг янаш учун уринишлари, «меҳнат» қилишлари воситасида ифодаланади. Булар орқали табиат ва жамият ҳодисалари, улар ривождаги ва ҳаракатларидаги гармоник «меҳнат бирлиги» ётгани (мавжудлиги) тарғиб этилади.

Воҳид Зоҳидов, асарда табиатдаги ўсиш, униш ва ривожланиш процесларига қиёсан инсон ижтимоий фаолиятининг буюк революцион аҳамиятини кўрсатади. Меҳнат туфайли жамиятнинг тез ривожланиши қайд этилади. У инсоннинг табиатдан, барча мавжудотлардан тубдан фарқ қилишнинг адабиётнинг таққослаш приёмида беради. Бу ўринда унинг «Чумоли бор нарсани ташийди, шу билан чекланади, инсон эса яратади, жумладан чумоли ташийдиган донни ҳам экади, янги нарса ижод этади, гул ўстиради, ҳамма тилларга болдек тотган шафтоли ва анор ҳам инсон қобилияти маҳсулидир» деган жумлалари характерлидир.

Воҳид Зоҳидов публицистикасининг замонавий тема ва проблемалар хусусида баҳс этишини алоҳида таъкидлаш керак. Адибнинг «Ажойиб қонунимиз бор» номли асари ҳам ижтимоий меҳнатни улуғлаш руҳи ва ғояси билан мароқлидир. Мақоланинг етти йиллик план қабул қилинган паллада майдонга келгани унинг чинакам актуал темада ҳозиржавоблик билан ёзилганидан далолат беради. Чунки бу асар коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишга отланган етти йиллик қаҳрамонлари — совет кишиларининг меҳнат фронтидаги янги ғалабалари ҳақида баҳс этади. Меҳнат инсонни шакллантириб, гўзаллик ва улугворликларни пайдо қилибгина қолмайди, аксинча инсонларни бирлаштиради, жамиятни барпо этади деган фикр илгари сурилади. Демак, публицист қаҳрамонлик ўз чуқур илдизларини ижтимоий меҳнатдан олади деган илмий хулосага келади.

Воҳид Зоҳидов, меҳнатни севмаган, унга тўғри, ҳалол муносабатда бўлмаган кишини қаттиқ айблайди. У меҳнат туфайли фақат қаҳрамонликнинггина эмас, балки инсон қиёфасидаги яхши

³¹ Воҳид Зоҳидов. Инсон ва замонавӣ садоси. Тошкент, 1961, 59-бет.

фазилатнинг, яхши ахлоқнинг, яхши хулқ ва яхши одатнинг ҳам пайдо бўлишини назарда тутди. Автор ижтимоий меҳнатнинг бадний тасвирига гениал мутафаккирлар ҳам катта аҳамият берганларини уларнинг асарларидан келтирилган парчалар билан далиллайди ва публицистик асар мазмундорлигини оширади. Чунончи, автор, буюк шоир Низомий Ганжавий ижодидаги бир деталга диққатни тортади: меъмор жуда гўзал ва ҳашаматли бино яратди. Бино бутун мамлакат халқини ҳайратда қолдиради. Мўъжизасимон бино қуриб битказилганидан сўнг, мамлакат шоҳининг буйруғи билан меъморни ўзи қурган бинонинг устидан улоқтириб ҳалок этадилар. Публицист ўтмишдаги ижодкор халқнинг аянчли тақдирини ана шу деталь орқали бўрттириб кўрсатади. Бу билан аввалги формацияларда ҳоким синф «жамиятчи ҳаёт билан таъмин этиб турган «халқни хоҳлаганча таҳқир этгани очиб ташланади. Капитализм формациясида эса, меҳнатнинг «протестар протестини бостириш учун лозим бўлган ўқ ва замбаракка», «буржуа давлатининг иқтисодий асосига, — буржуа системасини, эксплуатация машинасини сақлаб турадиган турма ва армия харжига айлантирилгани тилга олинади. Шундай қилиб, капитализмдаги меҳнатнинг ички мазмуни ва моҳияти, қаҳрамонлиқнинг пайдо бўлишига энд табиати, синфийлик хусусияти асосланади.

Социалистик меҳнатнинг синфий жамиятдаги меҳнатдан устунлиги ва фарқи: «янги меҳнат, янги мамлакат, янги ҳаёт, янги жамият, янги инсон»ни пайдо қилиш фазилатлари билан изоҳланади.

Публицист меҳнатнинг ҳозирги даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳамиятини тасвирлар экан, унинг «янги, ҳақиқий инсоний тарихни бошлаб» бергани, «ўлимга маҳкум этилган жамият ва «тартиблар»ни даф қилаётгани, «инсониятга қарши қилич қайраган қотилларни жиловла» ётгани, «башариятни ажал, вайроналик гирдобига ташлашга қарши кураш» қуролига айлангани сингарни тарихий роли қайд этилади. Мақолада таъкидланишича, ҳаётимиздаги қаҳрамонлик ўз табиатига кўра, янги прогрессив ижтимоий муносабатлар ижод этишга қаратилган, эзгулик, яхшилик, гуманизм каби умумбашарий хислатлар билан суғорилган. Инсонпарварлик категорияси ҳам катта қаҳрамонликлар кўрсатишга ундайди. Бу ғояни публицист ўзининг маржондек терилган равои сатрлари орқали ифодалайди:

«Инсон ҳаётдан безмасин, қочмасин, аксинча уни беҳад севсин, ардоқласин, ҳаётни чиндан ҳам ўзиники, ўз мулки қилиб олсин — шундай жамият бўлсин.

Одам одамга бало тошларини эмас, гул отсин, одамлар портлатилган уй ёишларини эмас, дала ва кўчаларда ўликларни эмас, чечакларни терсин» деб хитоб қилади. Бу жумлаларда публицистнинг ҳаётга ва адолатли ижтимоий тузумга бўлган қизғин муҳаббати ўз аксини топгандир.

Тузумнинг ижтимоий-синфий характери инсон ва жамият тақдирида қаҳрамонлик ва қашшоқликнинг пайдо бўлиши учун ҳам бош омил саналади. Мазкур мақолада америкача «демократия-

нинг» сохталигини кўрсатувчи кичик ҳаёт лавҳаси келтирилади. Бу лавҳада, икки америкалик одамнинг солиқ тўлашга қурби етмай, уларнинг бири солиқ маҳкамасига пул ўрнига кийиб юрган кўйлагини, иккинчиси эса ўзининг сунъий тишини элтиб берадилар. Уларнинг бири солиқ тўлашга кўйлагимдан бошқа ҳеч нарса қолмади, иккинчиси эса, тирикчилигимга овқат қолмагани учун бу тишининг менга ҳожати йўқ, деган маънода келтирадилар. Публицист бу лавҳада меҳнатга бўлган хусусий мулкчиликнинг халқ учун фожиаи натижасини очиб ташлайди.

Ана шундай етакчи ва ёрдамчи фактлар орқали социализм тузумида инсон, ижтимоий меҳнат чин маънода қадр топаётгани ва новаторлик манбаи бўлиб қолгани кўрсатилади.

Публицист социализмдаги меҳнатни — мўъжиза, ижодкор совет кишиларини эса мўъжизакорлар, деб таърифлайди.

«Ажойиб қонунимиз бор» номли мақоласида Воҳид Зоҳидов ижтимоий меҳнатнинг тарихий тараққиётда, инсоннинг улғайишида тутган ўрни, айниқса социалистик коллектив меҳнатнинг ҳаётбахш, революцион табиатини ўзига хос ижодий услубда тасвирлаб берди.

Халқ қаҳрамонлигининг мўл пахта ҳосили етиштиришдаги ёрқин кўриниши В. Зоҳидовнинг «Мўъжизакор бойлик»³² номли мақоласида, айниқса, сержилва тусга киради.

Ўзбек пахтакорлари 1959 йилда давлатга пахта топшириш лавҳасини ортиси билан бажарган эдилар. Ана шу улкан мўъжизакор бойлигимиз мазкур асарнинг асоси бўлди. Асарнинг мазмуни, унинг ғояси уч план бўйича ривожлантирилади. Биринчи планда Совет Ўзбекистони кишиларининг пахтачилик соҳасидаги ғалабалари ҳикоя қилинса, иккинчи планда ҳозирги мустамлака мамлакатлари халқларининг пахта ҳосили етиштиришдаги аянчли аҳволи баён этилади. Учинчи планда эса ўзбек пахтакорларининг ўтмишдаги оғир турмуш лавҳалари чизилади. Демак, ёзувчи биринчидан, ҳозирги мустамлака мамлакатлари халқларининг ва иккинчидан ўтмишдаги чоризм колонияси давридаги ўзбек меҳнаткашларининг ҳаёти, уларнинг турмуш кечирिशларини ўзаро таққослаш орқали, — бу икки давр кишилари тақдирларининг бир-бирларига ўхшашликларини таъкидлайди. Яъни, автор чор ҳукумати давридаги ўзбекларининг ва ҳозирги хорижий шарқдаги мустамлака мамлакатлари халқларининг очлик ва хору зорликда яшаганликлари фактини тасдиқлаб, буни айни пайтдаги бахтиёр Совет Ўзбекистони кишиларининг фаровон ҳаётларига таққослайди. Зеро, асарнинг мазмуни ва ғояси уч планда, уч тарихий-ижтимоий ҳаёт эскизларини тасвирлашда, уч хил картина яратишда очилади. Бунга ўтмишдаги ўзбек халқи турмушини ҳозирги Ўзбекистон кишиларининг фаровон ҳаётига, равнақ топаётган экономика ва миллий маданиятини эса, мустамлака мамлакатларининг қолоқ экономикаси ва маданиятига қийслаш аспектида эришади.

³² «Ўзбекистон маданияти», 1959. 21 ноябрь.

Публицист юқоридаги ҳаёт фактларини, воқеаларни, деталларни, ҳодисаларни, лавҳаларни ҳаяжонли акс эттиради.

У ўз асаринда айтилмоқчи бўлган ғояга мувофиқ кичик-кичик воқеаларни танлайди. Буларда автор асарни тиклаб турган ягона ғоя чегарасидан четга чиқиб кетмайди. Ҳар бир лавҳа ва деталнинг асар воқеаларни ичида тутган ўрни ва моҳияти бир-икки муҳим штрихлар орқали ифодалаб берилади, ортиқча сўз ва жумлалар ишлатилмайди. Бу публицистнинг ўзига хос ижодий манерасининг бир кўринишидир. Ана шу манерада, ҳатто ҳаётдан олинган кичик деталь орқали ҳам салмоқли ижтимоий-сиёсий хулосалар чиқара олади.

Публицист Воҳид Зоҳидовнинг айна мақоласи поэтик тасвирларга анча бой. Бадий адабиётнинг муболаға, ташбеҳ, кучайтириш, таққослаш каби фигураларидан кенг фойдаланган. Масалан, автор, бизнинг бепоён социалистик она-Ватанимизни «ҳамиша навқирон, паҳлавонлардек салобат»ли дейди, уни куч-гайратга тўлган, енгилмас паҳлавонга ўхшатиб, жонлантириш ҳам қилади. Мамлакатлар ичида гоят кўркем ва гўзаллигини хушқомат, латофатли «келинчакаларга» қиёслайди. Она-Ватанимиз бағридаги ҳамиша шод-хуррамлик ва бахтиёрликни эса, абадий катта тўй ва ўйин-кулги сайилига тенглаштиради. Бу тасвирий компонентлар мақоланинг бадий-ғоявий пухта чиқишига кўмаклашган.

Ўзбекистон меҳнаткашларининг Совет ҳокимияти йилларида эришган ва эришаётган нисбатан юқори сўзсодий ва маданий ютуқлари публицистни ғоятда илҳомлантиради. Ўзбек халқининг бу тарихий ютуқлари қаламкашни ўз сеҳрига тортади. Адибнинг тасвирлашича, булар «Ватанимизга узук кўзи бўлиб» ярашади.

Ҳамма нарса халқ ихтиёрида, ҳатто инсоиятнинг тақдирин ҳам унинг қўлидадир. «Бизда ҳамманинг тилида фақат бахтнинг ўзи бор» деб таърифлайди автор. Бу бахт ҳақидаги тушунча озода меҳнат тушунчаси билан бирлашиб, халқимиз онгига шу қадар сингиб, қудратли моддий кучга айланганки, у ҳамма ютуқларимизнинг омили бўлиб қолди. Совет кишиларидаги меҳнатга ижодий, коммунистик муносабат туфайли бўз ерлар, улкан дарёлар, ҳатто «етти қат» осмон забт этилмоқда. Шу факт характерлики, совет кишиларининг сайёраларни учиргани, коинот «сир»ларини ўрганаётгани публицистнинг қарийб ҳар бир асаринда эслатилади. Унинг ижодидаги бу момент деярли барча мақолаларида тавлиниб, раиғ-бараиғ мазмун ва фикрларни намоён этади.

Социалистик воқелик халқнинг бахт-саодатли бўлиб яшаши учун катта имкониятлар очди дейди адиб. Ўзининг бу фикрларини, социализм тузумидаги ҳар бир музаффарона одимни, капитализмнинг хорижий Шарқ мамлакатларида қолдирган асоратларига қарши қўйиш орқали исботлайди. Бунинг учун у адабий «сўзлатиш» усулидан моҳирона фойдаланади. Сўзлатиш ва суҳбат приёми мақоланинг таъсирчан, ишонтирарли, ҳаққоний бўлиб чиқишини таъминлайди. Бадий ижоднинг мазкур приёмидан зарбардаст санъаткорлар кўп фойдаланишган. Максим Горький ўзи-

нинг «Смоленскдаги катталар мактаби тўғрисида» номли макту-
бида: «Мабодо, шахсан ўзим буларнинг турмушлари ҳақида сўз-
лай бошласам, улар — (буржуазиянинг реакцион идеологлари па-
зарда тутилади — М. Ҳ.) мени: «бизни алдаб ёлғон гапиряпти»
дейдилар. Шу сабабли уларнинг ўзлари айтган сўзларидан фой-
даланаман»³³, деб ёзган эди. Воҳид Зоҳидов ҳам бир хорижий
шарқ мамлакатининг плантациясида эксплуатацияда эзилган пах-
такорларни хотирлар экан, уларнинг бирини сўзлатади:

«— Бу, мен ишлаган ер ҳам меники эмас, бу, мен ўстирган
пахта ҳам меники эмас, ундан олинадиган даромад ҳам меники
эмас, ўзганики, меннинг устимда қамчи ўйнатадиган пулдорлики,
бойлики... шундай бўлгандан кейин ўлганим кундан ишлайман,
иложсизликдан, бир парча нон учунгина тер тўкаман. «Бировнинг
пахтаси кўп бўлсин» деб жадал меҳнат қилишимнинг нима фой-
даси бор менга! Унинг устига, йил ўн икки ой ишласам ҳам, бари-
бир, ўзим очман, болаларим яланғоч» дейди. Бундан кейин, пуб-
лицист хориж деҳқони портретини чизши орқали унинг уқубатли
аҳволини ҳаққоний таҳлил этишга ўтади:

«У бечора шу даражада ва шунча ўртанган-куйганки, энди
унинг кўзларига нам келмайдиган бўлиб қолгандек, дилига эса,
кулфат таъсир қилмайдигандек бўлиб қолганга ўхшарди.

Жафокашнинг иложсизликдан қалтираб, ҳолсизликдан титраб
айтган аччиқ сўзлари, мўмнёдек қотиб кетган тапаси, букчайган
қиёфаси, лекин кўзларидаги ҳаётга интилиш учқунлари ҳали ҳам
ёдилар. Даҳшат!» Пахтакор деҳқон ҳаётидаги бу даҳшатли карти-
налар воситасида капитализм ва мустамлакачилик жамиятида
қаҳрамонлик ўрнига — қашшоқлик, шодлик ўрнига — кўз ёши, про-
гресс ва ижодкорлик ўрнига — тушкунлик, пассивлик ҳукмрон
экан асосланади.

Адиб гоёнинг жозибали ва таъсирли чиқиши учун турли хил
оригинал поэтик воситалар қўллайди. Езувчининг тасвирлашича,
жазирама офтоб остида ишлаётган пахтакор деҳқон учун: «қуёш—
нур эмас, саргиш рангли олов сочаётгандек...» куйдиради, ҳосил
ваъда қилган «чўл эса тўлқинланаётган олов-алангалар денгизига
айланиб, шу алангалар билан нафас олаётгандек сезилади». Ана шу
ҳаёт жараёнидаги кишилар учун «нажоту шафқатнинг бўлишлиғи
ҳақида ўйлашнинг ўзи шафқатсизлик» бўлур эди, дейди автор.
Публицист пахта етиштирилаётган плантацияларни эса «ўлим жим-
житлиги билан қопланган оловхона ва аламхонага, азобхона ва
гамхонага» ўхшатади. Санъаткор Воҳид Зоҳидовнинг бундай куч-
ли, оригинал муболаға ва ўхшатишларини ёзувчи Шароф Рашидов
публицистикасида ҳам учратган эдик. Шароф Рашидов: «Бу қуёш
ҳаётга ҳарорат бермай, балки ҳаётни кул қилиб совурган эди» деб
таъкидлайди. Бироқ, ана шу қуёш образи воситасида Воҳид Зоҳи-
дов, мустамлака шарқи мамлакатлари халқларининг шу жунлар-

³³ Қиранг: Овчаренко А. Публицистика Горького. М., 1961, с. 588.

даги фоже аҳволини очиб ташлаган бўлса, Шароф Рашидов, Октябрь социалистик революциясидан олдинги ўзбек халқининг гўя оғир турмуш шароитини реалистик равишда гавдалантирган. Воҳид Зоҳидов хорижий шарқнинг пахта плантацияларида ишлаётган кишилар портретини «Офарин»³⁴ номли публицистик мақоласида ҳам образли чизади. Бунда очликдан қадди букилган кишилар пахта туллари каби сўлғин, қотиб қовжирагандай деб тасвирланади. Эзилган халқ эса, эгилган ва букчайган ўсимликларга ўхшатилади. Фожеали ҳаёт тасвири яна давом эттирилади: «Уларда ЭТУ ҳаётдан асар йўқдай туюларди. Қандайдир соялар қимирлаётгандай сезиларди. Уларнинг қўллари ҳаракат қилар эди-ю, деярли иш-ламасди» дейилади. Лавҳада бутун моддий-маънавий бойлик капиталист мулкига айлантирилгани очиб ташланади. Капитализм асосатидаги бу кишиларнинг «ишлайвериб тирик мурдага айланган» ликлари таъкидланди.

Хуллас, мақолада уч миллион тоннадан кўп пахта берган ўзбек халқининг ватанпарварлиги фонида жасорат ва қаҳрамонлик, «илғор инсоният олдидаги бурчнинг», ижодкорлик истагининг рўёбга чиқаётгани ёрқин гавдаланади. Мазкур мақолада социалистик меҳнатнинг буюк яратувчилик қудрати ўзининг ҳаққоний ифодасини топди. «Муъжизакор бойлик» — яъни Ўзбекистон пахтаси ҳақида сўз юритиш орқали икки шарқ тематикаси асосида совет кишиларининг энгилмаслиги, уларнинг ҳаётни янада фаровон этиш учун қаҳрамонона курашлари улуғланди.

Пахта ва пахтачиликнинг ривожлантирилиши, инсоннинг яратувчилик фаолияти Воҳид Зоҳидовнинг «Офарин»³⁵ номли бошқа публицистик мақоласида ҳам таърифланган.

Пахтачиликда эришилган оламшумул-тарихий ғалабаларнинг асосида: «қуёшнинг нури ва озод меҳнатнинг ғурури, ажойиб социалистик тузумнинг фазилати ва колхозчининг дили» акс этади, дейди автор. Публицист пахтанинг иқтисодий-сиёсий аҳамиятини баён этиш билан бирга унинг ажойиб хусусиятлари, яъни унинг:— «ер куррасини бир неча марта айлантриб чиқишга етадиган оппоқ суруп», «гүл суратли пахмоқ», момиқ, мой, гўшт, «жазирама офтобдан сақловчи соябон», «қаҳратон совуқдан асровчи иссиқ кийим», «душмандан ҳимоя этувчи қалқон», «тўй ҳамда қаҳқаҳа»лар рамзи, болаларнинг дафтари ва варраги, «юзингизни ва кийимингизни оппоқ қиладиган» мислсиз муъжизакорлиги ҳақида ҳам гапиради.

Инсоннинг активлиги, ижтимоий меҳнатнинг роли буюқдир, меҳнат бир кишининг иккинчи бир киши билан, бир халқнинг иккинчи бир халқ билан, шаҳарнинг қишлоқ билан, зиёлининг деҳқон ва ишчи билан табиий муносабатини чуқурлаштиради, жамият тараққиётини мухтасарлайди. Ана шу ҳаёт жараёнларининг ижобий

³⁴ «Қизил Ўзбекистон», 1963, 28 ноябрь.

³⁵ «Воҳид Зоҳидов. Инсон ва замон садоси. Тошкент, 1961, 171-бет.

самараси — пахтачиликдаги ютуқларимиз публицист ижодига мазмун берди, илҳомини безади.

Воҳид Зоҳидов бу мақоласида КПСС XXI съезди қарорларидаги коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишга қаратилган улуғвор вазифаларни пропаганда қилди.

Адибнинг дўстлик, ҳамкорлик ва тинчлик тематикасида ёзилган бошқа бир бадий публицистик мақоласида³⁶ ҳам ўзбек халқининг пахтачиликдаги қаҳрамонлиги, улкан жасорати ҳақида фикр юритилади. Мақолада яшашнинг мазмуни — жамият учун моддий ва маънавий бойликлар яратишдан, новаторлик, доимо янгиликка, прогрессга интилишдан, ҳамма яхшилик учун, жамият манфаати учун меҳнат мўъжизаларини кўрсатишдан иборат, деган ғоя илгарни сурилади. Совет халқининг қудрати маълум иборани қайта-қайта такрорлаш («яна ҳам») орқали тасаввуримизда тикланади: «совет кишилари бир маррада тўхтаб қолмайдилар, улар учун ҳамиша яхши нарса ижод этиш, ҳамиша инсон учун, жамият бахти учун бойлик яратиш ва шу йўл билан ҳаётни яна ҳам гўзал, яна ҳам ёқимли қилиш қонун бўлиб» қолди дейилади. Асарда, табиат ва жамиятдаги барча нозу неъматлар, мавжуд истеъмол нарсаларининг ҳаммаси инсоннинг меҳнати туфайли бунёд этилгани, ранг олгани, гўзаллашгани ва коммунистик истиқболни қурмоқни янада авж олдириш кераклигига урғу туширилади. Автор қаҳрамонона меҳнатни тинчлик темаси билан боғлайди. Агарда тинчлик бўлмаса, пешона теридан яратилган нозу неъматлар вайрон бўлади, деган фикр тарғиб этилади. Бу жиҳатдан оз муддат ичида мамлакатимизда қилинган гигант ишлар, тарихий муваффақиятлар халқимизнинг тотувлиги ва, энг аввало, социалистик давлатимизнинг халқларварлиги туфайли эканига муҳим фактлар келтирилади. Публицист Улуғ Октябрь социалистик революцияси натижасида барпо этилган социалистик айёмни «янги тарих, янги жамият туғилди» деб изоҳлайди.

Воҳид Зоҳидов тузумимизнинг буюк тараққиёт йўлларини «янги дунёларнинг ёрқин истиқбол йўлларидир» деб ифодалайди.

Социалистик дунё америкача «янги дунёлар очиш» сафсаталарига қарама-қарши қилиб қўйилади.

Мақоланинг композицион қурилиши ғоятда ихчамдир. Ёзувчининг меҳнат мўъжизалари ғояси бадий ижоднинг метафора ва қарши қўйиш усулларида баён этилади. Унда, уруш — тинчликка, душманлик — дўстликка, вайронлик — яратувчиликка, реакция — прогрессга, капиталистик дунё — социалистик дунёга антитеза қилинади. Ёзувчи ана шу йўл билан ўзбек халқининг ҳам порлоқ коммунистик ҳаёт қурилишидаги улкан ҳиссасини ҳаяжонли туйғу ва кўркем шаклда акс эттира олгандир.

Публицистнинг «Ҳамиша бирга, ҳамиша миннатдор»³⁷ (1959) номли мақоласида ҳам халқ таланти ва ташаббускорлигининг фақат социализмда рўёбга чиқарилгани ҳақида сўз кетади. Мақо-

³⁶ Уша китоб, 96-бет.

³⁷ Уша китоб, 49-бет.

лада, қаҳрамонлик масаласи муайян даврни характерлаш, уни баҳолаш фониди очилади. Давр ҳақида фикр юритилганда, Ўзбекистонда янги ҳаёт, янги ахлоқ, янги оила, янги авлоднинг пайдо бўлганлиги, унинг порлоқ имкониятлар асосида янада юксак чўққиларга кўтарилаётганлиги факти феодализм даврида омон азиятидан боши чиқмаган ўзбек халқининг ҳаётига таққосланади. Ёзувчи нияти-ғояси бу ўринда ҳам таққослаш приёмига туширилади.

Метафорик усул орқали ғояни ифодалаш хусусияти адибнинг «Давримизнинг маъно ва мазмуни»³⁸ номли публицистик мақола-сида бош ўринда туради. Олдинги мақоладан бу мақоланинг фарқи шундаки, бунда социализмнинг ҳаётийлигини, прогрессивлигини кўрсатадиган фактлар, рақамлар, процентлар кўпроқ келтирилади. Социализм ўзининг ривожланш хусусиятларига кўра, инсоннинг табиат қонунлари устидан ҳукмронлик қилиши учун кенг имконият яратиб берди, шахснинг ижодий роли ошди, унинг қобилияти ва истеъдоди тараққий этди. Публицист социалистик жамият кишининг бу фазилатини характерлаб: «инсон табиатдан, кинотдан ўзди. Совет одами табиатни орқада қолдирмоқда, кинот томон йўл олиб, уни забт этмоқда, ерни маҳкум этиб космосга ҳам ҳоким бўлиш томон кетмоқда» деб ёзди. Шуниси характерлики, адибнинг публицистик ижодиётида совет кишининг табиат ва жамиятни ўзгартиришга, уни инсон учун хизмат қилдиришга йўналтирилган буюк революцион қаҳрамонликлари ранг-баранг шаклларда тонланади. Мақолада, халқимиз иродаси билан улуг Ватанимизнинг «ер юзида нур ва осойишталик ахтарганларнинг умидгоҳи ҳамда посбоши»га айлантирилгани, унинг ватанпарварлиги, гуманизми, беқиёс жасоратлари мадҳ этилди.

Социализмда—меҳнат мўъжизаларининг, меҳнатда эса, халқ қаҳрамонлигининг, қаҳрамонлик заминиди бўлса, дўстлик, ҳамкорлик, интернационализм, истиқболга ишонч, ватанпарварлик, бунёдкорлик каби фазилатларнинг мужассамлашганлиги санъаткор публицистикасининг лейтмотивини белгилайди. Ана шу ғоявий-бадий мундарижа Воҳид Зоҳидов мақолаларида асосан, инсон ва замон, давр довуғи проблемалари атрофида очилади.

Бу хусусият публицистнинг юқорида тилга олинган «Офарин» номли мақоласидан ўзга шу сарлавҳада³⁹ республикамиз пахтакорларининг 1963 йилда давлатга уч ярим миллион тоннадан орттириб пахта топширганлари муносабати билан ёзилган иккинчи мақола-сига ҳам хосдир. Асар ғояси буржуа ва социалистик ҳаёт картиналаридан айрим эпизодларни бир-бирларига солиштириш орқали берилади. Буржуазия жамиятидаги халқнинг қашшоқланиш факти социализм жамиятидаги халқ бойлигига қиёсан таҳлилдан ўтказилади.

³⁸ Ўша китоб, 11-бет.

³⁹ «Қизил Ўзбекистон», 1963, 23 ноябрь.

Ёзувчи бу моментни Ўзбекистонга келган африкалик бир кишининг суҳбати, унинг мулоҳазалари билан таъсирли бера билган: «Қолок ва ё хароба ернинг қисқа муддат ичида ғоят ҳайратланарли ва хазинасимон бой ҳамда кўркам, обод диёрга айланишини эртақларга хос мотив деб ўйлардик биз. Сизларда эса, бу амалда рўй берибди. Сизда халқ ўзига-ўзи, ўз меҳнати-ю, Ватанига хўжайиндир, у ўзи учун яратади. Шунинг учун меҳнату ижодда мўъжизалар кўрсатади» дейди африкалик.

Адиб, мақоладаги ҳар бир мисолнинг, фактнинг, рақамнинг, процентнинг, диалогнинг, шеъринг парчанинг ички мазмунини чақиб беради, унинг моҳиятини очиб ташлайди, улардан сиёсий-ижтимоий маъно чиқариб, пахта муносабати билан айтилмоқчи бўлган бош ғояга тааллуқли гапларни умумлаштириб, ҳам бадий, ҳам илмий жиҳатдан асослайди. Бунга унинг: «Уч ярим миллион тоннадан кўп тош ёки тупроқ, дон ё металл эмас, момик толалари-я! Бу — ер куррасини бир печа марта айлантириб ўраб чиқишга етадиган ажойиб мато ва икки юз миллиондан кўп аҳолини мамлакатни деярли йил бўйи боқиши мумкин бўлган мой» деган жумлаларини мисол тариқасида келтирсак бўлади.

Пахтачиликдаги бу улкан ғалабани «машина ва юксак ғоя билан қуролланган халқгина, ер ва осмон, ўжар табиат ва жиловсиз бўронлар билан олишиб», улардан устун келган халқгина, дўл ҳуружи ва сел тошқинлари билан кураш»да ғоллиб чиқиб тараққиётни, кўркам ҳаётни барпо этган қаҳрамон халқгина қўлга кирита олиши таъкидланади. Публицист, пахта толаларини нур толаларига ўхшатади. Чаноқларда қор, ёмғир остида қолган пахталарни термчиларга қараб «жовдираб турибди» деб жонлантириш ва кучайтиришлар қилади. Совет пахтакорлари умрини фил умрига, уларнинг бахтини улкан Ҳимолай тоғининг салобатига чоғштириб: «Умрингиз фил умридай узун бўлсин, бахтингиз Ҳимолай тоғларидай улкан бўлсин» деб самимий тилақлар изҳор этади. Жамият ва халқ бахт-саодати учун меҳнат қилаётган совет кишиларини баҳодир халқ деб, уларнинг фаолиятларини қаҳрамонлик намунаси деб таърифлайди. Адиб коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш учун улкан ҳисса қўшаётган қаҳрамон ўзбек пахтакорларининг умумлашган образини характерли лавҳаларда акс эттиришга муваффақ бўлади. Пахтачиликда эса, ўзбек халқининг қаҳрамонлиги қалқиб кўринади. Халқ характеридаги бу кўриниш тарихан таркиб топгандир. Халқимиздаги ана шу фазилат Октябрь социалистик революциясидан кейин, айниқса камол топди. Пахтадан мўл ҳосил етиштиришдаги қаҳрамонона меҳнат бунинг яққол далилидир. Мақолада ўзбек халқининг шижоатли меҳнати туфайли республикада хўжалик, саноат ва маданий-оқартув тармоқларининг ривожланаётгани алоҳида таъкидланади. Булар мисолида, умуман Осиё халқларини, жумладан ўзбекларни ҳам «қобилиятсиз, эринчоқ» халқ деган ғарбнинг ирқчиликдан иборат тухмати, реакцион идеологияси фош қилинади. Адиб ўзининг бу ҳужумкор

фикрларини ҳаёт фактларига, тарихий воқеаларга суяниб, илмий фалсафий жиҳатдан асослайди.

Шу равишда В. Зоҳидовнинг «Офарин» сарлавҳасида ҳар бири мустақил иккита бадий публицистик мақола ёзганини кўрдик. Мақолаларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзбек пахтакорларининг мажбуриятларини бажарганликлари муносабати билан майдонга келган. Аммо, буларнинг ўзaro фарқ этувчи муҳим томонлари ҳам бор. Улар ўзaro композицион қурилиш томонларидан фарқ қиладилар. 1958 йилдаги биринчи мақолада ўзбек халқининг пахтачиликда қўлга киритган ютуқлари баён этилади, бунда партиянинг раҳнамолиги кўрсатилади, халқ демократияси мамлакатларига республикамиз меҳнаткашларининг кўрсатаётган ёрдами, социалистик ҳамдўстлик масаласи билан империализмнинг халқ бойлигини вайрон этувчилиги бир-бирига қарши қўйилади. 1963 йилда ёзилган иккинчи мақоланинг композицияси эса, совет шарқи пахтакорларининг фаровон, яратувчиликдан иборат ҳаёти билан хорижий Шарқ мамлакатлари пахтакорларининг аянчли турмушларини таққослаб кўрсатиш асосига қурилгандир.

Асар ғоясини ифодаловчи бадий тасвир воситалари ҳам ҳар икки асарда турличадир. 1963 йилдаги иккинчи мақола поэтик компонентларга бойлиги, кучли эҳтирос билан ёзилганлиги, чуқур лиризм билан сўғорилганлиги жиҳатларидан биринчи мақоладан ўзгачадир. Бунга иккинчи мақолада ўн бир марта қўлланган «бу» сўзини мисол қилиб олсак бўлади. «Бу» сўзи аввало, грамматик тузилиши жиҳатдан «от», яъни «пахта» маъносида ишлатилади. Сўнгра, «бу» сўзи асарга киритилган олмош ўрнида келиб, «кўрсатиш» мазмунида қўлланилади. Ниҳоят, «бу» сўзи — ибораси контекстдаги фикрга диққатни жалб этиш, кучайтириш, таъкидлаш, ҳатто ундаш, мазмун чуқурлигини ва таъсирчанлигини ошириш маъноларида келади. Демак, автор иккинчи мақоласидаги фақат «бу» ибораси воситасида пахта иборасининг турли маъноларда ишлатилишини, яъни у англаган оттенкаларнинг ранг-баранглигини, мазмунан катта ижтимоий-сиёсий эстетик аҳамият касб этишлигини ўзининг мантиқан изчил муҳокамалари асосида очиб беради. Ўз мақсадини ғоят сержилва сўз ва ифодаларда образли қилиб англатади. Бу нарса ижодкорнинг йилдан-йилга ўз бадий маҳоратини чархлаб, ўстириб бораётганлигидан далолатдир. Ҳар икки публицистик асарнинг ўзaro солиштирилиши ёзувчининг ижодий эволюцияси ҳақида оз бўлса ҳам таассурот қолдиради. Иккинчи мақола ўзбек пахтасининг аҳамиятини атрофлича, кўпқиррали қилиб изоҳлаш имкониятини туғдиради. Автор пахта билан боғлиқ иқтисодий-хўжалик, ижтимоий-сиёсий, маданий, маънавий бойликларни ошириш тўғрисида ҳам кенг мулоҳазалар юритади:

«Масаланинг иккинчи томони ҳам бор: бу миллион-миллион тонналар уларни яратган миллион-миллион азаматларнинг янги қуриладиган муҳташам уйлари ва клубу қироатхона-ю мактаблари, янги олинadиган телевизор, приёмниклари ва бўш ерда пай-

до қиладиган электростанциялари, яна шунинг ҳам айтай: бу тонналар севганларнинг шодиена висол тўйларининг ҳам боисидир. Эҳ-ҳа, яна нималарни айтса бўлади у тонналар мадҳида! Хуллас бу том маънодаги мўъжизали бойликни таърифлаб тамом қилиб бўлмайди. Унинг қийматини ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайди. Уни баъзан «оқ олтин» дейдилар, бу жуда ҳам тўғри бўлмаса керак. Зотан, олтиндан на мой чиқариб бўлади ва на чит тўқиб бўлади. Пахта сахий ҳамда сирли табиатининг ва қаҳрамон совет кишиси меҳнатининг ҳайратомуз маҳсулидир» дейди.

Бадий адабиётнинг кенг тасвирий имкониятларидан фойдаланиб, оддий рақамлар ёки статистик маълумотлар ҳақида ҳаяжон билан мулоҳазалар юритилади. Мисолнинг ўзиданоқ ёзувчининг ички ҳаяжонини, руҳий ҳолатини, лирик чекинишларини, эстетик қарашларини, унинг мулоҳазаси ва фикр юритишидаги соддадан мураккабга, конкретдан абстракт тафаккур қилишга мойиллигини, ўз ғоясининг образли сўз ва иборалар воситаси билан таъсирли қилиб ифодалашга ҳаракат қилганини аниқ кўрамиз. Ёзувчи ижодидоги бу хусусият эса асарнинг бадий публицистик пафосини оширишга хизмат этган.

Воҳид Зоҳидовнинг «Афсонасимон ҳақиқат»⁴⁰ номли публицистик мақоласининг композицион тузилиши ҳам метафорик ва антитеза характеридадир. Унда яна ўтмиш ҳозирги замонга солиштирилади. Ўзбекистонда Октябрь революциясигача бўлган ва бундан сўнгги улуғвор социалистик қайта қурилишларнинг картинаси ўзаро қиёслаш планида берилади.

Адиб асрдан-асрга, наслдан-наслга ўтиб келган зулм ва зулматни, жафоби жамиятни, халқ тушқунлигини келтириб чиқарган тузум тартибсизликларини «давр ва халқ фожиаси» деб ифодалайди. Ана шу зулм ва адолатсизликлар мутафаккирларнинг ғазабкор ижодидан келтирилган шеърий парчалар — фактлар орқали кўрсатилади.

Ёзувчи публицистикасида тарихдан ва замонамиздан олинган лавҳа, воқеа, цитата, хабар, сана, процент, рақам, сон, деталь, мақол, матал, штрих, поэтик парча, персонаж каби етакчи ва ёрдамчи фактлар жуда кўпдир. Бу хилма-хил компонентларнинг бадий синтездан умумлашма, яхлит публицистик образ бўлади. Образда публицист баъзан ўқувчида душманга ва ёмонликка қарши нафрат ҳиссини уйғотса, баъзан теран фикрлар, изчил манتيқий мулоҳазалар юртыб, образ мазмунини бойитади. баъзан эса, нафис картиналар чизиб, унинг мафтункорлигини оширади. Буларнинг ҳаммаси публицистик асарнинг таъсирчанлигини, мусиқийлигини, лиризм билан илмий-фалсафий фикрлашнинг чатишиб кетишини таъминлайди. Воҳид Зоҳидов публицистикасининг энг кучли томонларидан бири бўлган эҳтиросли лирик интонацияда, чуқур фалсафий умумлаштиришларда М. Горький публицистик мақолаларининг ижодбахш излари бор. Унинг публицистикаси Горький ва Маяковскийнинг фактларга жуда бой ҳужумкор, сиёсий, юксак

⁴⁰ Воҳид Зоҳидов. Даврим довруғи. Тошкент, 1965, 127-бет.

гражданлик пафосли мақолаларининг тарихийлик ва фалсафий умумлаштирувчилик характериға анча уйғундир.

«Афсонасимон ҳақиқат» номли мақоласи бундан холи эмас. Публицистик мақолани фактларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Фактлар мақоланинг жони, ишонтиришлик кучини таъминловчи бирдан-бир омилдир. Факт бўлмаса, яхши фикр, гоё ҳам қуруқ сафсатаға айланади. Воҳид Зоҳидов мазкур мақоласида ўтмишдаги қолоқликни исботлаш, кўрсатиш учун ўша давр газеталари саҳифаларидан тўртта тарихий, етакчи фактни келтиради. Бу фактлар ўтмишдаги кулфатли халқ тақдирини ёрқин ифодалайди. Ана шу фактлар воситасида ўтмиш, феодал давр ва халқ фожиасининг антитезиси сифатида совет воқелиги, бахтиёр кишиларимизнинг турмуши, уларнинг озод меҳнати тасвирланади ва шу орқали социализм давридаги ижодкорлик, давр ва халқ жасорати тараннум этилади. Адиб, феодалистик ва капиталистик ўтмишни қаҳратон қишға қиёслайди. Октябрни эса, қуёшнинг чиқишига, баҳорнинг бошланишига чоғиштириб, оригинал ўхшатишлар қилади. Бунга яна унинг: «қаҳратон қиш музлари парчаланди, халқ айтганини қилди, орзусига эришди, қиш қўйнида шу қишнинг синаман, ютаман деб Октябрь қуёши чиқди, баҳор бошланди... халқ дили революцион романтика билан тўлди» деган жумлаларини мисол қилиб келтирсак бўлади.

Қирқ йил ичида феодал қолоқлик тугатилди, социалистик ижтимоий ҳаётнинг ҳар соҳасида, оила ҳаётида, ҳар бир киши онги ва фикрлашида буюк ўсиш, тараққиёт мўъжизаси юз берди. Булардан илҳомланган ёзувчи ўз ҳаяжонини лирик чекнишларда тўлдириб, сўз ва ибораларни такрорий қўллаш приёмини ишға солди. Бу ўринда адибнинг «айтсаммикин?» деган сўроқ — такрорий сўздан моҳирона фойдаланганини айтмоқ лозим. Сўзнинг такрор-такрор ишлатилиши ёрдамида, республикамизнинг социализм даврида олти минг олими бор Академияға эга бўлгани, биргина Тошкентдаги Низомий номли педагогика институти студентларининг сони бутун Эрондаги студентлар сонидан кўплиги, «Поездни оташ арава», велосипедни «шайтон арава» деганларининг набиралари атом реакторини қуриб, унда ишлаётганликлари, ўзбек аёлининг фанни эгаллашда «Лондонлик ва Нью-Йорклик зодагонни лол этаётган» каби фактлар келтирилади.

Ўзбек халқининг қирқ йил ичида эришган катта ютуқларини адиб, чин маънодаги мўъжиза, ҳақиқий афсонасимон ҳақиқатдир деб талқин этади.

Ана шу гоё ёзувчининг «Шарқ, бу сенинг ҳам офтобингдир»⁴¹ номли мақоласида янада ривожлантирилди. Публицист мақоланинг Ўзбекистондаги социалистик тараққиётға бағишланган қисмида ўзининг «Афсонасимон ҳақиқат» номли асаридаги каби республикамизнинг ўтмиши билан ҳозирини, феодализм даври билан социализм даврини таққослайди. Халқимизнинг «бахт ва роҳат

⁴¹ Ўша китоб, 135-бет.

яратаётган»ликлари таъкидланади. Асарда тасвирланишича, ўтмишдаги мағрур тоғлар «халққа ўз бағридаги бойликларни босиб ётган девдек хўмрайиб боқар ва бепоен осмон эса одамлар бошида осилиб турган беўлчов тошдек даҳшат солиб турар» эди. Шу тахлитда табиат сирларини ўрганиб, уни енгаётган халқимизнинг оламшумул ишлари ҳамда янги қабул қилинган КПСС Программасидаги ғояларнинг бутун Шарқ мамлакатларининг халқлари учун ҳам ҳаётбахшлик аҳамияти, унинг эрк ва бахт офтоби эканлиги тарафдор этилади. Мақоланинг айна қисмида социалистик давр ҳақиқати ва адолати, инсоният ҳаётида янги тарихнинг бошлангани бадий, кўтаринки руҳда куйланади.

Воҳид Зоҳидовнинг турли темалар ва масалалар муносабати билан ёзилган «Далага — пахтани йиғиб олишга» (1960), «Кураш ва ғалаба айёми» (1964); «Баҳоримиз ҳуснига ҳусн қўшганлар» (1964), «Гўзаллик нимада» (1964), «Улуғ халқ мўъжизаси» (1963) «Асрий орзулар тантанаси» (1965) каби мақолаларида ҳам совет кишиларининг буюк тарихий, янада порлоқ ҳаётни барпо этиш учун курашлари, пахтачиликнинг равнақи йўлидаги халқ ҳамласининг турли қирралари ўзининг публицистик-бадий ифодасига эришди.

Реал мўъжизалар мазмунини ижтимоий маънодаги образли ибораларда («қуёш сўзи — Социалистик революция, Коммунистик партия ва «баҳор» сўзи социализм маъноларида келган) англаштиришда публицистнинг Ўзбекистон ва Ўзбекистон Компартиясининг 40 йиллик тўйи муносабати билан ёзилган «Қуёшни қутлаб»⁴² сарлавҳали мақоласи диққатга лойиқдир. Мақолага ўзбек халқининг социализмдаги мислсиз зафарлари бош тема қилиб олинган. Асар структурасида, одатдагича кечмиш тарихи (инсоният, жамият, хотин-қизлар, ҳодиса, воқеа каби фактлар) замонамиз билан таққосланади ҳамда ёзувчининг ана шу қиёслаш усулидаги фикрлари ўзининг пухталиги билан ажралиб туради. Мақолада коммунизм империализмга, тинчлик урушга, яратилган вайронликка, инсон иродаси, меҳнат табиат қонунларига, СССР халқларининг фашизмга қарши адолатли улуғ Ватан уруши Антанта ва гитлерчи газандарнинг босқинчилик урушларига эид қўйилади; тарихий тараққиётни белгилловчи прогрессив тенденциялар, уларнинг порлоқ иштиқболли ҳақида тўлғинликка эга илмий мушоҳада ва мулоҳазалар юритилади; булардан эстетик-назарий ҳукмлар чиқарилади.

Публицист совет кишилари ҳақида сўз юритар экан, ўзбек халқининг қаҳрамонлик қиёфаларини ҳам бошқа янги фазилатларини ҳам тасвирлайди. Ўзбек халқининг қадимийлиги, беҳад истеъдодга эгаллиги, гўзал инсоний фазилатлари, ўзида ва фаолиятида юксак ғояларни мужассамлаштиргани, социалистик даврда яна ҳам «янги қиёфали ва мақсадли, янги фаолиятли ва фазилатли халққа айланган»и сингари сифатлари ифтихор билан тилга олинади. Унинг фикрича, халқимизнинг бу эзгу гуманистик хусусиятлари беқиёс қаҳрамонликлар кўрсатишга, мўъжизалар кашф этиш-

⁴² Ушя китоб, 194-бет.

га замин ҳисобланади. Автор, ўз фикрларини далиллаш учун республикамиз меҳнаткашларининг тоғларни қўпораётгани, сунъий денгизларни яратаётгани, социалистик қишлоқ ва шаҳарларни бунёдга келтираётгани, саноат гигантларини барпо этаётгани сингари фактларни келтирадики, буларда халқимизнинг «энг олий инсоний идеал» ҳисобланган коммунизмни қад кўтартиришдаги улму ҳиссаси намоян бўлади.

Мақоладаги ана шу ғоявий йўналиш тарихий ва ҳаётий фактлар, воқеалар, рақамлар, қарашлар билан асосланади. Шундай қилиб, асарда ўзбек халқининг қаҳрамонона фаолияти ўзининг ҳаққоний ифодасини топади.

Ёзувчи, асардаги ҳар бир далил, эпизод, диалог, рақамнинг ички моҳиятини конкрет, таъсирли акс эттиради. У, халқ мақолларини, сифатлашларни ҳамда қофия, интонация, метафора, ўхшатиш, анафора, такрорлаш, инвектива, аллитерация, контраст каби поэтик компонентларни ишга солади. Жумладан, ўтмишдаги аёллар, хусусан оналарнинг аянчли тақдирлари қуйидагича тасвирланади: «У пилта чироқ ёруғида кўз нурларини ипак толалари ва игна қилиб кашта тикди, мато устига нақшдан гулзор ясади, лекин кулбаси вайронлигича, атрофи ғамхоналигича қолаверди». (197) дейди. Парчадаги икки моментга эътибор берайлик. Биринчидан, бу ерда онанинг кўз нури ипак толаларига ва кашта тикиш игна-сига ўхшатилади. Иккинчидан, «лекин» иборасини давомли қўллаш орқали яхши ниятнинг ғам-андух билан, гўзалликнинг хунуклик билан тугалланганлигига диққат тортилади. Шу муносабат билан публицист қўллаган «лекин» сўзи устида тўхтаб ўтайлик. Мазкур сўз воситасида чуқур маънолар товланади. Бунга унинг: «Ҳа, у хирмон-хирмон дон етиштирди, лекин ўзи бир бурда нонга зор бўлди. У тоғ-тоғ пахта яратди, лекин ўзининг боши ямоқ ва юпун кийимдан чиқмади. Ўзи шарбатли мевали боғлар ижод этди, лекин булар ўзгаларнинг мулки бўлди. Ёнида дарё оқди, лекин сув унга боқмади. Не-не умид, орзу ва севги билан бола ўстирди, лекин фарзанд доғи ва бахтсизлиги алами ҳамиша у билан бирга бўлди. Зулм ва талончиликка қарши бош кўтарди, лекин адолат ахтариб кўтарилган бу бошлар қиличдан ўтқазилди...» деган гапларини келтирайлик (195—197-бетлар).

Воҳид Зоҳидов, бу сўз — ибора орқали ўтмишда халқ тақдирининг забунлигини таъсирчан беришга эришади. «Лекин» ибораси икки хил мазмуннинг ўзаро бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйилишида контраст-восита, поэтик компонент сифатида ишлатилади. У ўқувчини мантиқли, чуқур, образли фикрлашга руҳлантиради. Шунингдек, бу ибора маънони кучайтиришга унинг муҳим томонларига диққатни тортишга, фикрни бир нуқтага тўплашга имконият яратади. Булар чиндан ҳам «лекин» сўзининг маънодор функцияларда қўлланилганлиги ҳақида яхлит тасаввур ҳосил этади. Бадий ижодда сўзларни такрорлаш приёми-мазмуннинг кучайтирилиши, сўзлар оҳангдорлигини ошириш ва уни бошқа сўзлардан айрича маънога эга эканлигига диққатни жалб этишга қаратилади.

Яна бир кичик элементга ҳам эътибор этиш зарур. Парчадаги «...у хирмон-хирмон дон» сўзлари «нон» сўзига қофия қилинади. Фикрни шеърини оҳангда қофияга, вазнга, туроққа солиб сайқаллаш унинг ўйноқчилигини таъминлайди. Автор, ўтмиш фожиаларини эсга олар экан: «эҳ-ҳе, бунгача, «Аврора» садолари янграунгача не-не бўронли ва тўфонли асрларни, қаҳратон қиш ва қақшатғич куз азобларини, зулм ва зулмат даҳшагларини бошдан кечирилмади!» (19-бет) дейди. Бу мисолда «Бунгача» сўзи «янграунгача» сўзига, «бўронли» сўзи «тўфонли» сўзига «қаҳратон қиш» ибораси «қақшатғич» сўзига қофия қилинади. Қаҳратон қиш ва қақшатғич куз азобларини гапидаги биринчи тўрттала сўзнинг бошланғич ҳарфлари «қ» билан бошланиб, чиройли аллитерациялар ҳосил қилади. Адибнинг «Мўъжизакор қудрат» сарлавҳали публицистик мақоласида ҳам бу ҳодиса учратилади. Мақоланинг иккинчи қисмида: «Асрлар қонга бўялиб ўтаверди. Золимлар зулми-ю зуғуми зўравон бўлиб қолаверди» (24-бет) деган жумласи бор. Мазкур мисолнинг иккинчи гапида ҳам тўртта сўзнинг ҳаммаси «э» ҳарфи (ундош товуши) билан ёзилиб, ўзига хос оригинал аллитерация ясалади.

«Қуёшни қутлаб» мақоласида поэтик воситалар кўп. Асарнинг тубандаги жумлаларига эътибор қилайлик. «Ҳар ерда ақл ва адолат тантанаси; ҳар ерда гўла ва тўкис тўй таронаси... ҳар чеҳрада кўзга ташланиб туради, шодиёна кулги ва табассум, ҳар бир дилу тилда жўшқин ва ўйноқи бахт тараннум этилади... Атиргул ва сайроқи булбул, кўк майса билан қопланган ер ва қуёшни қучган мусалфа мовий осмон, чарақлаб очилган чечакли олча, завқу-шавқ билан гўла инсон... қуёш ўзгача боқадиган, дарёлар ўзгача оқадиган, халқ саодати учун нафас оладиган, халқ фаровонлигига хизмат қиладиган бўлди», дейди. Бу ўринда, «тантанаси» сўзи «таронаси», «табассум» сўзи «тараннум», «атиргул» сўзи «булбул», «осмон» сўзи «инсон», «боқадиган» сўзи «оқадиган», оладиган сўзларига қофия қилинади. Мисолнинг бошидаги «ҳар ерда гўла-тўкис тўй таронаси» жумласида «т» ундош товуши (ҳарфи) билан бошланган тўртта сўзда ҳам кўркем аллитерацияни кўрамиз. Кейинги жумлада ёзувчининг ғоявий ниятини акс эттириш учун ишлатилган «табассум-тараннум» қофиясида инверсия ҳам борлиги яққол кўзга ташланади. Поэтик воситалар учун инверсия, ўхшатиш, қофия, аллитерация, сўз ёки жумла такрорланиши, кучайтириш, муболаға кабилардан ёзувчи муваффақиятли фойдалана олган. Ундаги фактлар эса, мақоланинг ғоявий мазмундорлигини, ишонтиришлик кучини оширган. Публицист ўз асарида халқнинг яратувчилигини, метафорик маъноларда «қуёш», «баҳор» деб мадҳ этилган социалистик давримизни, унинг ҳаётлиги ва мўъжизакорлигини ёрқин ифодалаб берди.

Публицист маҳорати устида сўз кетганида Воҳид Зоҳидовнинг «Ҳамма гап журъат ва жадалликда»⁴³ сарлавҳали мақоласини чет-

⁴³ «Ўзбекистон маданияти», 1976, 29 октябрь.

лаб ўтиб бўлмайди. Мақола структураси ўзига хос оригиналликка эга. Унинг оригиналлиги, аввало, мақоланинг композициясида кўринади. Асар композициясини кўп мақолаларда чайналган ўтмиш, тарих лавҳалари ёки капиталистик, муштамлакачилик ҳодисалари эмас, балки ўзбек пахтакорларининг беш миллион уч юз минг тонналик пахта ҳосили олишдаги қаҳрамонона ҳаракати ташкил этади. Бу соҳадаги улкан ишлар мисолида халқ журъаткорлиги идеяси, асосан, учта етакчи фактга бирлаштирилади.

Биринчи факт — табиат офати-стихияси: зилзила, сув тошқини, сел, бемаврут қор ёғини, совуқ тушиши, қурғоқчилик ва ҳоказолар.

Иккинчи факт — халқнинг табиат эҳсонидан онгли фойдаланиши, иродаси, унинг ҳуснига ҳусн, мазмунига мазмун бағишлаши. Мақолада, бу халқ характеридаги «ҳаётбахш ва бахтбахш» фазилатдир дейилади.

Публицист фактларни ўзаро зиддиятда кўрсатади. Биринчи факт иккинчи фактга антитеза қилинади. Фактларнинг ички моҳияти ҳиссий тафаккур орқали очилади. Фикр ҳар икки фактнинг ўзига хос эстетик идрок қилинишида турли поэтик компонентларда чуқурлаштирилади. Масалан, куз фасли картинасини олайлик: «...ҳозир ўзбек диёрида, ...бепоён «оқ олтин» ерларида, ҳар бир деҳқон ҳаёти ва хонадонда улкан ҳамда ҳал қилувчи жанг кетмоқда... бу, қаҳратон ва беаён қиш элчиси... ўз ниҳоясига бора туриб нақадар шафқатсиз, инжиқ ва қақшатғич бўлади... Ҳатто, у ўта беҳаёлилик ва беандишаллик ҳам қилади... Унинг ярамас феъли ва аччиқ инжиқлиги бор, ҳар қандай нарсага чиритадиган ёмғири ва узиб-узиб оладиган изғирини бор. Қолаверса, жуда «жаҳли» чиқиб кетганда осмондан ташлайдиган заҳаромуз қори ҳам бор».

Пахтакорлик масъулияти, вақтни тежаш, гафлатда қолмаслик, юрт бойлигига садоқат, гражданлик бурчи гоёси юқоридагидек фаслнинг баъзи томонларини ички лирик ҳаяжонда, эҳтиросли изоҳлашда берилади. Қисқа-қисқа уюшган гаплар тузиш, уларнинг оҳангдорлигини ошириш билан ўқувчи диққати активлаштирилади. Чунончи, кузнинг аёвсизлиги контекста «шафқатсиз, инжиқ ва қақшатғич» каби синонимли ибораларга туширилади. «Беҳаёлилик ва беандишаллик» сингари жумлаларида жонлантириш, «инжиқлиги бор, изғирини бор, қори ҳам бор» бирикмаларида эса, инверсия, бадий ҳушоҳанглик жозибаси кўзга ташланади. Адиб, кузни «қиш элчиси»га қийслайди. «Жаҳли» чиқиб кетганда осмондан ташлайдиган «заҳаромуз қори» деган бирикмада эса, реалистик кучайтириш, ҳажвий муболага элементлари ишга солинади. Шундай қилиб, кузнинг реалистик картинаси яратилади.

Публицист куз образида табиат стихиялари (биринчи факт) билан ижтимоий куч (иккинчи факт) ўртасидаги курашдан умумлашма хулосалар чиқаради. Мазкур хулосалар ҳам бадий поэтик фигуралар, образли тушунчалар, ташбеҳларга бойдир. Мақолада айни кураш жараёни — «улкан жанг майдони»нинг икки сат-

ҳи» — деб таърифланади. Шу сабабли деҳқонларнинг, умуман табиат — куз билан «ҳазиллашмаслик»лари таъкидланади:

«Ҳамиша ва ҳар ишда ҳам шундай. Ахир, бир вақтлар аёвсиз табиат ва ғаддор душман бошимизга нималар солмади, не-не алам ва андуҳ тошларини ёғдирмади?! Уруш даҳшатларини эсланг, саргардон сел ҳужумини ва бевақт қор ҳуружини, қаттиқ дўл ва тошқин таҳдидини эсланг! Буларнинг барчаси иродамизни енгмоқчи, белмизни букмоқчи ва фожиамизни томоша қилмоқчи бўлди» дейди. Олдий сўзларга образлилик, ширадорлик бахш этишлик публицистнинг ўзига хос услубий кўринишларидандир. «Ҳамиша» ва «ҳар ишда» сўзларининг қофияланиши, «нималар», «не-не», «эсланг» каби ижтимоий-социал мазмун касб этган ибораларнинг такрор қўлланишидан фикрнинг товланиши, «енгмоқчи», «букмоқчи», «томоша қилмоқчи» сингари синонимли ибораларнинг синтактик-стилистик вазифаларни ўзига олиши мулоҳазаларимизни тасдиқлайди.

1975 йили республикамиз пахтакорлари беш миллион тоннадан ортиқ пахта ҳосили олган эдилар. Халқимизнинг бу қутлуғ зафари ҳам шоирона дуйғуларда жаранглайди: «... бултурги сув танқислигининг таҳликаси ва тинка қуритарли ташвишларини ҳам мардонавор енганимизни айтмайспизми?! Беш миллион тоннадан ортиқ дур тоғини қад кўтардик-а!» деб таъкидланади. Улуғ воқеаларни эстетик ҳис этишда пахта хирмони — «дур тоғи», деб муболаға қилинади, сўроқ-ундов, ҳайратланиш эпитетлари эса, маърифий-тарбиявий функцияни бажаради.

Мазмуннинг теранлаштирилишида биринчи фактга алоқадор мантиқий муҳокамалар, ҳукм ва хулосаларнинг аҳамияти бениҳоядир албатта.

Мақола композицияси ва сюжет тузилишида иккинчи етакчи факт халқ характеридаги уюшқоқлик, сафарбарлик, яратувчилик, омилкорлик, донолик, шиддат, сабр-тоқатлилик каби маънавий-ахлоқий фазилатлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Миллионер колхоз деҳқонларининг жипслиги, аҳиллиги мисолида бу фазилатлар асосланади.

Колхоз лавҳаси мақолага учинчи етакчи факт бўлиб кирган. Айни факт асарнинг ғоявий-эстетик пафосига жонлилик, таъсирчанлик бахш этган. Осойишталик, ҳуррамлик, тантанаворлик, саранжомлик кўринишлари планнинг тўлдирилганидан нишона. Кишилар руҳий дунёсида ҳоким бўлган икки хил кайфият моҳияти ватанпарварлик ва интернационализм билан боғланади. Ана шу ғоявий руҳ қуруқ ифодаланмайди, балки антитеза, ҳайратланиш, таъкид, тасдиқ каби образли стилистик компонентлар, поэтик фигуралар кўмагида чуқурлаштирилади. Бунга колхоз чойхонасидаги гурунг мисол бўла олади: «Сухбат қизиган... қўшиқ ва рақслар... мазкур қишлоқдаги манзара мазмунига мос тушиб, уни янада... бойитаётгандай бўларди. Гурунг гоҳ қаҳқаҳали тус оларди, ахир колхоз ишлари — жуда жойида. Гоҳ эса, ташвишли ва оғир оҳанг касб этарди, ахир улар кўпни кўрган, коллективизм, умум манфаа-

тини кўзлаш руҳида тарбияланиб, сочи оқарган ва қўллари қадоқ билан қопланган нуроний шахслардир, донолардир» дейилади. Бундаги *ахир* ва *гоҳ* иборалари фикр мусиқийлигидан тебранишларни таъминласа, *манзара мазмунига мос, қўллари қадоқ билан қопланган, жуда жойида, оғир оҳанг ҳамда алам, андуҳ* каби сўз бирикмаларидаги турли маъноли ибораларнинг *м, қ, ж, о* унли ва ундош товушларининг такрорланиши билан келганлиги ёзувчи мулоҳазаларининг ширадор чиқишига, диққатнинг бир нуқтага йиғилишига ҳисса қўшади.

Шу ўринда Воҳид Зоҳидовнинг поэтик товуш ва ибораларни такрорлаш санъатига тўхтаб ўтмоқ жоиздир. Маълумки, нутқнинг лексик, синтактик ва эмоционал-маъноли интонацион-товушдошлиги катта маърифий қимматга эга. Автор нутқи, сўз тарашлашдаги маҳорати бу усулда конкретлашади. Нутқ составидаги оҳангдошлик ҳолатлари: ассонанс-унлиларнинг, аллитерация ундошларининг такрорланишини созлайди. Айни ҳолат мазкур мақолада кенг ўрин олгандир. Чунончи, адиб *ҳ, т, х, ж* каби ундошлардан, *а, о* сингари унли товуш (харф)лардан чиройли ассонанс ва аллитерация намуналарини беради. Аввалги мисолдаги «*ҳаёти ва хонадо-нида*», «*ҳамда ҳал*» иборалари, боғловчилари, кейинги мисолдаги «*ҳужумини, хуружини*», «*тошқин таҳдидини*», «*сув танқислигинини таҳликали ва тинка қуритарли ташвишларини*» сингари парчалар фикримизни янада ёрқинлаштиради.

Ёзувчи қишлоқ мўйсафидлари қиёфасини характерли штрихларда чизади ва бу билан бугунги ўзбек пахтакорларининг умумлашма портретини санъаткорона яратади: «...Самовар ҳам қаноти бўлса қайнашдан учиб кетгудай; бир неча ҳандон ва қувноқ мўйсафидлар ҳам ажойиб гурунгда. Соқол ва мўйлаблари шарқона қилиб қирилган, тартибга солинган, кўкраклар очиқ, дўппилар худди кеча чеварлар қўлидан чиққандай» дейди публицист. Айни гапнинг ўзида ички оҳанг-жарангдорликни, сўзлар қуймалигини, шунингдек, еоқол, дўппи, кўкраклар очиқлиги, «чеварлар қўли» штрихларида бўлса, тафаккурдаги миллий колорит яққол кўзга ташланади.

Мақоладаги учала етакчи факт: табиат стихияси, ижтимоий куч, миллионер колхоз эпизоди ўзаро диалектик бирликда коммунистик идеалга интилиш руҳини-мотивини акс эттиради. Бу мотив ўзбек халқининг 5 300 000 тонналик пахта хирмони учун қаҳрамонна кураши аспектида конкрет гавдалантирилади ҳамда бу «довон» деб аталади. «Довон» сўзи мўлжал, меҳнат маҳсулотини эъозлаш маъноларида, унга аҳд, ғалаба, обрў, ғолиблик каби сўзлар эквивалент қилиб олинади. Шу тарзда «довон» ибораси ўзида ғоявий-эстетик мазмун касб этиб, образлилик қиёфасига киради.

Айни ижодий хусусият бошқа ёзувчилар мақолаларида ҳам учрайди. Жумладан, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Назир Сафаровнинг «Узоқни кўзлаган қизим ҳақида»⁴⁴ номли мақоласида мазкур

⁴⁴ «Совет Ўзбекистони», 1976, 12 ноябрь.

ибора «уфқлар» сўзи шаклида келади. Аммо унинг мазмуни «шон, шўҳрат» иборалари, «беминнат хизмат», «зафарли уфқлар» каби бирикмаларнинг хилма-хил маънолари ҳисобига ҳам кенгайтирилади. Фарқи шуки, «марра» маъносидаги «уфқлар» сўзи конкрет шахс: Турсуной Охунова онласи аъзоларининг меҳнатдаги зафарлари ҳақида баҳс этади.

«Довон», «уфқлар» сўзларига уйғун иборалар таниқли қалам соҳиби Туроб Тўланинг «Ҳорма, она республикам!»⁴⁵ сарлавҳали публицистик мақоласида ҳам бор. Оташин ватанпарварлик, фарзандлик бурчи ғояси тараннум этилган бу мақолада «зафар», «камол», «шараф», «иқтидор» сингари терминлар, «олтин салом», «шодиёна лаҳзалар» каби бирикмалар ва бошқа бадий-тасвирий компонентларга ҳам дуч келинадими, буларда ўзбек халқининг пахтачиликдаги тарихий ютуқлари ижтимоий-эстетик мазмун пайдо этади.

Таъкидлаш лозимки, Воҳид Зоҳидовдаги «довон», Назир Сафаровдаги «уфқлар», Туроб Тўладаги «зафар» ёки «ғалаба» терминлари бир нав ишлатилган қуруқ сўзларгина эмас. Буларнинг заминида ўзбек пахтакорларининг беш миллион уч юз минг тонналик «оқ олтин» ишқи ва иштиёқи юксак гражданлик пафосида ранго-ранг услубларда жиловлангандир. Зеро, бу пафос Воҳид Зоҳидовда мантиқий-илмий муҳокамаларда, назариянинг лирик, образли тафаккур қоришиқлиги жозибасида берилса, Назир Сафаровда объектни деталлаштириш, эпик баён руҳида умумлаштирилади. Туроб Тўлада бўлса, мусиқий кўтаринкиликда, чекинишларда, тўлқинли туйғуларда, нафис ва ўйноқи ички ритмда жонлантирилади.

Хуллас, пахтакор ўзбек халқи характерининг қирралари: самийлик, сиполик, камтаринлик, жасоратлилик, талбиркорлик, иродалилик, саховатлилик, коммунистик бурчга дилдан эътиқод кибилар ҳар уч автор мақолаларида турлича индивидуал нафисликларда жилвалангандир.

* * *

Публицист халқларимиз тақдирига ва истиқболига донишманд-гуманист сифатида қарайди. Бу: «Халқимизда эртаги кунга ишонмаслик йўқ, эртаги куннинг қўрқуви ҳам йўқ, аксинча, ҳар бир совет кишиси ўзининг эртаги куни бугунгидан ҳам яхши бўлишига аминдир»⁴⁶ деган сатрларида равшан кўринади.

Ёзувчи порлоқ истиқбол ҳақидаги ўйларини тарихий-фалсафий, илмий-назарий мулоҳазалар билан асослайди. Жамиятнинг ривожланишини белгиловчи омиллар, негизлар, социалистик ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг прогрессив характеридан келиб чиқиб, келажак ҳақида файласуф каби фикр юритади. Масалан, унингча, меҳнатнинг асоси табнатдир, табиат—меҳнатга материал

⁴⁵ «Совет Ўзбекистони», 1976, 24 ноябрь.

⁴⁶ Воҳид Зоҳидов. Даврим доврўғи. Тошкент, 1965, 65-бет.

беради, бу материал меҳнат туфайли бойликка айлантирилади, бойлик эса, социалистик жамиятда инсоннинг онгли фаолияти ва унинг қаҳрамонлиги заминида майдонга келади. Демак, қаҳрамонликнинг манбаи ҳаётдир, ижтимоий жараёндир. Инсоннинг ана шу онгли фаолияти унинг табиат устидан ҳукмронлик қилишининг бирдан-бир мезонидир. Халқ қаҳрамонлигининг илдизи публицист Воҳид Зоҳидов томонидан илмий-материалистик қарашлар, маънавий тушунчалар, фалсафий категориялар заминида асосланади ва бунга ишонтарилади. Аини замонда меҳнат билан чамбарчас боғланган қаҳрамонлик кўтаринки руҳда, ҳаяжон ва пафос билан йўғрилгандир.

Воҳид Зоҳидов публицистикасида бадийлик билан илмийликнинг муштараклиги, чуқур илмий тафаккурнинг образли шакллари кириши ибратомуздир. Унинг қарийб барча публицистик мақолаларида ижодкор халқ, ижтимоий ўсиш, муъжизакорлик нафис мулоҳазалар, образли сўзлар воситасида тадқиқ этилади.

ПУБЛИЦИСТ ПОЭТИКАСИГА ДОИР

Ўзбек совет адабиётининг пешқадам намояндalarидан бири Мақсуд Шайхзода шоир ва таржимон, олим ва драматург бўлибгина қолмай, талантли публицист ҳам эди. Гарчи, у адабиётга жамиятнинг турли сиёсий-ижтимоий масалаларини ёритган мақолалари билан 30-йиллардаёқ кириб келган бўлса-да, бадий публицистик мақоланинг устаси сифатида кейинроқ кўрина бошлади.

Унинг Улуғ Ватан уруши даврларида ёзган «Номус деб» (1942), «Лафз — ҳалол» (1944) «Жавоб» (1945) каби бадий публицистик мақолаларида социалистик тузум ҳимоя қилинди, фашизм ва капитализмнинг меҳнаткашларга қарши реакцион моҳияти очиқ ташланди. Ижодий меҳнат пафоси, гуманизм, ватанпарварлик, яратувчилик каби ғоялар эса, адибнинг сўнги давр ижодида марказий ўринга кўтарилди. Социализм тузуми, революцион совет воқелиги, табиат ва жамиятни гўзал ва жозибали этаётган халқнинг сўнмас иродаси, ҳаётимизнинг энг актуал масалалари тасвирланди. Адибнинг Совет ҳокимиятининг 30 йиллиги олдида эълон қилинган «Совет кишисида Ватан севгиси»⁴⁷ номли бадий публицистик мақоласида ана шулар ҳақида баҳс этилади.

Асарда «чинакам инсон тарихини» ташкил этган давримиз — ўтмишга таққослаш орқали улуғланади. Социализм инсоният таржиман ҳолида, кишилик тарихида «янги саҳифа» деб талқин этилади. Она юртга нисбатан совет кишиси қалбидаги оташин туйғу Ватанга бўлган эҳтиросли муҳаббатда ифодаланади. Қаҳрамонлик билан йўғрилган ватанпарварлик социалистик жамиятни ҳаракатлантирувчи кучлардан биридир. Бу фазилатлар заводлардаги, фабрикалардаги, колхоз далаларидаги фидокорона меҳнатда: фан ва маданиятимизни илгари силжитишга, Ватанимиз шухратини

⁴⁷ «Қизил Ўзбекистон», 1947, 26 август.

оширишга эришадиган совет кишилари, олимлар, ёзувчилар, маданият арбобларининг кундалик ишларида намоён бўлади. Шайхзоданинг ёзишича, Ватан севгисининг туғилиши муайян даврнинг фарзанди бўлиш ҳисси билан боғлангандир. Бу ҳис-туйғунинг ўзига хос объектив илдизлари бор. Совет ватанпарварлигининг кучи ёзувчи томонидан ўтмишни эслаш асосида алоҳида таъкидланади ва бу ҳол сўзни такрор қўллаш усули орқали ифодаланади. «Ерни гуллатган деҳқон ернинг эгаси эмас эди; бир нав сув чиқариш учун ариқлаб тер тўккан сувчи сувнинг соҳиби эмас эди; жамиятни буюм-асбоб, нозу неъмат билан таъмин қилган ишчи корхонани «ўзимники» дея олмас эди; халқнинг тилида дostonлар яратган шоир ўз Ватанида ғариб эди»,— дейди. Фикрнинг таъсири, ифодалли, ёқимли оҳанг касб этишида, образлилиқнинг кучайишида, юкоридаги «эмас эди» сингари бир ёки бир неча сўзларнинг такрор-такрор қўлланиши, яъни жумлаларнинг анафорик конструкцияси катта роль ўйнайди. «Биз сўзнинг қайта ва қайта такрорланиши тингловчига қаттиқ таъсир этади ва худди ништарнинг тўхтовсиз санчилгани каби душман (мухалиф) қалбига қадалиб, уни яралайди»⁴⁸ дейилади, антик даврдаги «Греннея риторикасига доир» номли асарда. Зотан, сўзнинг такрорланиши киши эмоциясига, руҳига, сезги органларига кучли таъсир этади. Бунга характерли мисолларни асардан кўплаб келтириш мумкин.

Шайхзода мақоласида, ҳоким синф кишиларининг ватанфурушлиқларига халқнинг пешқадам намоёндаларининг жасоратлари қарама-қарши қилиб қўйилади. Эстетик жасорат категорияси мақоланинг биринчи бўлимида тарихни замонамизга таққослаш фонида бадиий-ҳиссий тадқиқ этилади.

Иккинчи бўлимда, олий типдаги совет ватанпарварлигининг туб сабаблари очилади: «Бу Ватани ҳар қайсимиз «Меники!», ҳаммамиз «Бизники!» дейишга ҳақлимиз. Чунки социалистик жамиятда эксплуататор ва техникхўрлар йўқ. Бу мамлакатда миллий, ирқий, диний... тафовут йўқ» дейди автор.

Шайхзода совет кишисида Ватан севгисини тасвирлашга киришар экан, ўзи ҳам таъсирланиб кетади. Коммунизм қураётган халқнинг янги олижаноб фазилати, Ватанга, Ленин партиясига садоқати публицистга битмас-туганмас илҳом бағишлайди. Ана шундай улуғ мавзуда асар ёзганига чин қалбидан қувонади, фахрланади ва бу психологик кечинмаларни эҳтиросли жумлаларда тасвирлайди. Асарнинг маъносини бўрттиришда, ўқувчида эмоция кўзгатишда, сўз бирикмалари мусиқийлигининг кучайишида сўроқ, ундовлардан фойдаланиш катта аҳамият касб этади. Сўроқ жумлалари тузишдан мақсад ўқувчи активлигини оширишдир. Саволларнинг табиати шуки, унда баъзан зоҳирий жавоб ҳам бор бўлади, яъни ўқувчи саволлар оқимига кириб, фикран уларга ўзи жавоб топади. Масалан:

⁴⁸ ««Античные теории языка и стиля». М—Л., Соцэкгиз, 1936, с. 263.

«Дунё куррасининг энг донишманд одамларига ҳамнафас ва шогирд бўлиш, темирдек мустаҳкам бир партиянинг тоғдай иродасига суяниш, тўғри йўлдан ўлмаслик диёрига бориш башарият тарихида қачон ва кимга муяссар бўлган ахир?» деб бир қатор саволлар берилади. Буларда, социалистик тузум ўлмаслик диёрига ўхшатилади, ленинчи Коммунистик партиямиз бирлиги «темирдек мустаҳкам» деб муболаға этилади, партия иродаси ва қудрати мағрур тоққа қиёсланади, фикр мазмунига партиявийлик, сиёсийлик руҳи сингдирилади.

Янги социалистик жамият бинокори бўлган халқимизнинг аниқ мақсад йўлидаги фидокорлиги ана шу замида улуғланади. Публицист тарихни океанга ўхшатади. СССРни шу океандаги кемага таққослайди, партия иродасини пўлат асабли деб кучайтириш приёминини қўллайди. Хуллас, қисқа ва содда, афоризм даражасидаги лўнда ва теран жумлаларда, аниқ ва ихчам ўхшатишларда ҳаётимиз маъноси ва курашимиз истиқболи ифодалаб берилади. Мақолада чор Россияси маъмурларига «фойда макони» ва маҳаллий бойларга «қаймоқ дўкони» (қофиялаш) бўлган Тошкентнинг ҳозирги кунда Шарқнинг машъалига айлангани, унинг Европанинг ҳар қандай пойтахтидан кенг ва катталиги, Бағдоддан, Истамбулдан, Маккадан, Мадинадан, Техрондан ўз кенглиги, маданияти ва аҳолисининг кўплиги жиҳатидан салобатлироқ эканлиги кўрсатилади. Автор бу фактлар орқали ўзбек халқида ўз шаҳарига, Ватанига ифтихор, меҳр уйғотишни мақсад қилиб қўйган. Зотан, ватанпарварлик қаҳрамонлигининг ўзагидир. Аммо мақолада публицистнинг қалб жўшқинлигини мукамалловчи, совет кишида Ватан севгисини кўрсатувчи мисоллар кам. Завод-фабрикалардаги ишчиларнинг, колхозчиларнинг ватанпарварлигини ёки унга боғлиқ бўлган уруш давридаги жангчиларимизнинг ботирлигини гавдалантирувчи икки-уч факт келтирилса, мақоланинг таъсири, мазмундорлиги янада ортган бўлар эди.

Адибнинг «Москванн севамиз»⁴⁹ номли мақоласида ҳам ватанпарварлик ғояси қаҳрамонлиқнинг рамзи сифатида улуғланди. Асар 1947 йилда кенг ишонланган Москванинг 800 йиллиги муносабати билан ёзилиб, унда халқимизнинг «икки аср кам мингга кирган» пойтахтига бўлган меҳри-муҳаббати тасвирланди. Бунда ҳам бош ғоя шаҳарнинг ўтмишини унинг ҳозирги ҳаётига ҳамда капиталистик давлатларнинг йирик шаҳарларига қиёслаш орқали берилади.

Публицистик мақолада гапда сўзларнинг бирикмаси, уларнинг жойлаштирилиш тартиби муҳим аҳамият қозонади. Содда гап қурилишлари орқали ёзувчи ғояни ўз вазифаси ва мақсадига бўйсундиради. Шунинг учун ҳам содда гаплар уюшмасида гоҳ кўгаринкилик, гоҳ ўртача оҳанг, гоҳ бир парда пасайтирилиш, гоҳ эҳтирос, гоҳ ғазабкор ва фош этишлик хусусиятларини кўрамай. Бу публицистик хусусиятлар (нотиқдай гапириш, саволлар таш-

⁴⁹ «Ўзбекистон», 1947, 7 сентябрь.

лаш, жавоб бериш, хитоб қилиш кабилар) қуйидаги парчада яққол кўринади:

«Бу кун ҳинду чинли Парижий эсга олганда нимани ўз хуноб кўзлари олдига келтиради? Француз колоннал легионлари (лашкарлари)нинг жабрини! Суматранинг қаҳвақори Голландиянинг пойтахти Гаагага нечун ташаккур билдирсин? Тинч Индонезия халқини бомбардимон қилгани учунми? Филиппин аҳолиси Нью-Йоркни нечун севсин? Доллар ва атом қудрати билан асоратга олгани учунми?

Инглизлардан ўн баравар кўп бўлган ҳиндулар Лондонга нечун раҳмат десун?... қулчилик сиёсатини муттасил давом эттириб келгани учунми? Йўқ! Улар... у бахтсиз элларнинг бевалари, бечора деҳқонлари, етим-сағирлари босқинчи давлатларнинг таъмақор пойтахтларини нола ва лаънат билан хотирага оладилар» дейди. Бу парчада авторнинг сифатловчи сўзлардан маҳорат билан фойдалана олгани, фикрни «тузатишлар», «чекинмишлар» билан тўлдириб боргани ҳаяжон уйғотади. Мақола фактларга жуда бой. Фактлар ягона мақсадга — социализм байроқдори Москванн севишимизнинг сабаби нимада эканини кенг ва тўлиқ асослаб беришга қаратилгандир. Шайхзода такрорий сўзлар ва иборалардан усталик билан фойдаланади, натижада мақоланинг таъсирини, фикрнинг чуқурлигини пояма-поя кучайиб боришига эришади.

«Биз Москвани севамиз!» деб қайта-қайта ёзади публицист ва ҳар гал бу фикрни янги мулоҳазалар билан чуқурлаштиради. Шу приём орқали мақола абзацлари бири иккинчиси билан узвий боғланади, бири иккинчисининг мантиқий давоми бўлиб боради, бири иккинчисини тўлдиради.

Публицист талай фактлар асосида ҳаёт, маданият, эрк ва одампарварлик гуллаётган, социализм даврида равнақ топиб бораётган эллар тақдиридаги Москванинг ўйнаган ролини олқишлайди ва совет халқини «бахтлар ўлкасининг граждандарин!» деган хулосага келади.

Шайхзода, «Октябрнинг нурлари»⁵⁰ номли публицистик мақоласида ҳам совет воқелигини капитализм воқелигига таққослаб, социализмнинг улуғворлигини, унинг ҳаётчан ва халқчил тузум эканлигини контраст приёми воситасида ифодалаган. Халқнинг яратувчилиги ва қаҳрамонлиги Октябрь революциясининг галабасидан кейинги улуғвор ўзгаришлар билан боғланади. Импералистларнинг эрксевар араблар тупроғини топтаётганликлари биздаги Мирзачўлни гулистон қилиш тadbирларига, эҳромларнинг вайрон этилиши эса Тошкентдаги Кўкалдош мадрасасининг тиклаш ишларига таққосланади. Автор бу ўринда бир-бирига оҳангдош, лекин маъноси бир-бирига қарама-қарши сўзлардан, ифодалардан маҳорат билан фойдаланади. У ўз фикрини яқунлаб, шундай дейди.

«Ана икки системанинг табиати!... қуриш системаси ва қуриш системаси! Одампарварлик системаси ва одамхўрлик системаси!»

⁵⁰ «Совет Ўзбекистони маданияти», 1956, 7 ноябрь.

Шайхзоданинг «Иисоннинг қадри ва куннинг баҳри»⁵¹ номли мақоласида партия ва давлатнинг совет кишиларига бўлган «қадр-шунослиги» тўғрисида гап боради. Унинг ёнишича, ҳар бир совет кишиси бахтни ўз қўли билан яратишни виждон вазифаси деб билади. Бунга кишиларимизнинг ҳар томонлама ўсганлиги, уларнинг коммунизм қурилишига актив қатнашаётганликлари факт сифатида келтирилади: «Эртанги ҳаёт ишқи қалбларимизда мавж урмаганда эди, бизнинг умрларимиз бугунги олижаноб маънога тўлган бўлармиди?» дейди автор. Мақолада кун «бир нав» ўтмаслиги керак, у—Ватанга фойда, ўзингга секин, дўстларга меҳр мазмуни билан тўлиб, умрга ҳусн бериши лозим, бунинг учун эса ҳаётда мислсиз мардликлар кўрсатиш талаб этилади, деган фикр тарғиб қилинди.

Публицист «Ўзбекистон олтини»⁵² номли бошқа мақоласида пахтаининг аҳамияти ҳақида сўз юритади. Пахтаининг миллионларнинг меҳнати билан яратилиши, у ўзбек халқининг турмушини, тақдирини акс эттириши, халқимизнинг нони, маданияти, шодлиги, яшуласи ҳам ундан эканлиги кучли эҳтирос билан куйланади. Пахта ўзбек халқининг бахтидир, деган хулоса чиқарилади. «Пахта — ўзбекнинг нони» деган жумласида эса оддан метафора ясайди. Бу ерда, метафора бир сўзгача қисқартирилиб, қисқаси сифатида ҳам келган. Автор ўзбек халқининг янги ерларни ўзлаштираётганлиги фактини Панама канали қурилишига қарши қўйиб халқимиз амалга ошираётган ишларнинг нақадар улканлигини намойиш эта олган.

Шайхзода қатор бадний публицистик мақолаларида халқ характеридаги ижодкорлик, ҳужумкорлик каби янгича гуманистик фазилатларни улуғлайди. Жамият қиёфасини ўзгартиришга ва халқ турмушини яхшилашга қаратилган оммавий ҳаракат унинг пахтачиликни ривожлантиришга бағишланган мақолаларида ўз ифодасини топди. Адибнинг янги йил ҳақида ёзилган «Салом элик саккизинчи йил»⁵³ (1958) номли публицистик мақола бу жиҳатдан характерли. Совет халқининг куч-қудрати темаси унинг ички мазмунини ташкил этади. Унда порлоқ келажакка умид билан қараш мотиви кучлидир.

Езувчи эски йилдаги баъзи актуал проблемаларни публицистиканинг кенг имкониятлари асосида таҳлил этишга, яқинлашга ҳаракат қилади. У 1957 йилда Октябрнинг 40 йиллик юбилейини ўзбек халқи ҳам ўзининг пахтаси, меваси, чорваси, шолиси, буғдойи, газламаси билан эл хазинасига ҳисса қўшиш орқали кутиб олганини гапирди. Булар асар воясини, унинг ички йўналишини белгиловчи фактлар сифатида келтирилади. Зотан, СССРда социалистик жамият қирқ йил мобайнида ўзининг ҳаётбахш эканлигини

⁵¹ «Тошкент ҳақиқати», 1956, 28 март.

⁵² «Советская культура», 1956 г., 8 декабри.

⁵³ «Ўзбекистон хотин-қизлари», 1958, № 1.

кўрсатди, фан ва техникада катта муваффақиятларга эришилди, ернинг ва ойнинг сунъий йўлдошлари космик фазога тарихда биринчи бўлиб учирилди. Бу эса совет илмининг нақадар парвоз этганини ва социализмдаги халқ иродасининг енгилмаслигини намойиш қилди. Ўзбек халқи ҳам пахта планини бажариб, Бутуниттифоқ пахтакорлари кенгашига тортиқ этди. Публицист — ёзувчи мазкур мақоласида совет кишиларининг бу жаҳоншумул — тарихий зафарларини катта қаҳрамонлик сифатида танитади. Ана шу гоё санъаткорнинг «Қурултойчилар»⁵⁴ сарлавҳали публицистик мақоласида ҳам ривожлантирилди.

Маълумки, қадимдан ота-боболаримиз юртимиз ҳаётида ва тақдирида улкан аҳамиятли, муҳим масалани ҳал қилмоқ учун тўпланишар эдилар. Буни улар «Буюк йиғин» ёки «қурултой» номи билан атаб келганлар. Пахтакорларимиз бу традицияга янги мазмун киритиб, кўп йиллардан бери республикамиз пойтахтида ана шундай қурултойларни ўтказиб келадилар. 1958 йилда эса, Совет Иттифоқи пахтакорларининг буюк йиғини Москва шаҳарида чақирилган эди.

Шайхзода «Қурултойчилар» асарида унда қатнашган Тошкент области пахтакорларининг шонли меҳнати ҳақидагина фикр юритмади. У, қурултойни ўзбек пахтакорларининггина кенгаши деб чегаралаб ҳам қўймади. Адиб бу йиғинни мамлакатимизнинг барча пахтакорлари иштирокидаги кўп миллатли совет халқининг буюк кенгаши деб атади. Шайхзода қурултой қатнашчиларини ҳаяжонланиб тилга олади. Образли қилиб: «Бу одамлар соч ва соқоли пахта далаларида момикдай оқарган тажрибали мўйсафидлар. мўйлаблари сабз урмаган йигитлар, умр баҳорига энди кирган чевар қизлардан иборат халқ вакиллари дир» дейди.

Авторнинг таъкидлашича, улар бу ерга меҳмон сифатида эмас, балки янги, буюк вазифаларни ҳал қилмоқ учун йиғилганлар. Ҳақиқатан ҳам қурултой социалистик жамиятнинг иқтисодий тараққиётида олға ташланган катта тарихий қадам бўлди. Кўрилган масалалар келажакда пахтакор республикаларнинг меҳнаткашлари учун конкрет программалик ролини ўйнади. 1959 йилда пахта плани ва мажбуриятларнинг бажарилиши бунга исботлади. Зотан, публицистнинг: «Бу ақл ва тажрибанинг, меҳнат ва муҳаббатнинг, анъана ва истиқболнинг, билим ва садоқатнинг қурултойи бўлади», деб айтган гаплари чин ҳақиқат эди. Ҳар йилги олинаётган мажбуриятлар ва аҳдларимиз, совет кишиларининг турмуш тараққиётини акс эттиради. Буни ёзувчи кенгашлик иш — «қимматбаҳо жавоҳир сингари халқдаги ҳикматнинг зангламас хазиналарига қўшиладиган гавҳарлар дир», деб таърифлайди. Шайхзода қурултойнинг аҳамиятини ифодалар экан: «Ватаннинг янглишмас даҳоси, мажозий қилиб айтганимизда, замонамиз мафқурасининг азим дарёси шундай соф ва тиниқ томчилардан қуйилиб бунёдга келади» деб характерлайди.

⁵⁴ «Тошкент ҳақиқати», 1958, 18 февраль.

Адиб, социалистик воқеликда амалга оширилаётган конкрет ҳар бир ишга, новаторликка, масалага ижодий жавоб бериш йўли билан ўз муносабатини билдириб борарди. Кичик бир муҳим ҳаёт деталли, воқеаси, ҳодисаси ҳам унинг назар-эътиборидан четда қолмасди, социалистик воқеликлар ҳақида шоирона ҳис ва ҳаяжон билан лавҳалар яратарди. Янги йил, 7 ноябрь сингарни тантанали кунларга бағишлаб мақолалар, шеърлар ёзиб, уларнинг моҳиятини, аҳамиятини, тарихий, сиёсий ўрнини эҳтирос билан таърифларди, пропаганда қиларди. Шайхзода ижодининг бу хусусияти, унинг актуал масалалар бўйича акс садо бериши ва ҳозиржавоблигидир. У воқеликни шаблон, схематик равишда тасвирламади, балки мушоҳадакорлик, ҳозиржавоблик, оригиналлик ва кенг қирралик фикр юритишга интилди. Бу хусусиятларни публицистнинг «Йиллар ва йўллар»⁵⁵ номли мақоласида ҳам кўрамиз. Еттинчи ноябрни таърифлашга мақолада анчагина ўрин берилган. Календардаги шу қизил варақнинг салмоғи ҳақон кутубхоналаридаги китобларнинг жамулжам саҳифалари савлатидан ошиб кетар эди, деб чиройли муболаға ишлатилади. «Шоирона мажоз билан гапирадиган бўлсак, айтар эдикки,— дейди публицист,— агар фазода бир тарозу бўлса-ю, унинг бир палласига ер шари, иккинчи палласига эса календарнинг шу бир варағи қўйилса, буларнинг оғирлиги баб-баравар келган бўлар эди». Асарда бадий адабиётнинг турли хил компонентларини: мажоз, ўхшатиш, кучайтириш, тазод, таъкидлаш кабиларни кўплаб топса бўлади. Автор Октябрь социалистик революциясини «шифобахш obu ҳаво» деб чиройли ўхшатиш қилади. Бу кун Шайхзода фикрича, «ҳамма тўйларнинг тўйбошиси, барча байрамларнинг байрамбошиси»дир.

Коммунистик партия томонидан халқнинг ижодкорлик, ташаббускорликларига кенг шарт-шароитлар яратиб берилгани масаласи ёзувчининг май байрами ҳақидаги «Элда ҳам баҳор, дилда ҳам»⁵⁶ сарлавҳали публицистик мақоласида акс эттирилди.

«Яратилган кенг шарт-шароит» деган тушунчани давр характери билан боғлаб, М. Шайхзода қуйидагича бадий талқинлайди: «Минг йиллардан бери ҳамма халқларнинг шоирлари кўкламни таъриф ва тасвир этдилар, уни севинчнинг, ёшликнинг, бахтнинг жонли тимсоли қилиб олқишладилар. Аммо инсониятнинг кўпчилигига, меҳнаткашларга кўкаламзорлар ўтказган, ер ҳайдаган, боғ эккан фуқароларга баҳор бахт ҳам фаровонлик келтирмади. Чунки жамиятнинг тақдирини мавсумлар ҳал қилмайди, балки мавсумларнинг баракасини жамият белгилайди!» дейди.

Аслида мисолдаги: «севинчнинг», «бахтнинг», «ёшликнинг», «фаровонлик», «кўклам», «баҳор» каби сўзларнинг ҳар бири ўз луғавий маъноларига кўра, алоҳида-алоҳида предмет, тушунча, фасл, ҳодиса ҳақида конкрет тасаввур ҳосил қилади. Бироқ, бу сўзлар ўзларининг ягона умумий ички мазмун бирлигидаги образлиликни

⁵⁵ «Ўзбекистон маданияти», 1958, 7 ноябрь.

⁵⁶ «Ёш ленинчи», 1959, 1 май.

яратиш имкониятларига ҳам эгадирлар. Бунда мазкур ибораларнинг контекстдаги маъноларига кўра, маълум оҳангга ва ритмга солиб ўқилишини, фикрнинг бир нуқтага, яъни бир эстетик вазифага тўпланишидаги уюштирувчилик хусусиятларини кўрсатиб ўтсак бўлади.

Иккинчидан, бу сўз-ибораларнинг ҳаммаси мисол охиридаги «...Жамиятнинг тақдирини мавсумлар ҳал қилмайди, балки мавсумларнинг баракасини жамият белгилайди» деган публицистик образли яқун-тушунчага олиб келади. Автор мазмунни поэтиклаштиришга ана шу ўзига хос йўсинда эришади. Бунда барча сўзларнинг комплекси ва уларнинг махсус жойлаштирилиши туфайли образлиликнинг стилистик категория шаклида пайдо бўлганини унутмаслик лозим. Шунингдек, парчада «кўкламни таъриф ва тасвир этдилар» жумласидаги қисқа аллитерация («т» товуши), «кўпчилигига, меҳнаткашларга... фуқароларга» сўзларидаги синонимик «га» жўналиш келишиги қўшимчаси кабилар ҳам поэтик оҳангни пайдо қилишда ўзига хос вазифани ўтаган. Кўринадики, гарчи гоҳида алоҳида сўзнинг ўзи образлилик ҳосил қилмаса-да, гапдаги уюшқли бир неча сўзлар бадий асар услубида умумий образлиликни пайдо қилиши учун воситалик ролини ҳам ўйнадилар. Мақолада социалистик жамиятнинг ҳаётийлиги, чуқур халқчиллик моҳияти ана шу таҳлитда очилган. Бу ерда тугал бир гап ёки бир неча уюшган жумлалар тузиш воситасида образлиликнинг яратилиши билан айрим конкрет ибора (сўз) да эпитет, қиёслаш, метафоралар ёрдамида образлилик ҳосил этишдаги ўзаро фарқ ҳам кўринади. Адабиётшунос П. Г. Пустовойтнинг фикрича⁵⁷ мақолада образлиликни вужудга келтиришнинг асосан икки хил йўли бор. Бунинг биринчиси, конкрет сўз ё ибора (нутқ) воситасида амалга оширилса, иккинчиси, қатор сўзлар иштирокида яхлит бир мазмуннинг «умумий образлилиги»ни яратишдир. Унинг таъкидлашича, «умумий образлилик» поэзияда кўпинча мисраларда, бандларда, прозада бўлса, парчаларда ёки лирик чекинишларда, драматик асарларда эса монолог ва диалогларда бўлади. Контекстдаги умумий образлиликни пайдо этишда ундаги ҳар бир сўз ўз маъносига, эмоционал нагрузкасига, гапдаги ўрни ва унинг бошқа сўзлар билан қай даражадаги муносабатига боғлиқ бўлиб конкрет образлилик касб этади.

Юқоридаги мисол ана шу «умумий образлилик»нинг прозадаги (контекстдаги) ёрқин намунасидир.

Шайхзода публицистикаси поэтик ижоди сингари жозибали ва жуда ранг-барангдир. У ўзининг қатор мақолаларида янгилик, эркинлик, қардошлик, бахт-саодат, тинчлик, тенглик ғояларини ва урушга, фашизмга, ирқчиликка қарши халқ ҳаракатини улуғлайди, коммунизмни кўкламга ўхшатиб, уни севинч, бахт, севги, орзу-тилак, яхшилик, нафосат, мангу ёшлик символи сифатида талқин этади. «Манзилимиз — коммунизм» (1962), «Янги йилда — ёруғ

⁵⁷ Пустовойт П. Г. Слово, стиль, образ, М., 1965, с. 130.

Йўлда» (1962) каби публицистик мақолаларида СССРдаги тараққиётнинг мислсиз суръати, совет кишиларининг турмуши ва меҳнат шароитларининг йилдан йилга яхшиланиб бораётгани тилга олинди, партиямизнинг мамлакатимизда коммунистик жамиятни қуришга қаратилган кўрсатмалари тарғиб этилади. «Йўлдош эллар ва қардош ерлар онласида» (1961), «Бизнинг шерикли хазинамиз» (1961), «Юрак бурчи ва ақл кучи билан» (1961) сарлавҳали бадий публицистик мақолаларида ҳам коллектив меҳнат, янги инсон, коммунистик идеал, юксак ахлоқий принциплар, оптимизм, Ватанга эҳтиром, инсонга муҳаббат мотивлари янграйди.

Шайхзода кимё фани ва саноатини ривожлантириб халқнинг моддий турмуш эҳтиёжларини қондириш тадбирларига бағишлаб «Салом, химия ҳазрати олийлари»⁵⁸ номли мақола ҳам ёзган эди. Турмуш билан ҳамнафас бўлган публицист мазкур мақолада партиянинг бу тўғридаги кўрсатмаларини омма орасида қизғин пропаганда этди.

Кимё ҳақида тушунча бериш ва Ўзбекистондаги кимё саноатининг коммунизм моддий-техника базасини яратишдаги буюк улушини кўрсатиш мақола композициясини ташкил этади. Асар поэтик тасвирларга анча бой. Публицист янги — 1964 йилни мажозий таъбир билан қутлуғ йил, кимё йили, ундан кейинги етти йилни эса «кимёвий давр» деб таърифлайди. Адиб халқнинг буюк иродасини унинг «реал фантазияси бугунги вазифаларга оҳангдош радифдай жаранглаб» турибди деса, кимёнинг янги, арзон ва сифатли материаллар, истеъмол молларининг хилини кўпайтиришдаги аҳамиятини ҳам таъсирли ибораларда беради.

Республикамизнинг менҳаткашлари илғор механизация ва кимё мўъжизаларини ишга солиб, шу йили давлатга 3 миллион 686 минг тонна «оқ олтин» топширган эдилар. Мақолада ўзбек халқининг бу қаҳрамонона меҳнати бадий-тасвирий қобилларда оҳангга киради. «Ҳар қарич тупроғи тўтиёдек азиз, ҳар қуёшли кунни ўсимликларга ҳаётбахш дўст бўлган ўзбеклар юрти, ҳар томчи суви бараканинг кўзи бўлган, ҳар ашуласи бахтнинг мадҳияси бўлган, одамларининг юзидаги ҳар бир хандаси меҳмоннавозликнинг жонли рамзи бўлган гўзал Ўзбекистонимиз Шарқда йирик саноатнинг ҳам мустаҳкам қалъаси, корхоналар ва фабрикаларнинг шонли ўлкаси, илм ва олимларнинг машҳур маскани бўлиб қолди» дейди. Айни мисолда ҳам реалистик ўхшатиш ва кучайтириш элементлари бор. Шунингдек, «бўлган» ва «ҳар» сўзлари беш мартадан такрорланиб, турли вазифаларда келаётирлар. Аммо, мазкур иборалар ўзларига хос хусусиятларга эгадирлар. Бу нарса такрорийлик, жумла бирикмалари, ҳар хил вазифаларда товланишлари билан изоҳланади. Натижада, мазмуннинг чуқур, образли, ширали бўлиб чиқишига эришилади. Езувчи коммунизмни жаннат боғига ўхшатиб, жаннат боғининг табаррук тупроғини «кимёнинг ёрдами билан

⁵⁸ «Совет Ўзбекистони», 1964. 1 январь.

бўлуғ ва сербарака қилмоқчимиз», деб муболаға ясайди. Ўзбекистоннинг 1970 йилга бориб мамлакатга 4 миллион 600 минг тонна пахта топширишида кимёнинг аҳамияти катта эканлиги таъкидланиб, қатор заводлар ва корхоналар «Ўзбек улкан кимё индустриясининг ўзагини» ташкил этишига диққат тортилади. Унда ўтмишдаги мутафаккирларнинг «кимёнинг мўъжизакорлиги» ҳақидаги фикрларидан ҳам фойдаланилган. Бу ўринда Навоидан келтирилган икки мисра жуда характерлидир. Алишер Навоий кўнглининг севги оловига куйиб чиниқишини кимё усуллари билан маъданни тоблашга ўхшатади:

«Кўнгул ишқ ичра тўлди холис,
Магар бир қалбга ул кимёдир»

Шоирнинг қисматини қаранг-ки, бугун унинг номига мушарраф бўлган Навоий шаҳридаги кимё комбинатининг «ишқ ўти ичра» бир қалб эмас, миллионлаб юраклар жипслашиб, буюк мамлакатга қийматли нозу неъматлар яратиб беришга хизмат қилмоқда!» деб шарҳлайди бу фикрни аятор. Ўтмишда амалга ошмаган, бироқ гениал кишилар томонидан улуғланган кимё мўъжизаларининг социализм даврига келиб ўз хислатларини намоён этаётгани, унинг Коммунистик партия ва совет халқлари меҳри билан равнақ топаётгани, истиқбол учун хизмат қилаётгани ана шу йўсинда кўрсатилади. Бу фактлар мақоланинг ғоявийлигини ва бадийлигини оширади. Публицист, кимё соҳасида ишловчи совет кишиларини «инқилоб ясовчи»лар дейди. Мақолада ҳаётимизда улуғвор сиёсий, ижтимоий аҳамиятга молик кимё фанини ривожлантириш, унинг мўъжизалари эса, халқ томонидан эгалланаётгани ғоявий-бадий таҳрирдан ўтказилади.

Мақсуд Шайхзоданинг аксарият бадий публицистик мақолалари социалистик жамият тараққиётининг мислсиз даражада тезлашиб бораётгани ва унинг оламшумул ҳаётийлик аҳамиятини намойиш қилишга оиддир. Уларда жамиятимизнинг «интернационалист жамият» эканлиги, унинг «кенгбағирлик, меҳрибонлик... меҳмоннавозлик» сингари фазилатлари эса қудратли совет халқи қиёфасида янги-янги кучга кираётгани акс эттирилади. Ўзининг «Буюк ҳимматлар ва янги аломатлар»⁵⁹ сарлавҳали мақоласида ана шулар ҳақида фикр юритади. Мақолада улуғ идеаллар ва юксак маънавий принциплар эгаси бўлган янги инсонни тарбиялаш масалалари, оптимизм, ғоявийлик ва истиқболга ишонч аломатлари эҳтирос билан куйланди. Автор, халқ характеридаги бу ноёб хислатларни «келажакка мустаҳкам ишонч совет характерининг бош омилидир, унинг қалбидаги ҳаёт созининг асл торидир» деб таърифлайди.

Ёмонликка, урушга нафрат ҳисси совет халқи характеридаги гуманизм туйфайлидир. Бу мотив адибнинг «Орзулар баҳори ва ба-

⁵⁹ «Қизил Ўзбекистон», 1962, 17 октябрь.

ҳорлар орзуси»⁶⁰ сарлавҳаси мақоласида қоғозга туширилди. Мақолада, ғоявий мақсад нутқнинг анафорик конструкцияси орқали такрорий сўз ёки тугал бир жумла тузиш орқали ифодалангандир. Масалан, «Биз ҳеч қачон урушни ва урушқоқларни идеаллаштирган эмасмиз... халқ яратган асарларида ҳеч қачон кушандалар, каллакесар жаллодлар қаҳрамон сифатида тасвирланганини кўрмаймиз. Совет кишиси назарида ҳарбий қаҳрамонлик ватан ҳимояси учун зарур бир хислат бўлганлиги учун ҳурматланади, бироқ бу нарса инсоният тарихининг абадий ва азалий сифати деб ҳеч қачон тараннум этилган эмас» дейилади. Парчада «ҳеч қачон» ибораси уч марта қўлланилади. Такрорий ибора воситасида халқимиз характеридаги муҳим хусусиятга урғу қилинади, фикр маълум нуқтага қаратилади. Мақолада фикрнинг образли ифодаси учун турли тасвирий воситалардан фойдаланилган. Унда антитеза, ўхшатиш, қофия каби бадийликни таъминловчи компонентлар мавжуддир. Жумладан, адиб градация, яъни поғонама-поғона ҳаяжонни кучайтирадиган жумла тузиш орқали мазмунни ифодалашга ғоятда уста. Унинг мақоласида «ўчиришни», «йўқотишни», «юборишни» каби кўпгина синонимли сўзлар ва иборалар қўлланилиши бунга яққол мисолдир. Хуллас, мақолада халқ характеридаги янги социалистик хислатлар оригинал бадий шаклларда мадҳ этилди.

Меҳнаткашларнинг халқаро бирдамлигига бағишланган «Башарият баҳори»⁶¹ сарлавҳали мақолада ҳам такрор, савол, ундов каби бадий-стилистик элементлар кўп. КПССнинг биринчи май байрами муносабати билан эълон қилинган қаҳриқларининг халқ ҳаётида катта аҳамиятга эга эканлиги ва моҳияти изоҳланар экан, «Дадил ва содда шиори кишиларнинг умидига қувват, қувватига умид, курашига ишонч ва ишончига таянч бағишлайди. Бу жумладаги «умид», «қувват», «ишонч», «таянч» (қофиялаштирилган) сўзлари ўзаро мантиқан боғланиб, мазмунан чуқурлаштирилади, ёзувчининг эҳтироси, эмоционал фикр қилиши, ўзинга хос градация пайдо этишига олиб келади.

М. Шайхзоданинг «Истиқбол жонбозлари»⁶² номли ўзбек хотин-қизларининг меҳнат ютуқларига бағишланган мақоласида ҳам градация пояма-поя ҳис-ҳаяжонни ошириб жумла тузиш хусусиятларини кўрамайди. Буни биргина «она» сўзининг «шафқат», «севги», «ҳаёт», «ижод» каби ибораларнинг рамзи сифатида қўлланилиши билан ҳам бўлади.

Мақолада маълум фикрнинг бир неча синонимли сўзлар орқали ифодаланиши турли хил услуб кўрinishларига олиб келади. Унда қиёслаш, эпитет, метафораларга ҳам социал тус берилиб, маъно чуқурлаштирилади. Образлиликни вужудга келтиришда инкор, боғловчилар, суффикслар сингари стилистика элементлари ҳам катта аҳамият қозонади. Хуллас, Мақсуд Шайхзода асарларида грам-

⁶⁰ «Қизил Ўзбекистон», 1960, 1 май.

⁶¹ «Ўзбекистон маданияти», 1962, 1 май.

⁶² «Ўзбекистон хотин-қизлари», 1963, № 2.

матик фактор ҳам образлиликни ҳосил этишда сезиларли из қолдиргандир. Ҳатто, унинг мақолаларида биргина «қаҳрамон» сўзи ҳам қатор ижобий ва салбий «образ комплекслари»ни ўз ичида яшириб кела олади. Адабиётшунос В. Кожиновнинг фикрича, бадий асарда сўз «образнинг предметли шаклидир», унинг «либоси»дир. Чиндан ҳам баъзан «ҳа» ёки «йўқ» иборалари ҳам мазмунни, бирор фикрни бевосита рад этилишини ёки кучайтирилишини таъминлайди.

Образлиликнинг типлари, даражаси ва сифати публицистнинг ғоявий ниятига, маҳоратига боғлиқдир. Бу унинг тасвирлаш услубида кўринади.

Аммо, образлилик фақат предметнинг аниқлигида, сўзларнинг бирик-кетин келиши, градация ёки метафоранинг активлаштирилиши туфайлигина вужудга келади, деб ҳам чегаралаб бўлмайди. «Образлилик» ибораси кенг маънода қўлланилади. Тадқиқотчи П. Г. Пустовойт метафоралаштириш — образлиликни таъминловчи воситалардан биридир холос деган тезисни илгари суради. Хуллас, «образлиликни қандай тасвирий воситалар билан яратиш масаласи асарнинг қайси жанрда ёзилишига, ёзувчининг ғоявий ниятига ҳамда унинг ижодий индивидуал томонларига боғлиқдир. Бунда ҳаётни сиёчковлик билан ижодий кузатиш даражаси ҳам образ яратишининг асосий шarti бўлган сўзлардан маҳорат билан фойдалана олиш сингари муҳим саналади»⁶³.

1966 йили 26 апрель тонготарида Тошкентда рўй берган кучли zilзила ҳақида Николай Грибачев, В. Песков, Ғафур Ғулом, Шароф Рашидов, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Ғулом, Шукрулло каби қаламкашларнинг қатор бадий публицистик мақолалари майдонга келди. Табиат офати ва инсон жасорати мавзуи хусусида баҳс этган мазкур асарлар турли хил услубларда ёзилганлиги билан характерланади. Жумладан, Мақсуд Шайхзоданинг «Жавобгарлик»⁶⁴ номли бадий публицистик мақоласида табиатнинг стихиявий хуружига ва кучига — инсоннинг ақл-заковати ва иродаси қарши қўйилади. Шунингдек, zilзилани тушунишдаги диний ва илмий дунёқарашлар ҳам ўзаро таққосланади. Асосий ғоявий мотив бўлган табиат офатини энгишдаги қаҳрамонлик масаласи тарихий ва шу куннинг фактларини солиштириш негизида ечилади. Бу ўринда шоир Насимийнинг 1902 йилги Андижон zilзиласи ҳақида ёзган ғазалидаги «бечора Андижонлик» радифи — иборасига Шайхзоданинг «Мард тошкентлик», «азимкор тошкентлик», «диловар тошкентлик» ибораларини қарама-қарши қилиб қўйганини кўрсатиб ўтиш даркор. Ҳар икки ибора орқали янги социалистик Тошкентни барпо этиш масаласи атрофида социализмнинг ҳаётийлиги, халқчиллик характери очиб берилади, ватанпарварлик ҳис-туйғулари баланд пардаларда, кўтаринки руҳда куйланади. Адиб ватанпарварлик идеясини гражданлик пафоси би-

⁶³ Пустовойт П. Г. Слово, стиль, образ. М., 1965, с. 131.

⁶⁴ «Совет Узбекистони», 1966, 25 июнь.

лан, мардлик ва коммунистик бурч масаласи билан боғлайди. Асар тасвирий воситаларга бой. Масалан, Тошкент «шаҳриларзон» деб тасвирланса, шаҳар аҳолисининг матонати «шаҳримардон» деб қофиялаштирилади. Зилзила — «фавқуллода балойи азим»га, қафасдаги қутирган йиртқичнинг ҳаракатига ўхшатиб, силкинаётган шаҳар «ўйнайди», мусибатли «шўх қарашмалар» қилмоқда деб ҳажвонамо жонлантиришлар этилади. Публицист ватанпарварлик ва гражданлик сифатларининг ўзаро бирикиб, қаҳрамонлик пафосига ўсиб чиққанлигини таъкидлайди. Унинг: «Биз ўз еримизга, шаҳримизга бўлган муҳаббатимизга бир қатра ҳам путур етказишга ҳаққимиз йўқ. Чунки бу тупроқ бизнинг жонажон Ватанимиздир» деган жумласи айни ўринда ўзини ўзи изоҳлайди. Хуллас, мақолада совет Ватани ва халқининг шаъни-шавкати, тақдири, қудрати, омонлиги учун жавобгарликни сезиш, ҳис этишдек жасорат ундаш нафаси кўтаринки оҳангда янграйди.

Зилзила муносабати билан Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғулом ҳам «Ватандошларимга тасалли»⁶⁵ номли бадий публицистик мақоласини ёзган эди. Бироқ унинг асари Шайхзода асаридан фарқ қилади. Мақсуд Шайхзода ўз мақоласига асосан, Тошкент ва Андижон зилзилалари ҳамда уларга боғлиқ баъзи фактларни фақат Ўзбекистон ССР бўйича чегаралаб олади. Ғафур Ғулом эса, объектни (зилзила тарихи билан) жаҳон миқёсида қамраб фикр юритади. У, Везувий, Токио, Ява, Суматра, Тошкент (1868), Андижон, Наманган, Ашхободда бўлиб ўтган зилзилаларнинг тенгсиз фожиаларига Тошкент зилзиласини қоғиштиради. Ғафур Ғулом, архив материалларидан фойдаланиш билангина чекланиб қолмайди, балки зилзилаларни ўз бошидан кечирган қатор шахслардан ҳам маълумотлар олади. Кексалар билан бу ҳақда суҳбатлар қилади. Натижада, социалистик жамиятдаги қаҳрамонлик пафосининг ҳаётбахшлиги зўр маҳорат ва ишонтиришлик руҳида акс эттирилади.

Шайхзода мақоласида жўшқинлик, ўйноқилик, кўтаринкилик руҳи кучлидир. Ғафур Ғулом мақоласи эса, ўзининг вазмин оҳанги, чуқур мулоҳазалар юритишлик фазилати, илмийлик томонлари билан ажралиб туради. Унинг «Ер қаъри ҳали тинчиган эмас. Бунга миллиард йиллар керак экан. Тинчса ерда ҳаёт тугар экан» каби жумлалари бунга мисол бўла олади.

Демак, ғоявий ниятни беришдаги жозибadorлик, масалани кўпроқ замон, сиёсат билан боғлаш, конкретликдан умумийликка томон мулоҳаза юритиш каби хусусиятлар Мақсуд Шайхзода мақоласининг ўзига хос ички ривожини ташкил этади. Ғафур Ғулом мақоласида эса, мавзу ҳақида атрофлича, тўлиқ маълумот бериш, тарихий фактларга, илмий-назарий фикрларга суяниш, донишмандлик, давр ва Коммунистик партия тадбирларидан миннатдорлик, умумийликдан конкретликка томон фикр юритиш руҳи етакчилик қилади. Бадий тафаккурнинг бу икки мустақил форма-

⁶⁵ «Совет Ўзбекистони», 1966. 22 июнь.

сидан атоқли сўз санъаткорлари Мақсуд Шайхзода ҳам, Фафур Фулом ҳам муваффақиятли ижодий фойдалана олганлар.

* *
*

Совет воқелигидаги оламшумул ўзгаришлар халқимиз қиёфа-сида янги фазилатлар бунёд этмоқда. Ана шу фазилатлардан бири ватанпарварлик ҳис-туйғуси эса, мўъжизакор мардлик ва жасорат рамзи сифатида Мақсуд Шайхзода бадий публицистикасида етакчи мотивга айланган.

Унинг публицистикасида қаҳрамонлик она-юртга садоқатни кўтаринкиликда улуғлаш фониди умумлаштирилади. Мақсуд Шайхзода халқ қаҳрамонлигини ранг-баранг бадий приёмларга солади. Шоир публицистикасида кўп қўлланилган тасвирий воситалардан бири контраст приёми бўлиб, айниқса у градациядан фойдаланишнинг яхши намуналарини берди. Адибнинг деярли барча мақолаларида оригинал товланган градиция хиллари мавжуд. Булар санъаткор мақолаларига ўзига хос стилистик хусусият бахш этади. Ғояни сиқик, лўнда ва ёрқин ибораларда, контраст (кўпинча ўтмишни ҳозирга таққослаш) орқали кўрсатиш публицистнинг турмушдаги муҳим, ҳаётбахш томонларни бадий идрок этиши туфайлигина амалга оширилади. Мақсуд Шайхзода-нинг ватанпарварлик мавзуи ҳақида баҳс этган бадий публицистик мақолалари ҳамладор қаҳрамонликлар тарихининг салмоқли ва тиниқ саҳифаларидандир.

ХУЛОСА

Публицистика Коммунистик партия томонидан халқ ҳаракатини ягона мақсадга уюштирилишини қизғин пропаганда этади. У, коммунистик қурилиш янгиликларининг ҳиссий-манتيқий под-текстларини, миллионлаб кишиларнинг эзгу қалб интилишлари ва башарият тақдири билан жипс ҳамоҳанглигини конкрет-тарихий фактларда, картиналарда акс эттиради. Публицистиканинг маърифий-эстетик аҳамиятининг нақадар буюклигини таъминловчи бу етакчи хусусиятлар ўзбек совет бадий публицистикасига ҳам хосдир. Зотан, ўзбек публицистикасининг ишонтиришлик кучи, актив характери аввало унинг ғоявий мазмунида, қаҳрамонликнинг мўъжизакор салоҳиятини тадқиқ этиш ва коммунистик воқелик характерини илмий ва бадий ўзлаштириб, ҳаққоний ифодалаганлигида; гуманистик, инсонпарварлик, ўткир партиявийлик, ватанпарварлик, порлоқ истиқболга ишонч каби идеалларнинг барқарорлиги учун курашда халқнинг ролини ва ўрнини жонли ва таъсирли қилиб кўрсата олганлигидадир.

Ҳозирги кунда бадий публицистиканинг одамлар тасаввурида турмушни тағин ҳам яхшилашга, бойитишга интилиш туғдириш вазифаси ва масъулияти ортди. Ўзбек ёзувчиларининг мақолаларида коллективизм, интернационализм каби янгича социал психология кўринишларини эҳтиросли руҳда оммалаштириш марказий планга чиқди. Масалан, биргина қаҳрамонликнинг бадий-публицистик ифодаланиши проблемасини олайлик. Қаҳрамонлик турли сфераларда, чунончи революцион ҳаракатда, дўстлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашда, тинчлик учун курашда, ҳарбий-ватанпарварликда, меҳнатда, табиат стихиясини енгишда, фанни эгаллаш ва марксча-ленинча материалистик назарияни ижтимоий ҳаётга татбиқ этиш каби соҳаларда хилма-хил, бой мазмунларда акс эттирилмоқда. Халқ қаҳрамонона фаолиятининг ўзинигина Ғафур Ғулом мақолаларида коммунистик келажак, Шароф Рашидов публицистикасида дўстлик ва ҳамкорлик, Воҳид Зоҳидов асарларида ҳиссий-фалсафий асослаш, Мақсуд Шайхода ижодиётида ватанпарварлик сингари сфералар (қирралар) да ҳар қайсилари

ларига хос образли идрок (таҳлил) этганликларининг гувоҳи идик. Кейинги йиллар ўзбек публицистикаси, айниқса унинг ма-ла жанри сўз санъаткорларининг, жамоат арбобларининг, жур-нистларнинг матбуотда актив чиқишлари туфайли янада тарақ-қи топди, ҳозиржавоб жанговар жанр сифатида янги ўсиш бос-чига кирди.

Ўзбек совет бадиий публицистикаси мақола жанрининг ҳозир-асосий камолот хусусиятлари қуйидагичадир:

1. Мақоланинг вужудга келишида факт бosh омил саналади. азкур ёзувчиларнинг мақолаларида фактнинг ички мазмуни да моҳиятини таҳлил этишда асосан учта нарсага эътибор бел-ган. Биринчидан, фактнинг тўлиқ бўлиши; иккинчидан, унинг н жиҳатдан оз ҳам, кўп ҳам эмаслиги; учинчидан, фактларнинг дан ташқари уюлиб кетмаслиги меъёр қилиб олинади. Бироқ, адабиётшуносликда фактнинг улкан функциясини чеклаб, унга икинчи даражали нарса деб қаровчилар ҳам бор. Масалан, олим Тоғаев: «... мақолада мантиқий муҳокама асосий ўрин тутади, акт эса, ёрдамчи роль ўйнайди»¹ деб принципиал фикр билдира-ди. Бизнингча, бу мақоланинг қон томири фактни тафтиш этишдан ошқа нарса эмас. Ахир, ҳар қандай фикр, ўша «мантиқий муҳо-кама» негизини ҳам реал воқелик, ҳаёт фактлари тутиб туради. акт ҳамини бирламчи, «мантиқий муҳокама», хулосалар эса, ининг ҳосиласидир. Тадқиқотчи ўзининг айни фикрий тенденция-ни бошқача либосга ҳам ўрайди. У: «Фан-техника, адабиёт, анъат асарларининг асосий негизини фикр ташкил этади»² дейди на. Фан, маданият, санъатнинг «негизини фикр ташкил этади», мантиқий муҳокама», «асосий ўрин тутади» деган тушунчанинг ир ёққамалиги кўзга чалинади. ~

Фактларнинг ижтимоий-сиёсий ва эстетик мазмунини очишда публицистлар асосан, ўтмишнинг, ҳозирнинг ва келажакнинг бар-а саволларига жавоб берувчи марксизм-ленинизм таълимотига сосланадилар. Уларнинг асарларида фактларни саралашда про-фессионал омилкорлик, кузатувчанлик, сезгирлик, масаланинг чки мағизини чақа олишлик каби хислатлар мавжуддир. Улар фактни ишга солиш орқали халқнинг орзу-истакларини, манфаат-ларини акс эттирганлар. Мақолада фактнинг ҳаққоний, реал бў-иши энг биринчи шартдир. Реал факт баъзан тарихий ҳам бўла-ди. Тарихий факт аналогия, параллелизм, ўтмиш ҳақида ҳаётий авҳа чизиш учун қўлланилади. Тарихий факт давримиз руҳини, аётбахшлигини далиллаш учун муҳим материаллик ролини ўй-айди. Бироқ публицист тарихий фактларнинг асири бўлиб қол-маслиги керак, акс ҳолда уларга ёпишиб олинса, публицистика-ининг ўзи замонавийликдан, «давримиз тарихини яратиш», у ҳақида баҳс этишлик хусусиятидан четлашади. Бундай ҳодисалар ўзбек публицистикасида учрамайди. Публицистнинг диққат-эътибори

¹ Тоғаев О. Ўзбек бадиий публицистикаси. Тошкент, 1973, 6-бет.

² Уша китоб, 13-бет.

тарихий факт орқали келажакка қаратилади. Натижада, фактлар ҳаққонийлик, жонлилик, таъсирчанлик, замонавийлик, ҳужумкорлик, ўткирлик хусусиятларини касб этади. Ҳодиса ва воқеани чуқур ҳиссиёт, қизғин пафос, лиризм, ранг-баранг оҳанг, образли шаклларда акс эттириш ўзбек публицистлари ижодида ҳамоҳангдир. Улар мақолаларида биринчи галда замонавий фактлар устидан сўз боради. Фактларни эса, ҳаётнинг ўзидан, тажрибаларидан, китоблардан, газеталардан, радио ва телевидение эшиттиришларидан, махсус давлат ҳужжатларидан, ҳар хил шахсларнинг ёзишмаларидан, редакция почтаси материалларидан олганлар, баъзан эса воқеалар ичида бўлган шахсларнинг фикрларига суянганлар.

Мақолада танланган фактларнинг ижтимоий замини ва аҳамияти обдон текширилади. Ўзбек публицистлари мақолаларининг таҳлили жараёнида фактларнинг ҳар хил бўлишлари ва улар бир неча турларга бўлинишлари аниқланди. Шунга кўра, мақоланинг композицион қурилишида асосий факт ва иккинчи даражали фактлар ажратиб олинади. Асосий факт йирик бадий асарнинг бош қаҳрамонига ўхшайди. Иккинчи даражали фактлар эса ёрдамчи персонажларни эслатади. Иккинчи даражали фактлар асосий фактнинг мазмунини очишга, уни тулдиришга хизмат этади. Бош факт публицистнинг етакчи ғоявий ниятини, хулосаларини ифодалайди, исботлаш системасининг характерини ва моҳиятини белгилайди ҳамда марказий планда ёрдамчи фактларни бир нуқтага уюштиради. Мақоладаги барча фактлар бир-бирлари билан ўзаро алоқада турадилар. Асосий факт етакчи, янги концепция ва идеяни ўзида мужассамлаштиради, иккинчи даражали фактлар бош ғоя атрофидаги фикрларни, аргументларни тасдиқлайди. Фактларнинг моҳиятини чуқур текшириш учун публицист ўз материали ичида ижодий қайнаши, ҳаяжонланиши, илҳомланиши, халқ ҳаёти билан ҳамнафас бўлиши керак. Юқорида кўрганимиздек, ўзбек публицистик мақолаларида бу хусусиятлар мавжуддир.

2. Ғафур Ғулум, Шароф Рашидов, Воҳид Зоҳидов, Мақсуд Шайхзода каби публицистларнинг мақолаларида фактлар таҳлили образлилик ва мантиқий фикр юритишнинг ўзаро органик синтезини ташкил этади. Уларнинг мақолаларида турмушни акс эттириш образли-ҳиссий ва мантиқ воситалари асосига қурилгандир. Аммо мазкур публицистларнинг мақолаларида ҳаётни тушунишда гоҳо илмий-назарий томон устун турса, гоҳо (хусусан Мақсуд Шайхзода мақолаларида) мазмунни, авторнинг ғоявий ниятини турли поэтик фигуралар, компонентлар ёрдамида образли ифодалаш ҳукмронлик қилади. Шароф Рашидов мақолаларида эса, ҳам илмий-назарийлик, ҳам бадийлик бирлашиб, сиёсий-партиявий руҳ кучаяди. Лекин публицистик мақолаларнинг қайси хили бўлмасин, уларда фактларнинг таҳлили, тафаккур қилиш, масаланинг моҳиятини очиш асосий ўринда туради. Ана шу бош мезон ёзувчининг санъаткор сифатида публицистик чиқишини таъминлаб, муайян масала ҳақида оддийгина ахборот, хабар, рақамларни куруқ баён қилиш-

дан сақлайди. Бу ўлчовсиз мақола ўзининг жанрлик хусусиятини йўқотади.

3. Ўзбек совет бадий публицистикасининг муҳим томонларидан бири коммунистик келажак, истиқбол ҳақида фикр юритишдир. Истиқбол ҳақидаги мулоҳазалар ижтимоий тараққиётнинг етакчи тенденцияларини бутунлигича ва ёрқин кўрсатишга, «хаёл билан ҳаёт ўртасида бирмунча яқинлик бўлишига»³ асосланиши шарт. Санъаткорнинг истиқбол тўғрисида сўзлашига ҳуқуқи бор. В. И. Ленин Д. И. Писарев сўзлари билан рус экономистлари, оппортунистларнинг социализм ҳақидаги пуч сафсаталари ва ижтимоий «стихиявий» ҳаракатга сизгинишларидан аччиқ кулиб, истиқбол ҳақида асосли равишда «хаёл сурмоқ керак» деб ёзган эди. Ана шу фазилат, порлоқ коммунистик истиқболни орау қилиш сўнги йиллардаги ўзбек публицистикасининг ўзига хос, ёрқин, характерли белгиси бўлиб қолди. Зеро бусиз публицистиканинг ўзини ҳам тўлиқ тасаввур этиш мумкин эмас. Публицистиканинг кучи ва маърифий аҳамияти ҳаётда пайдо бўлаётган коммунизмнинг равшан аломатлари, нишонлари, куртакларини юксак бадий дид билан пропаганда қилишда, уларнинг ижтимоий-тарихий, сиёсий ва эстетик аҳамиятини таъкидлашда кўринади. Публицистиканинг ўзи ҳам маълум маънода ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий онг ривожланишининг йўналишини, табиат ва жамиятдаги айрим ҳодиса ва воқеаларнинг ўзгартирилишини фактлар асосида олдиндан айта олади.

4. Ўзбек бадий публицистикасининг яна бир муҳим томони, унинг халқни ватанпарварлик ва пролетар интернационалиزم руҳида, реакцион буржуазия идеологиясига мурасасиз бўлиш руҳида тарбиялашдек хусусияти билан ҳам характерланади. Буржуазия мамлакатларидаги ҳозирги замон адабиётларида «дунёда ҳамма нарса ўзгармасдир» деган концепция ўз моҳияти билан хусусий мулкчилик муносабатини абадий ўзгармайди деган реакцион дунёқарашни ифодалайди. Бу концепция ёзувчини адабиёт ва санъатнинг энг буюк ва муқаддас вазифасидан — кишиликни барча социал тенгсизликлардан, адолатсизликдан қутқариш учун бўлган курашдан, индывидуал ва ижтимоий манфаатдорликнинг гармоник бирлиги учун, омонлик ва фаровонлик ҳақидаги эзгу орзуларнинг ҳақиқатга айланиши учун олиб борилаётган инқилобий, миллий-озодлик курашларидан мутлақо четга тортади. Кўришиб турибдики, фарбнинг бу реакцион концепцияси социалистик реализм адабиётининг ҳаёт фаровонлигини мукамаллашдан иборат коммунистик ҳаракатларнинг ўзига хос маъно ва моҳиятини бадий умумлаштириб тасвирлаш принципига тубдан қарама-қаршидир.

5. Инсоннинг шаклланишида меҳнатнинг аҳамияти улуғвордир. Лекин шахснинг севгилиси ва оиласи, болалари ва қариндошлари, дўстларисиз ва коллективсиз ҳамда уни санъат ва табиатдан узил-

³ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 6-том, 199-бет.

ган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Инсон онгли ижтимоий ҳодиса бўлиб, бунёдкорлик унинг энг муҳим фазилатидир. Публицист инсоннинг кенг қиррали ҳаёти ва ранг-баранг ижтимоий фаолиятини чуқур кўра билиши, кузата олиши лозим. Ўзбек бадий публицистик мақолаларининг катта ва бўртиб турувчи янгиликларидан, ютуқларидан бири ҳам ана шу соҳаларни тасвир объекти қилиб олганлиги билан изоҳланади. Публицистикамизда халқ қаҳрамонлигида акс эттирилган социалистик характернинг бадий-эстетик умумлашмаси ўзининг барча сфераларида, аввало меҳнатда, ижтимоий ҳаётда, идеологияда, шахсий турмушда тўлиқ кўринмоқда.

Социалистик реализм адабиётининг ҳозирги тараққиёт босқичида ўзбек бадий публицистикасининг кечиктириб бўлмас вазифаси ҳаётнинг барча қирраларида шахсий ва ижтимоий манфаатдорликнинг бирлигини, унинг реал имкониятларини, гражданлик бурчи ҳиссини тасдиқлашдан иборатдир. Мақолалардаги коммунистик ижтимоий муносабат принципларининг қарор топаётганини бадий гавдалантириш ўзбек совет публицистикаси халқчиллик пафосининг негизидир. Зеро, ўзбек бадий публицистикасидаги халқчиллик Коммунистик партиявийликка эгизакдир. Коммунистик партиявий ҳаракат эса, фақат ўз йўналишига кўра, халқчилгина бўлиб қолмасдан, балки ўзида инсониятнинг ўзаро эркин муносабатини ўрнатиш ҳақидаги асрий тилакларини рўёбга чиқарилиши учун курашишга қаратилгани билан ҳам халқчилдир. Қаҳрамонона ҳаракат бирлигини акс эттириш бадий публицистиканинг чуқур маърифий-эстетик қимматини белгилайди. Бу фазилатлар социалистик мазмундаги миллий адабиётимизнинг равнақига беўлчов ҳисса бўлиб қўшилмоқда. Халқимизнинг коммунистик дунёни қуриш йўлидаги қаҳрамонлиги билан ўзбек совет публицистикасининг бурчий муштараклиги ижодда улкан ютуқларни қўлга киритишга мустаҳкам гаровдир.